GEOGRAFSKI PREGLED

REVUE DE GÉOGRAPHIE

Glavni i tehnički urednik — Rédacteur en chef et technique
Dr Miloš Bjelovitić

Uređivački odbor — Comité de rédaction
Dr Sulejman Bakaršić, Dr Miloš Bjelovitić,
Dr Ibrahim Bušatlija, Dr Natalija Mastilo,
Dr Krešimir Papić

SVESKA
XVI—XVII
(1972—1973)

SARAJEVO
1975.

Ovaj broj Geografskog pregleda štampan je uz novčanu pomoć Republičke zajednice za naučni rad — Sarajevo.

Tiraž 1.000 primjeraka

Štampa: NIŠP »Oslobođenje«, Sarajevo. Za štampariju: Besim Avdagić.

OD REDAKCIJE

Geografski pregled od ovog dvobroja (XVI—XVII za 1972—1973. g.) postaje stručni glasnik i Geografskog instituta Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, pored funkcije stručnog glasnika Geografskog društva Bosne i Hercegovine, čiji je organ od pokretanja 1957. godine.

Ideja da Geografski pregled bude stručni glasnik svih geografskih institucija Bosne i Hercegovine (Geografskog društva, Odsjeka za geografiju i Geografskog instituta Prirodno-matematičkog fakulteta), iako davno iskazana, iznesena je i prihvaćena prvi put na XX Godišnjoj skupštini Geografskog društva Bosne i Hercegovine 24. 6. 1970. g. u Sarajevu (Geografski pregled XIV—XV, 1970—1971. g., Sarajevo, 1973. g. str. 325—326). Geografski institut Prirodno-matematičkog fakulteta podržao je ovu ideju, tako da je učestvovao sa polovinom troškova u štampanju Geografskog pregleda (XIV—XV za 1970—1971. g.), a zatim odlučio i da prihvati Geografski pregled kao svoje stručno glasilo počev od dvoboja XVI—XVII za 1972—1973. godinu. Obje institucije će od sada podjednako snositi troškove izdavanja časopisa. Pošto Geografski institut nema svoje biblioteke, to će razmjenu časopisa i dalje vršiti Geografsko društvo Bosne i Hercegovine.

Želimo da Geografski pregled preuzimanjem funkcije stručnog glasnika Geografskog društva Bosne i Hercegovine i Geografskog instituta Prirodno-matematičkog fakulteta dobije sigurnija i obilnija materijalna sredstva za dalji rad, kako bi mogao zadovoljiti sve veće i složenije zadatke ovakvog glasnika u savremenim uslovima.

ČLANCI

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

KRAS BOSNE I HERCEGOVINE

OSNOVNE ODLIKE

IBRAHIM BUŠATLIJA

Kras Bosne i Hercegovine razvijen je pretežno u tzv. vanjskoj zoni Dinarida ili u oblasti visokog krasa, koja se po nekim geotektoničarima smatra velikom navlakom. Manje je razvijen u unutrašnjoj zoni ili u tzv. eugeosinklinalnom prostoru, u kojem su karbonatne facije manje i slabije zastupljene. Samo u zoni mezozojskih krečnjaka i paleozojskih škriljaca javljaju se oaze kraških predjela.

U oba prostora razvijene su pozitivne morfostrukture, koje se u reljefu javljaju kao hrbati i masivi. Ovi oblici se pružaju, kao što je poznato, u dinarskom pravcu i raspoređeni su kulisno od jugozapada ka sjeveroistoku. U strukturnom pogledu to su: antiklinalni, horstantiklinalni, antiklinoriumski, horst-antiklinoriumski, horstovski i monoklinalni oblici. Bez obzira koliko je destrukcija nad njima izvršena, osnovni orografski oblici se kvalitativno slažu sa tektonskim. Ove morfostrukture su založene još koncem krede i imaju tendenciju održavanja i razvijanja sve do danas. Mnoge od njih su krenule ka jugozapadu duž reversnih rasjeda, a unutar njih su brojne kraljušti. Ovom tipu pripadaju gotovo sve planine od Grmeča i Šatora na sjeveropazadu do Volujaka i Lebršnika na jugoistoku. To su mahom krečnjačko-dolomitni hrbati i masivi u čijoj građi učestvuju podređeno klastične i magmatske stijene. Na njima je razvijena kraška morfoskluptura, predstavljena pretežno vertikalnim oblicima, dominiraju: škrape, vrtače, uvale, slijepe dubodoline i jame. Pećine su manje zastupljene. Tek pri korijenu ovih masiva, i to u prostorima gdje je rasjedna tektonika jače izražena i gdje je isticanje podzemnih voda omogućeno, razvijene su pećine s vodom ili bez vode, sa unutrašnjih kalcitnim i drugim akumulacijama ili bez njih. Na hrbatima su još zastupljene i gravitacione forme u obliku točila ili kuloara, te sipara i urnikih nakupina. Ove nakupine su mjestimično scementirane i čine padinske breče.

Na nekim masivima i hrbatama, kako na prisojnoj tako i na osojnoj strani razvijena je glacijalna morfoskulptura, koja je predstavljena cirkovima i valovima, a na njenim se krajevima i dnu nalaze morenski bedemi. Ovi oblici su razvijeni na prethodno stvorenim kraškim, gravitacionim i fluvijalnim Masivi i hrbati su disecirani i fluvijalnim oblicima predstavljenim dubodolinama i njihovim čelenkama. Ovi oblici silaze na niže morfostrukture: površi

i depresije, gdje završavaju ponorima a samo rijetke dubodoline dospijevaju do normalnih alogenih dolina: Neretve, Une, Sane, Plive i dr. Na izlazu iz masiva i hrbata imaju plavinske konuse, formirane proluvijalnim bujičarskim nanosima. Samo ponekad imaju i klasični aluvijalni nanos, morfološki izražen u obliku manjih aluvijalnih ravnina i terasa. Mjestimično na izlazu dubodolina u niže morfostrukture leže tzv. vodno-lednički ili glaciofluvijalni nanosi složeni u pokrivače i terase.

Glavnina poprečnih profila hrbata i masiva pokazuje konvenksnu formu, rjeđe pravolinijsku a gotovo nikad konkavnu. Ponekad se sreću stupnjeviti profili, jer se na periferiji masiva javljaju i fragmenti površina uravnjavanja u obliku pedimenata. Ovi pedimenti su češći iznad šumske granice i mogli bi nastati nivacionim i gravitacionim procesom. Druga grupa morfostruktura ima suprotan tektonski i morfološki znak i predstavljena je međugorskim, predgorskim, i unutargorskim depresijama (kotlinama). Pružaju se uglavnom dinarski i izdužene su kao i pozitivne morfostrukture, a predstavljaju u svojoj osnovi sinklinale, grabene, graben sinklinale, sinklinoriume i grabensinklinoriume, rjeđe monoklinale. One su također založene koncem krede, i u njima je razvijen eocenski fliš, poslije kojega je formirana basenska slatkovodna akumulacija neogenog lakustrisko-terigenog molasnog materijala. U ovim depresijama je na nepropusnom supstratu razvijena fluvijalna morfoskulptura, izražena dolinama koje po pravilu slijepo završavaju na jugozapadnoj strani kotlina, koje se zovu poljima u krasu ili kraškim poljima. U stvari trebalo bi takve kotline zvati slijepim. U ovim dolinama izvorišni dijelovi nemaju aluvijalne ravni i terase. Srednji dijelovi imaju niske terase i manje aluvijalne ravni, a niži dijelovi se rasplinjavaju u ravni koje imaju fluviolakustrijski karakter. Na stranama ovih dolina u izvorišnim dijelovima razvijene su gravitacione forme predstavljene klizištima, a ako strane kotlina i dolina izgrađuju krečnjaci susjednih viših morfostruktura, onda se na njima javljaju sipari sa točilima. Po rubovima depresija javljaju se kraški oblici. Na ponorskoj odvodnoj strani najprije se zapažaju tzv. »kraške luke«, zatim suvi i aktivni ponori, koji su nekad sukcesivno poredani jedan ispod drugog i moguće ih je vezati za uzvodne terase. U istom prostoru se javljaju aluvijalne ili sufozione vrtače, oko kojih su izražene škrape, kako one koje su formirane na površini tako i one koje su pod aluvijalnim ili stratigrafskim pokrivačem nastale. Tamo gdje je ravan polja usječena, i u krečnjacima javljaju se forme boginjavog ljutog krasa, ali i krasa koji podsjeća na tzv. »kupasti kras«. U ovim depresijama leže i speleološki najinteresantniji oblici koji imaju jamsko-pećinski karakter, sa vodom u nižim etažama, a bez vode u višim. Po rubovima depresija javljaju se i kraške forme koje su ekshumirane, odnosno leže ispod eocenog fliša i ponekad ispod neogenih naslaga, na kontaktu sa boksitom leže kraške forme tipa vrtača, jama i škrapa.

(Ovo bi u stvari bila treća grupa ekshumiranog kraškog reljefa: prva je ispod pedološkog supstrata, druga ispod kvartarnih naslaga a treća, i najstarija, ispod eocenog fliša.)

Po dnu depresija se javljaju akumulacione ravni koje pripadaju lakustrijskoj morfoskulpturi nastaloj pretaloženjem aluvijalnih i proluvijalnih nanosa. U Livanjskom polju je konstatovana i eolska akumulacija sa karakterističnom eolskom morfosklupturom. Za isto polje istraživači navode da ima

i glaciofluvijalne ili vodno-ledničke nanose koji prelaze u ledničko-limnijske (limnoglacijalne).

Posebne morfostrukture predstavljaju površi koje imaju karakter pineplena-pediplena. One su razvijene oko depresija a leže niže od hrbata i masiva. Pružaju se dinarski kao i ostale dvije, a u strukturnom pogledu su ili na krilima pozitivnih morfostruktura, te iuaju monoklinalni sklop, ili presjecaju sve stratigrafske i litološke jedinice složene u različite strukture ispresjecane čestim rasjedima, od kojih su nesumnjivo mlađe. Ako presjecaju miopliocenske naslage i njihove rasjede, onda su mlađe od njih i odgovarale bi gornjem pliocenu. Na njima su razvijene kraške forme u obliku vrtača, škrapa, jama, koje se nastavljaju ponekad u pećine, a na njima se pojavljuju humovi i brežuljci sa škraparskim površinama. Ponegdje se za ove humove čuje izraz »vao« ili »val« a ako su manji onda se čuje naziv »školj«. Sa njih polaze slijepe i viseće doline nastavljajući se hidrografski i topografski prema nižim depresijama ili dolinama koje se na ovom prostoru, a posebno u istočnoj Hercegovini nazivaju »valama«. Ove morfostrukturne forme su naročito izražene na krečnjacima i za njih J. Roglić iznosi smjelu hipotezu — da predstavljaju korozijom otvorena bivša kraška polja. U neke površi su usječene kanjonske doline sa ukliještenim meanderima, uskim terasama i pedimentima, te aluvijalnim ravnima koje su razvijenije u konkavnim stranama matica rijeka.

Na dolinskim stranama izražen je gravitacioni proces i morfoskluptura sipara i točila sa koluvijalnim nanosima. Ponekad se javljaju sukcesivno poredane pećine i viseća vrela, a nisu rijetke ni terase sa čoklom te terase čiji je aluvijum scementiran u konglomerat kao uostalom i koluvijum od kojeg su nastale obronačne breče.

U globalu posmatrano, reljef kraških predjela Bosne i Hercegovine ima, kako u morfostrukturnom tako i u morfoskulpturnom planu, polifazno i poligenetsko obilježje. Tektonikom je određen raspored zona destrukcije i akumulacije, a fizičko geografskim faktorima i vrstom stijena kakva će biti destrukcija i akumulacija.

Literatura i karte:

1. Bešić Zarija: Neki novi pogledi na shvatanje o geotektonici dinarida. — Glasnik prirodnjačkog muzeja Srpske zemlje, Beograd, 1951.
2. Bušatlija Ibrahim: Morfostrukturne i morfoskulpturne karakteristike reljefa Bosne i Hercegovine, IX Kongres geografa Jugoslavije. Sarajevo, 1972. g.
3. Cvijić Jovan: Geomorfologija I i II, Beograd 1962. g.
4. Gerasimov I. P.: Opit geomorfologičeskoj interpretacii obščej shemi geologičeskoga stroenija SSSR-a V zbornik »Problemy fizičeskoj geografii« t. 12. M. L. 1946.
5. Petković K.: Tektonska karta FNR Jugoslavije — Glas SAN CCXLIX, odjeljenja prirodno-matematičkih nauka, Kn. 22. (Jedna karta 1:2 500000, 1961).
6. Geološka karta Bosne i Hercegovine 1:200,00 (grupa autora, sintetička karta napravljena na bazi starih i novih listova raznih razmjera).

RESUMÉ

LES CARACTERISTIQUES MORPHOSTRUCTURALES ET MORPHOSCULPTURALES DES RÉGIONS CALCAIRES DE LA BOSNIE-HERZÉGOVINE

IBRAHIM BUŠATLIJA

Les régions calcaires en Bosnie et en Herzégovine sont répendues particulièrement dans la zone appllée extérieure des Dinarides. Sur cette étendue sont développes des massifs et des crêtes qui ont la structure anticlinoriques, anticlinale, monoclinale, la structure de horst, la structure de horstanticlinale, la structure de charriage et la structure écailleuse. Entre les crêtes et les massifs s'étendent les depressions dont la structure peut être suivante: synclinale, la structure de fossé, la structure de fossé synclinale, synclinorique et la structure monoclinale. Ce sont des poljes calcaires ou bien les poljes dans le karst. Les crêtes sont formées de calcaires et de dolomites, tandis que les depressions sont en majorité formées de sédiments terrigènes surtout, lacustres. Sur ce fond est modelé le relief sculptural: karstique, fluvial, glacial et gravitationnaire. Les formes morphosculpturales sont plus jeunes que les formes structurales. Elles datent du pliocène et du quaternaire, tandisque les formes structurales datent du néogène et du paleogène. Des ensembles particuliers dont des plateaux ou des pédiplainspeneplains, en diverses hauteures, entourant les poljes et séparés par les crêtes et les massifs. Ils sont formés par les processus de la corrosion karstique et de la denudation complexe, en majorité perdent l'époque pliocène. Ce sont les dolines, les fosses, les ouvales et les vallees aveugles qui y sont encaissées.

Ce sont aussi les vallés normales qui y sont encaissées dont les côtés sont pluises des grottes.

Sur les bords des poljes, autour des gouffres on peut voir les formes dites »kraške luke« (les ports karstiques) formées par la corrosion laterale et caracterisées par les contours amphitéâtrales. Les morphostructures ainsi que les morphosculptures ont des caractéristiques polyfasées et polygénétigues.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

INTENZITET VODNE EROZIJE*)

RADENKO LAZAREVIČ

U V O D

Istraživanje intenziteta recentne erozije uopšte, a posebno intenziteta vodne erozije, ima veliki teorijski i praktični značaj Osobito je to važno za geomorfologiju — matičnu nauku o eroziji — kao i za posebnu nauku o eroziji, koja ujedno proučava i metode borbe protiv erozije. Za sve ostale privredne grane, a naročito za poljoprivredu, vodoprivredu i elektroprivredu, poznavanje intenziteta vodne erozije i transporta nanosa (količina koja se gubi iz sliva) ima primarni značaj. Ne može se zamisliti ni jedno vodoprivredno i hidrotehničko rešnje, koje ne raspolaže podacima o nanosu — o njegovim ukupnim količinama i režimu.

U pogledu utvrđivanja produkcije i transporta nanosa postoje dva oprečna shvatanja, koja se sve više približavaju jedno drugom. Prvo shvatanje, koje vlada u baznim naukama što proučavaju eroziju i u praktičnim disciplinama koje se bore protiv erozije, polazi od toga da je neophodno utvrditi stvarnu produkciju nanosa u slivu, u zavisnosti od brojnih faktora pod kojima se ona odvija: reljef, geološki sastav, klima, način iskorišćavanja zemljišta i dr. Drugo shvatanje, koje je blisko hidrotehničkim disciplinama, zadovoljava se prvenstveno poznavanjem proticanja nanosa na određenim hidrometrijskim profilima. To zadovoljava potrebe pri projektovanju i izgradnji različitih hidrotehničkih građevina: akumulacije, regulacije, melioracioni sistemi.

Polarizacija tih shvatanja je nenaučna i štetna, a njihovo je spajanje neophodno. Time bi se obezbedilo kompleksno poznavanje produkcije i transporta nanosa. Jer, prvo shvatanje obezbeđuje poznavanje produkcije nanosa i njenog razmeštaja u slivu, a drugo prenos — proticaj nanosa na određenom hidrometrijskom profilu. Najbolje rezultate obezbedila bi integracija ova dva shvatanja. Jedina smetnja tome jesu izvesni staleški razlozi: proučavanjem produkcije nanosa više se bave šumari i agronomi, a kretanjem nanosa — hidrotehničari.

U sadašnjoj fazi razvoja ovih shvatanja, ima dosta razloga što hidrotehničari zanemaruju rezultate šumara ili agronoma, odnosno posebnih stručnjaka za borbu protiv erozije. To dolazi otuda što su podaci o kretanju nanosa na određenim hidrometrijskim profilima egzaktniji, jer su dobijeni merenjem vodnih količina i nanosa, dok su podaci o produkciji nanosa u slivu, uglavnom,

* Rad je čitan na IX Kongresu geografa SFRJ u Sarajevu 27. IX 1972. g. Našom greškom nije ušao u Zbornik radova IX Kongresa. Molimo autora i čitaoce da ovo uzmu u obzir.

bazirani na različitim empirijskim obrascima. Zbog toga, da bi rezultati o produkciji nanosa u slivu stekli priznanje ostalih struka, neophodno je da su bazirani na egzaktnijim metodama — na različitim merenjima i eksperimentima. Sve dotle bila bi šteta pouzdanije podatke (kad ih ima) zamenjivati ili mešati sa manje pouzdanim.

Za istraživanje intenziteta vodne erozije postoje brojni metodi, ali će ovoga puta biti reči samo o metodu eksperimentalnih parcela i o njegovim rezultatima.

Primarnu metodu oglednih parcela u našoj zemlji otpočeo je S. Gavrilović (Tehnika br. 5/54), odnosno Institut za vodoprivredu »Jaroslav Černi« (1952/53). Kasnije (1961), po istom metodu, postavio je oglede N. Mihajlović (2).

Primena tog metoda znatno je duža u svetu, naročito u SAD, SSSR i dr.

Svrha ovoga članka je da interpretira metod rada na istraživanju intenziteta vodne erozije (3), koji se od 1966 godine primenjuje u Institutu za šumarstvo i drvnu industriju, a posle toga i u drugim institucijama: Institut za proučavanje zemljišta, Istitut za vodoprivredu i dr.

Drugi zadatak je da se prikažu sumarni rezultati dosadašnjeg eksperimentalnog rada, prema toj metodici, kao i da se pruže neki noviji podaci o razmerama erozije u Jugoslaviji.

TEORETSKO-METODOLOŠKA NAČELA

Prilikom razrade koncepcije za eksperimentalno istraživanje intenziteta vodne erozije, autor je pošao od sledećih postavki:

— vodna erozija je složena pojava, čiji obim i intenzitet zavise od velikog broja faktora;

— u prvoj fazi istraživanja teško je (možda i nemoguće) diferencirati faktore; čak je i nekorisno, jer se od »brojnog drveća ne bi videla šuma«;

— diferencijalnoj genetskoj analizi (u prvoj fazi) treba podvrći samo primarne fizičko-geografske faktore: klimu, pedološko-geološki sastav, reljef i biljni pokrivač, odnosno način iskorišćavanja zemljišta (4);

— multipliciranje pojedinih faktora obezbediti u onom broju koji je neophodan za njihovo diferencijalno posmatranje i kompariranje;

— sve ostale karakteristike ogleda moraju biti jednoobrazne, uniformne, kako ni najmanje ne bi uticale na korektnost eksperimenta, odnosno diferencijalnu genetsku analizu pobrojanih fizičko-geografskih faktora;

— obezbediti neposredne meteorološke podatke, koji obuhvataju sve važnije elemente od kojih zavisi vodna erozija;

— smanjiti na minimum ulogu osmatrača — subjektivni faktor — uvođenjem savremene tehnike, odnosno autoregistrativnih meteoroloških i hidroloških instrumenata;

— u slivovima gde s istražuje intenzitet vodne erozije pratiti kretanje nanosa na određenim hidrometrijskim profilima, s ciljem da se utvrdi odnos produkovanog i odnetog nanosa.

U realizaciji koncepcije istraživanja učestvovali su, pored autora, mr. ing. M. Đorović, ing. M. Radojičić i ing. S. Milićević.

KARAKTERISTIKE DIFERENCIRANIH FAKTORA

K l i m a, u kojoj osnovnu ulogu imaju padavine, odnosno količina vode koja površinski otiče — agens erozije — diferencirana je prema visinskim pojasevima. Pošlo se od toga da su u SR Srbiji veće klimatske raznolikosti u vertikalnom nego u horizontalnom pravcu.

Ogledne parcele postavljene su u tri visinska pojasa: do 500 m, 500—800 m i 1000—1500 m. Na granice pojaseva uticala je klima, a zatim pedološko-geološki sastav, a u zavisnosti od klime i podloge biljni pokrivač, odnosno način iskorišćavanja zemljišta. Na primer, pojas do 500 m odgovara rejonu preovlađujuće zemljoradnje, koja nije ograničena samo klimom, već više jezerskim sedimentima i zemljištima formiranim za njima, kao i blažim padovima. Pojas od 500 do 800 m već predstavlja gornju granicu optimalne zemljoradnje, ali se zbog geološko-pedološkog sastava i velikih nagiba — više koristi kao voćarsko-stočarski pojas. Treći pojas je takođe klimatski jače odvojen, zbog čega je njegovo proizvodno obeležje — stočarstvo i šumarstvo.

U prvom pojasu podignuto je 7 eksperimentalnih stanica, raspoređenih na teritoriji SR Srbije, s namerom da prate i izvesne horizontalne klimatske raznolikosti. To su sledeće stanice: Boleč (na posedu PK Beograd), Ralja (posed PK Beograd), Sremčica (posed Instituta), Božurnja (posed Instituta za proučavanje zemljišta), Rujak—Požeženska peščara (rasadnik Vodoprivredne organizacije »Erozija« — Požarevac), Gučevo (rasadnik Vodoprivredne organizacije »Erozija« — Loznica) i Surdulica (Škola za planinsko gazdovanje).

U drugom visinskom pojasu podignuta je eksperimentalna stanica na Rudniku (posed Šumskog gazdinstva iz G. Milanovca), a u trećem na Vlasinskom jezeru (posed He Vlasina ili privatni posed).

Klima, odnosno padavine, nigde ne isključuje pojavu vodne erozije na teritoriji SR Srbije, što je količina padavina veća od istovremenog isparavanja ili neposrednog upijanja — infiltracije. Pod uticajem ovog drugog činioca, vodna erozija je slaba ili odsutna samo na Deliblatskoj peščari i na karbonatnim stenama sa tipičnim kraškim reljefom.

P e d o l o š k o-g e o l o š k i s a s t a v posmatran je prvenstveno sa stanovišta njegovog uticaja na raspodelu atmosferskih voda, odnosno uticaj na vrednost osnovnih komponenti atmosferskih voda, odnosno uticaj najüRDGOV nost osnovnih komponenti vodnog bilansa. Pošlo se od toga da je vodopropustljivost podloge samo gradacija intenziteta vodne erozije. Na primer, granit i krečnjak su otporne stene, pa ipak je erozija (mehanički rad vode) na granitu znatno jača nego na krečnjaku, ali ne zato što je granit manje otporan od krečnjaka (naprotiv, granit je otporniji), već zato što je granit nepropustljiv, a krečnjak superpropustljiva stena, Ili: eolski pesak je manje otporan od bilo kojeg zemljišta, pa ipak je na njemu vodna erozija odsutna (zbog superpropustljivosti), a na zemljištima vrlo jaka (zbog manje vodopropustljivosti).

U skladu s tom postavkom, za prvu fazu rada usvojena je shematska podela zemljišta na tri osnovne grupe: propustljiva (k = 1 m/24 časa), polupropustljiva (k = 1 — 0,001 m/24 časa) i nepropustljiva (k = 0,001 m/24 časa).

Najveći broj eksperimentalnih stanica podignut je na polupropustljivom zemljištu (Boleč, Sremčica, Gučevo i Vlasinsko jezero), a zatim na propustljivom (Rujak, Surdulica i Rudnik) i nepropustljivom (Ralja i Božurnja).

Pre postavljanja oglednih parcela utvrđen je pedološki sastav, a posebno je detaljno određen površinski horizont do dubine 10—20 sm, koji direktno trpi vodnu eroziju — pluvijalnu i površinsku. Na taj način, moguće je ponovnim pedološkim istraživanjem, posle određenog vremena, utvrditi promene na oglednoj parceli.

R e l j e f je takođe delimitirajući faktor vodne erozije, jer od njega zavisi da li će se na nekim površinama trajnije vršiti erozija ili akumulacija. Erozija — razarački rad vode — karakteristika je svih nagnutih površina, ali i ravnih (visoravni, terase, površi), ako raspolažu potencijalnom erozivnom energijom iznad lokalne baze erozije. Akumulacija je vezana za ravnice, čija je potencijalna erozivna energija iznad lokalne baze erozije neznatna ili su pak izložene zasipanju materijalom sa strane. Tu spadaju aluvijalne ravnice, kraške depresije, kasete između odbrambenih nasipa i dolinskih strana, kasete između nasipa za puteve i pruge, i dr.

Pošto se isključe zone akumulacije, vodna erozija na nagnutim površinama zavisi od potencijalne erozivne energije, iznad lokalne baze erozije. Ta zavisnost je još bolje određena padavinama i njihovim dužinama. gde su moguće brojne kombinacije.

Od svih faktora koji utiču na vodnu eroziju, pored proticanja koji je agens vodne erozije, jedino pad ulazi posredno u obrazac za kinetičku energiju $Ek = \frac{m \cdot v2}{2}$, gde je $m = Q$ (proticaj), a $v = \sqrt{2gh} = 4{,}43\ \sqrt{I \cdot 1}$, $g = sm/sek^2$, h (visina) = I·1 (I — pad, 1 — dužina pada).

Pri postavljanju oglednih parcela reljef je diferenciran na četiri kategorije padova: do 10°, 10—20°, 20—30° i preko 30°. Podela reljefa prema padu je shematska, izuzev prve kategorije, koja obuhvata padove povoljne za ratarstvo, sa stanovišta primene savremene agrotehnike i mašinske obrade zemljišta.

Na eksperimentalnim stanicama nije bilo moguće postaviti ogledne parcele na svim kategorijama padova, jer ih nije bilo na užoj lokaciji. Na primer, u Boleču su ogledne parcele postavljene na tri kategorije padova, u Ralji na tri, u Sremčici i Božurnji na jednoj, u Rujku i Surdulici na dve i na Gučevu, Rudniku i Vlasini na tri kategorije padova.

N a č i n i s k o r i š ć a v a n j a z e m l j i š t a ne isključuje vodnu eroziju, ali od njega ponajviše zavisi njen intenzitet. U tome je bitna razlika između načina iskorišćavanja zemljišta i pobrojanih primarnih faktora, od kojih erozija kvalitativno zavisi. Na primjer, tamo gde nema površinskog i linijskog oticanja — nema ni vodne erozije. A uzroci takvog stanja mogu biti različiti: klimatski (male količine padavina, veliko isparavanje i dr.), geološki (superpropustljive sten — krečnjaci i dr.), morfološki (ravnice i nizije u nivou lokalne donje erozivne baze) i dr.

Pa ipak, način iskorišćavanja zemljišta ima određeni značaj za intenzitet vodne erozije, jer od njega zavisi visina oticanja, koeficijent oticanja i specifični oticaj, odnosno živa sila agensa.

Analizirajući način iskorišćavanja zemljišta, došlo se do zaključka da je za prvu fazu rada dovoljna diferencijacija na tri osnovne biljne formacije: oranica, trava i šuma. Tek u drugoj fazi rada potrebno je ići na detaljnije raščlanjavanje unutar svake biljne formacije.

O uticaju biljnog pokrivača na koeficijent oticanja postoji brojna literatura (5), na osnovu koje se može uzeti da, na primer, šuma smanjuje količinu oticajnih voda približno za 10% (6). Mada je iz iskustva poznato da je erozija pod šumom dobrog sklopa i uzrasta, bez obzira na stepen nagiba manja nego na oranicama, takođe bez obzira na nagib (isključujući ravnicu), neophodno je te vrednosti i međusobne odnose eksperimentalno utvrditi. U vezi s tim, na svakoj kategoriji padova postavljene su po tri ogledne parcele: pod šumom, livadom i oranicom (u dvopoljnom plodoredu: pšenica — kukuruz).

Ako se izložena koncepcija dosledno sprovede, onda je potrebno uraditi sledeće:

— u svakom visinskom pojasu izdvojiti tri tipa zemljišta, prema vodopropustljivosti (ukoliko postoje i ukoliko su reprezentativni — po površini — za čitav pojas;

— na svakom tipu zemljišta izdvojiti četiri kategorije padova;

— na svakoj kategoriji padova postaviti po tri ogledne parcele, diferencirane po načinu iskorišćavanja: oranica, livada, šuma.

Prema tome, u svakom visinskom pojasu, u zavisnosti od tipova zemljišta i njihove procentualne zastupljenosti, potrebno je postaviti osnovnu eksperimentalnu mrežu od 12, 24 ili 36 oglednih parcela (Tablica 1). Ukoliko nema svih kategorija padova, dovoljne su i tri, dok se do četvrte može doći interpolacijom. Sem toga, u najvišem pojasu gube značaj oranične parcele.

Na eksperimentalnim stanicama Odjeljenja za eroziju i melioracije postavljeno je do sada 180 oglednih parcela za osmatranje intenziteta vodne erozije (Sl. 1 i 2). Na nekim eksperimentalnim stanicama (Ralja, Gučevo, Boleč) intenzitet vodne erozije prati se, osim pri klasičnom načinu iskorišćavanja zemljišta, i u uslovima primene različitih antierozivnih i agrotehničkih mera (gradoni, terase, konturne brazde, travni međupojasi i dr.).

KARAKTERISTIKE EKSPERIMENTALNIH STANICA I OGLEDNIH PARCELA

Da bi diferencijacija navedenih fizičko-geografskih faktora bila korektna, izvršena je potpuna unifikacija i standardizacija svih parametara od kojih zavisni eksperimenat. Tu dolaze: oblik i dimenzija parcele, ograničavanje parcele, prijemni basen, način uzimanja uzorka i klimatološka stanica.

O b l i k i d i m e n z i j e o g l e d n e p a r c e l e. — Polazeći od reljefa kao činioca od koga zavisi erozivna energija agensa, kao i od stranih iskustava, usvojen je pravougaoni oblik ogledne parcele. Taj oblik je prirodniji, jer erozija na padini zavisi od pada i njegove dužine, dok je širina samo multiplikacija. Zbog toga se erozija na padini vrši po izduženim lamelama — slivovima različite širine, čije se vododelnice susreću na ušću u veći recipijent.

Predmet pravougaone parcele nad parcelom kvadratnog oblika u tome je što se sa znatno manje površine mogu dobiti rezultati iste vrednosti kao i sa kvadratne parcele višestruko povećane. Zbog toga je nedozvoljeno kom-

Tablica 1.

PLAN OSNOVNE EKSPERIMENTALNE MREŽE ZA PROUČAVANJE INTENZITETA VODNE EROZIJE

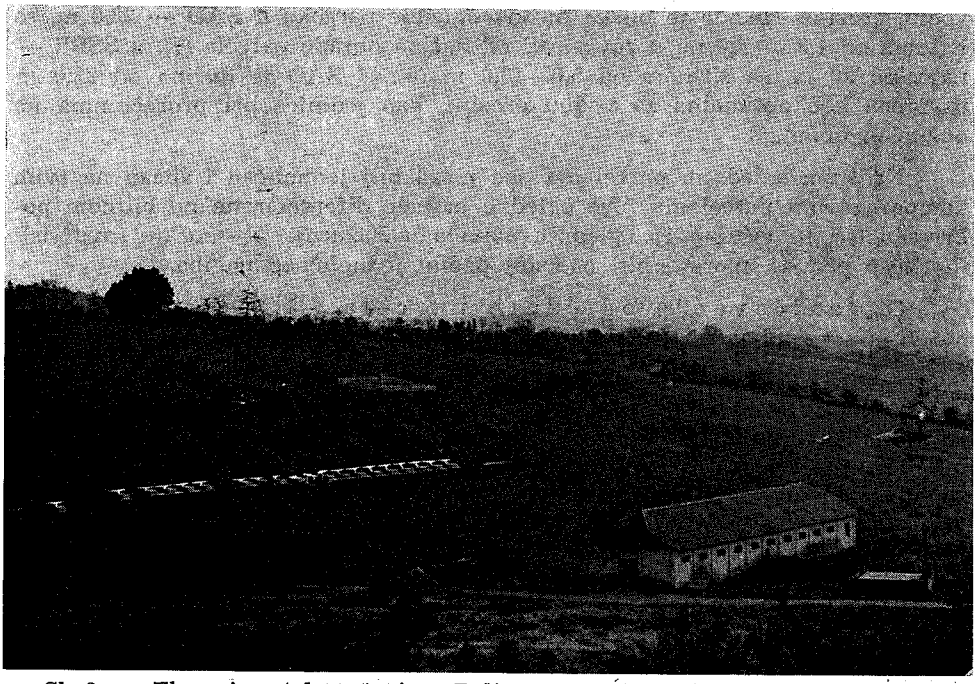
A. Nepropuljivo zemljište k 0,001 m/24 časa	**B. Polupropustljivo zemljište k=1—0,001 m/24 časa**	**C. Propustljivo zemljište k=1 m/24 časa**
I — Nagib padine < 10° (isti na svim parcelama)	I — Nagib padine < 10° (isti na svim parcelama)	I — Nagib padine < 10° (isti na svim parcelama)
1. Oranica	1. Oranica	1. Oranica
2. Livada	2. Livada	2. Livada
3. Šuma	3. Šuma	3. Šuma
II — Nagib padine 10—20°	II — Nagib padine 10—20°	II — Nagib padine 10—°
1. Oranica	1. Oranica	1. Oranica
2. Livada	2. Livada	2. Livada
3. Šuma	3. Šuma	3. Šuma
III — Nagib padine 20—30°	III — Nagib padine 20—30°	III — Nagib padine 20—30°
1. Oranica	1. Oranica	1. Oranica
2. Livada	2. Livada	2. Livada
3. Šuma	3. Šuma	3. Šuma
IV — Nagib padine > 30°	IV — Nagib padine > 30°	IV — Nagib padine > 30°
1. Oranica	1. Oranica	1. Oranica
2. Livada	2. Livada	2. Livada
3. Šuma	3. Šuma	3. Šuma
Svega: 9—12 parcela	Svega: 9—12 parcela	Svega: 9—12 parcela

Napomena:
— U kolonama A, B, C dovoljne su i tri kategorije podataka, a četvrtu je moguće dobiti interpolacijom;
— Sve parcele na određenoj kategoriji pada, u određenoj koloni, moraju imati isti ili vrlo približan pad;
— Kompletnu mrežu treba postaviti samo u niskom visinskom pojasu, do 500 m, a u višim pojasevima samo na preovlađujućem tipu zemljišta.

parirati ogledne parcele prema njihovoj površini, već samo prema nagibu i dužini. Komparativne su parcele pravougaonog i kvadratnog oblika čija je dužina u pravcu pada ista, na primer 20 m, s tim što površina kvadratne parcele iznosi 400 m², a pravougaone — ako je širina 2,5 m — samo 50 m².

Sl. 1. — Eksperimentalna stanica »Sremčica«, IX 1968. Foto: Dr R. Lazarević

Sl. 2. — Eksperimentalna stanica »Ralja«, mart 1971. Foto: Dr R. Lazarević

Na svim eksperimentalnim stanicama postavljene su ogledne parcele pravougaonog oblika, čija dužina iznosi 21 m (izuzev 4 parcele u Božurnji, čije su dimenzije 11×2,5 m), a širina 2,5 m (izuzev 4 parcele u Božurnji, čije su dimenzije 21,0×5,0 m). Kod većine oglednih parcela na rastojanju od približno 1,5 m od prijemnog basena — stranice pravougaonika konverguju prema prijemnom basenu. Izuzetak čine ogledne parcele u Ralji, čije su dve i dve stranice paralelne. Površina svake parcele na prirodnoj padini iznosi 50 m^2, odnosno 25 m^2 i 100 m^2 na po četiri parcele u Božurnji, dok je njihova stvarna površina — u horizontalnoj projekciji — uvek manja, zavisna od veličine nagiba topografske površine.

Na rastojanju od 1,5 m od prijemnog basena, parcela se postepeno sužava (izuzev parcela u Ralji) i na taj način imitira oblik mikrosliva na prirodnoj padini. Ovakav oblik donjeg dela parcele može se tolerisati kod uzanih parcela, kod kojih je ugao konvergencije veliki — tup — ali nikako kod parcela kvadratnog oblika, gde je ugao konvergencije blizak pravom uglu, zbog čega dolazi do zadržavanja nanosa na donjoj ivici parcele.

Zbog male širine parcela pravougaonog oblika i relativno dobro pogođenog ugla konvergencije (vidi sl. 2), na potezu suženja nije zapaženo ni pojačano odnošenje zemljišta ni zasipanje.

Međutim, u svakom slučaju, najpravilnije je da donja ivica parcele bude paralelna gornjoj, kao što je slučaj u Ralji (vidi sl. 1). Taj postupak je teži i skuplji, ali je za eksperimenat korektniji.

U SAD, SSSR i drugim zemljama takođe se koriste ogledne parcele pravougaonog oblika, izuzev ako se specijalno istražuje uticaj oblika na intenzitet vodne erozije. Takođe je bliska dužina ogledne parcele: u SAD — 23,0 m, sa širinom od 1,8 — 6,0 m, u zavisnosti od načina obrade parcele (7), u SSSR — najčešće 20 m, sa širinom od 5,0—10,0 m (8). U SAD je dužina od 23,0 m usvojena kao optimalna za vodnu eroziju, kao jedinica pri proračunima na dužim padinama.

Na svim oglednim parcelama pad mora biti jednoličan i sličan na svim komparativnim parcelama. Sve ogledne parcele diferencirane po biljnom pokrivaču (tri ili više — 13 oglednih parcela u Božurnji) — moraju imati isti ili sličan pad, tj. moraju biti na istoj padini jednoličnog nagiba.

Ograničavanje oglednih parcela. — Ogledne parcele ograničavaju se zemljanim bedemima, letvama, betonskim pločama, različitim limom i dr.

Zemljani bedemi su najjeftiniji, ali su za eksperimenat najmanje povoljni, pošto su izloženi eroziji i moraju se svake godine popravljati. Sem toga, na njima se formiraju brojne pukotine, preko kojih može da oteče neevidentirana količina vode sa ogledne parcele.

Drvo, beton i lim imaju slične osobine, ali je najpovoljniji lim, pošto ima oštre ivice i seče padavine kao kišomer. Sem toga, sprečava oticanje vode sa ogledne parcele ili doticanje vode sa strane, preko pukotinskih sistema, što nije slučaj kod bedema od zemlje. Dalje, lim stvara najmanji ožiljak u zemljištu, najdužu pukotinu, odnosno najmanje dopunsko upijanje vode, što nije slučaj kad se parcela ograđuje sa betonskim pločama ili daskama.

Sve ogledne parcele ograđene su aluminijumskim limom (jer je trajan), debljine 0,5—0,6 mm. Folije lima široke su 25—30 sm od čega je samo 10 sm nad topografskom površinom.

Izvesna mišljenja da ogledne parcele treba izolovati od okolnog terena glinenim ekranom nisu genetski opravdana, čak su štetna, pošto se ispituje samo površinsko oticanje u prirodnim uslovima, zbog čega se infiltracija ne sme veštački ni povećavati ni smanjivati. A to bi se sigurno desilo, unošenjem stranog tela u zemljišni horizont, čije se ponašanje prema vodi razlikuje od autohtonog materijala (sušenje, bubrenje).

Na eksperimentalnim stanicama, ogledne parcele pod oranicom i livadom obično imaju jednu zajedničku stranicu (vidi sl. 2), dok je šuma uvek odvojena. Ovaj postupak je indiferentan, tj. nema uticaj na eksperimenat, ukoliko razdvajanje nije uslovljeno vrstom kulture. Nema bojazni da kod spojenih parcela voda s jedne parcele prodire na drugu, jer i kod rastavljenih parcela međuprostor deluje kao parcela, a tu ulogu ima i površina koja okružuje parcelu.

Da bi se sprečilo preterano upijanje vode na konktaktu parcele i prijemnog basena, preliv se takođe gradi od aluminijumskog lima i podvlači pod zemljište.

P r i j e m n i b a s e n. — Voda (i nanos) sa ogledne parcele dotiče u prijemni basen. Kod starijih eksperimenata, kao prijemnik služila su tri metalna bureta, od po 200 (1, 2), dok se danas najviše primenjuju betonski ili metalni baseni. Umesto tih totalizatora, koji su projektovani da prime ukupan doticaj od jedne kiše, u novije vreme otpočela je upotreba reduktora, koji primaju samo deo otekle vode, u određenom razmeru.

Upotreba metalne buradi, koja su stepenasto poređana, nije preporučljiva, jer se dobija onoliko različitih uzokara koliko ima buradi u koje je dotekla voda. Sem toga, burad su otkrivena (na primer, na oglednom polju Ripe, koje pripada Institutu za vodoprivredu »J. Černi«), što menja stvarnu koncepciju nanosa u dotekloj vodi a zahteva oduzimanje vode koja je direktno pala u burad. Najzad, zbog velike dubine bureta, teško se uzima reprezentativan uzorak. Posebnu teškoću predstavlja pražnjenje buradi jer to zahteva dosta vremena i veću fizičku snagu.

Kao totalizatori znatno su povoljniji betonski i metalni baseni određene zapremine. Između njih nema principijelnih razlika, izuzev što su betonski baseni skuplji i manje sigurni, zbog poroznosti betona. S druge strane, metalni baseni izloženi su oksidaciji, zbog čega im je vek kraći.

Na eksperimentalnim stanicama Odeljenja za eroziju i melioracije primenjuju se dve vrste totalizàtora: betonski i metalni.

Betonski baseni imaju sledeće dimenzije: 2,0×1,0×0,5 m, što daje zapreminu od 1 m^3. Izuzetak čine baseni u Rujku (Požežanska peščara), čije su dimenzije 1,5×1,0×0,5 m = 0,75 m^3. Dno basena je armirano, debljine 10—15 sm, dok strane nisu armirane, a debljina im iznosi 8—10 sm. Dno basena je dijagonalno nagnuto prema jednom uglu, gde se nalazi ispusna cev. Nagib dna iznosi 2%.

Prilikom dimenzionisanja prijemnih basena korišćena su dva obrasca za proračun maksimalnog oticaja: američka racionalna metoda i obrazac S. Gavrilovića.

Prema Američkoj racionalnoj metodi (9) $Q_{max} = CIA$ — m^3/sek, gde je C — koeficijenat koji zavisi od vegetacije, reljefa i zemljišta; I — intenzitet padavina u mm/minut; A — površina sliva. Za oglednu parcelu pod oranicom sa padom od 30%, glinovito-peskovitog sastava, sa verovatnoćom pojave od 100 godina, oticaj iznosi 530 1/50 m^2/60 minuta.

Obrazac S. Gavrilovića (10) $W_{opt} = f. h_{max} \cdot A. S_1 \cdot S_2 (0{,}04 + 0{,}1 \cdot \sqrt{I})$ — lit, daje znatno manje vrednosti. Na primer parcela pod oranicom, površine od 150 m^2, daje svega 417,59 litara.

Međutim, jedna prosta analogija pobudila je sumnju u takav koeficijenat oticaja. Pošlo se od toga da ako u severnoj Srbiji može da padne 1/10 godišnjih padavina u jednom danu (60—80 mm), onda 1/10 može i da otekne. Pošto srdnji godišnji koeficijenat oticanja za severnu Srbiju iznosi 0,20 (11), odnosno 120—160 1/m^2/god., to oticaj sa površine od 50 m^2 iznosi 6.000 do 8.000 1/god., pa i više. U skladu s gornjom analogijom, u jednom danu može da otekne 1/10 godišnjih voda, što iznosi 600—800 litara, pa i više. Na osnovu toga, zapremina basena zaokružena je na 1.000 litara.

Posle trogodišnjih osmatranja, pokazalo se da su »predimenzionisani« baseni bili nedovoljni i da su u nekoliko mahova bili puni do vrha, pa su se i prelivali. Na primer, na eksperimentalnoj stanici Boleč, kiša od 37 mm (21. 5. 1967) dala je oticaj od 1.072 l.

To je jedan od krupnih nalaza, s kojim naša teorija i praksa nisu do sada računali. Međutim, u SAD za ovakve mikroslivove računaju sa koeficijentom oticaja do 1,0 (usmeno saopštenje ing. M. Đorovića).

Posebna pažnja posvećena je detekciji vode koja dotiče u prijemni basen. Za tu svrhu, svi baseni su istarirani i za svaki je izrađen poseban grafikon, gde se količina vode određuje u funkciji visine (h). Visina vode u basenu utvrđuje se posle svake kiše.

U cilju preciznog praćenja intenziteta doticaja vode u prijemni basen i njegovog odnosa prema intenzitetu padavina, koji se prati na meteorološkoj stanici, izvestan broj prijemnih basena opremljen je limnigrafima tipa »Valdaj«.

Limnigraf je najbolje postaviti direktno u basen ili u posebnu cev koja je spojena sa prijemnim basenom (vidi sl. 2). To je bunarski tip, kod koga je hidrogram stalno uzlazna linija, ali koja se može jednostavno preobratiti u običan hidrogram, kao na rekama. Sa limnigrafima je do sada opremljeno 14 oglednih parcela. Limnigrafi rade u razmeru 1:1, što znači da 1 sm na limnigramu odgovara količini od 20 l vode u basenu, odnosno da je moguće očitati količinu dotekle vode sa greškom ± 1 litar (0,5 mm).

Postavljanje limnigrafa na ulazu vode u prijemni basen, u sklopu sa Tompsonovim prelivom, pokazalo se nekorektno za eksperimenat iz više razloga: male vode otiču neregistrovane, na prelivu se zadržava nanos i menja hidrauličke uslove i dr. Zbog toga je takva lokacija limnigrafa napuštena, posle dvogodišnjeg ispitivanja jednog prototipa na eksperimentalnoj stanici u Boleču.

Međutim, mesto limnigrafa na kraju ogledne parcele neophodno je kod sistema detekcije doticaja vode i nanosa bez prijemnih basena-totalizatora, već pomoću reduktora. Taj sistem danas preovlađuje u SAD i veoma je pogodan za veće parcele, koje bi inače zahtevale velike prijemne basene. Pošto limni-

graf zabeleži visinu vodenog sloja, na Tompsonovom prelivu, čija je pretkomora nagnuta da se ne bi zadržavao nanos (to je novina), voda nailazi na reduktor, koji zadržava u pravilnim razmacima samo deo vode i nanosa, u različitoj razmeri 1:10; 1:100 i dr. Od reduktora je najpovoljniji Košoktnov točak.

U z i m a n j e u z o r a k a. — Postoji veći broj metoda za utvrđivanje količine nanosa u prijemnom basenu. Najjednostavniji je metod reprezentativnog uzorka. Za tu svrhu, doteklu vodu u prijemnom basenu potrebno je dobro uzburkati, kako bi se stvorila srednja mutnoća, a zatim pomoću nekog suda uzeti jedan ili više litara vode. U toku uzimanja uzorka, vodu treba opet povremeno uzburkavati.

Reprezentativni uzorak se dalje filtrira, a čvrsti ostatak meri i povremeno podvrgava fizičko-hemijskim analizama.

Najtačniji je metod evaporacije, direktno u prijemnom basenu ili u posebnom sudu, jer se tako utvrđuje ukupna količina nanosa u dotekloj vodi. Međutim, ovaj postupak moguće je primenjivati samo u toku leta, i to ne uvek.

Umesto evaporacije, koja nije moguća tokom cele godine, mogu se izgraditi sistemi za kontinuirano filtriranje. Kod takvog sistema, limnigraf registruje doteklu vodu na ulazu u prijemni basen, a filtar, koji se nalazi na donjoj ivici basena, obezbeđuje njeno filtriranje. Na taj način, posle izvesnog vremena ,u basenu ostaje samo nanos, koji se na kraju pokupi i podvrgava različitim analizama.

Sa oglednih parcela, kod kojih se doticaj vode i nanosa registruje pomoću limnigrafa i reduktora, takođe se dobijaju veoma reprezentativni uzorci. Reduktor daje srednju koncentraciju nanosa za čitav interval doticaja vode i nanosa, ali postoje i takvi mehanički sistemi koji povremeno uzimaju uzorke, pri određenom vodostaju i proticaju.

Na oglednim parcelama Instituta primenjuje se metod reprezentativnog uzorka i evaporacije. Za svaku kišu kod koje se javlja površinsko oticanje, utvrđuje se količina nanosa, a zatim iskazuje u m^3/ha ili m^3/km^2. Sem toga, pojedini veći uzorci podvrgavaju se kompletnoj fizičko-hemijskoj analizi i određivanju gubitaka N, P, K.

K l i m a t o l o š k e s t a n i c e. — Svaka eksperimentalna stanica mora biti opremljena samostalnom meteorološkom stanicom, koja prati sledeće meteorološke elemente: padavine (pluviograf i kišomer), temperaturu vazduha (maks. i min. termometar, suvi i vlažni termometar, termograf) i zemljišta (serija geotermometara), vlažnost vazduha (polimetar, higrograf) i zemljišta (merači vlažnosti), vetar (vetrokaz, anemometar) i isparavanje (isparitelji GGI 3000 i dr.). Kao što se vidi, težšte opreme je na autoregistrativnim instrumentima, čime su smanjene subjektivne grečke osmatrača.

Sve eksperimentalne stanice Instituta opremljene su sledećim instrumentima: pluviograf i jedan ili više kišomera, termograf, maksimalni i minimalni termometar, suvi i vlažni termometar i higrograf, dok neke stanice raspolažu još vetrokazom, anemometrom, geotermometrima i ispariteljima. Meteorološki instrumenti su uglavnom sovjetske proizvodnje.

Većinu stanica je podigao i održava Institut, a neke su podignute u zajednici sa Republičkim hidrometeorološkim zavodom (Sremčica i Rudnik) ili se koriste stanice privrednih organizacija (Vlasina).

KRETANJE VODE I NANOSA NA HIDROMETRIJSKIM PROFILIMA

Metod oglednih parcela obezbeđuje realne podatke o produkciji i kretanju nanosa pod različitim strogo diferenciranim fizičko-geografskim uslovima. Međutim, pošto su uslovi u slivu daleko složeniji od onih koji su diferencirani, neophodno je na glavnom recipijentu, koji prima vode iz sliva u kome su postavljene ogledne parcele, osmatrati kretanje nanosa. Na taj način, utvrđuje se integralno stanje vodne erozije u određenom slivu, odnosno moguće je utvrditi odnos između za sliv izgubljene mase zemljišta i drugog materijala i one koja je proizvedena na elementarnim površinama i koja je promenila mesto, ali je i dalje ostala u slivu.

Najbolje je ako se na osmatračkom profilu izgradi preliv (Tompsonov ili drugi), jer se tako preciznije registruje proticaj. Sem toga, svaki takav profil mora imati limnigraf.

Uzorci vode uzimaju se svakog dana (obično u 7,00 časova), a pri pojavi visokog vodnog talasa znatno češće, obično svaka 2 časa, sve dok vodostaj ne počne ponovo da stagnira. Nije neophodno (ako je vodostaj duže vremena ustaljen) filtrirati svaki uzorak, već je moguće pomešati više uzoraka i dobiti srednji dnevni ili srednji nedeljni uzorak.

Ovaj metod pruža vrlo precizne podatke o kretanju suspendovanog nanosa, dakle o onoj frakciji nanosa koja je pretežno poreklom iz sliva. Međutim, krupnija frakcija nanosa — vučeni nanos — koji je uglavnom poreklom iz rečnog korita, ostaje neevidentirana. Da se do nje ne bi dolazilo samo računskim putem, potrebno je i taj deo nanosa instrumentalno pratiti.

Hidrometrijski profili, bez preliva, ali sa jednim pragom u koritu, opremljeni limnigrafima tipa »Valdaj« — postavljeni su na četiri mesta. Prvi je podignut na Lozovičkom potoku, desnoj pritoci Bolečice — za Eksperimentalnu stanicu Boleč; drugi na Ralji — za stanicu Ralja; treći na Jasenici u D. Šatornji (limnigrafska stanica HMZ) — za stanicu Rudnik i četvrti na Štiri u Loznici — za Eksperimentalnu stanicu Gučevo.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA INTENZITETA VODNE EROZIJE

Eksperimentalna istraživanja intenziteta vodne erozije u terenskim uslovima nalaze se tek u četvrtoj godini. S obzirom na prirodu istraživanja, čiju suštinu čini klimatološko-hidrološki kompleks pojava i njihov reprezentativni period, do sada prikupljeni podaci ne pružaju osnovu za preciznije kvantificiranje nekih opštepoznatih shvatanja, ali ih nedvosmisleno potvrđuju ili osporavaju.

Na bazi podataka za četiri eksperimentalne stanice (Boleč, Ralja, Rudnik i Vlasina), koje je obradila ekipa Odeljenja za eroziju i melioraciju (Dr R. Lazarević, mr. ing. M. Đorović, ing. M. Radojičić i ing. S. Milićević) — treba istaći sledeće rezultate (12):

— metod diferencijalne genetske analize faktora od kojih zavisi vodna erozija potvrdio je svoju vrednost, jer pruža najšire mogućnosti prenošenja i aplikacije rezultata ostvarenih na jednoj ili više eksperimentalnih stanica na druge lokacije i slivove, koji imaju slične fizičko-geografske karakteristike.

Za tu svrhu potrebno je samo takve slivove svesti na elemente koji se osmatraju na eksperimentalnim stanicama;

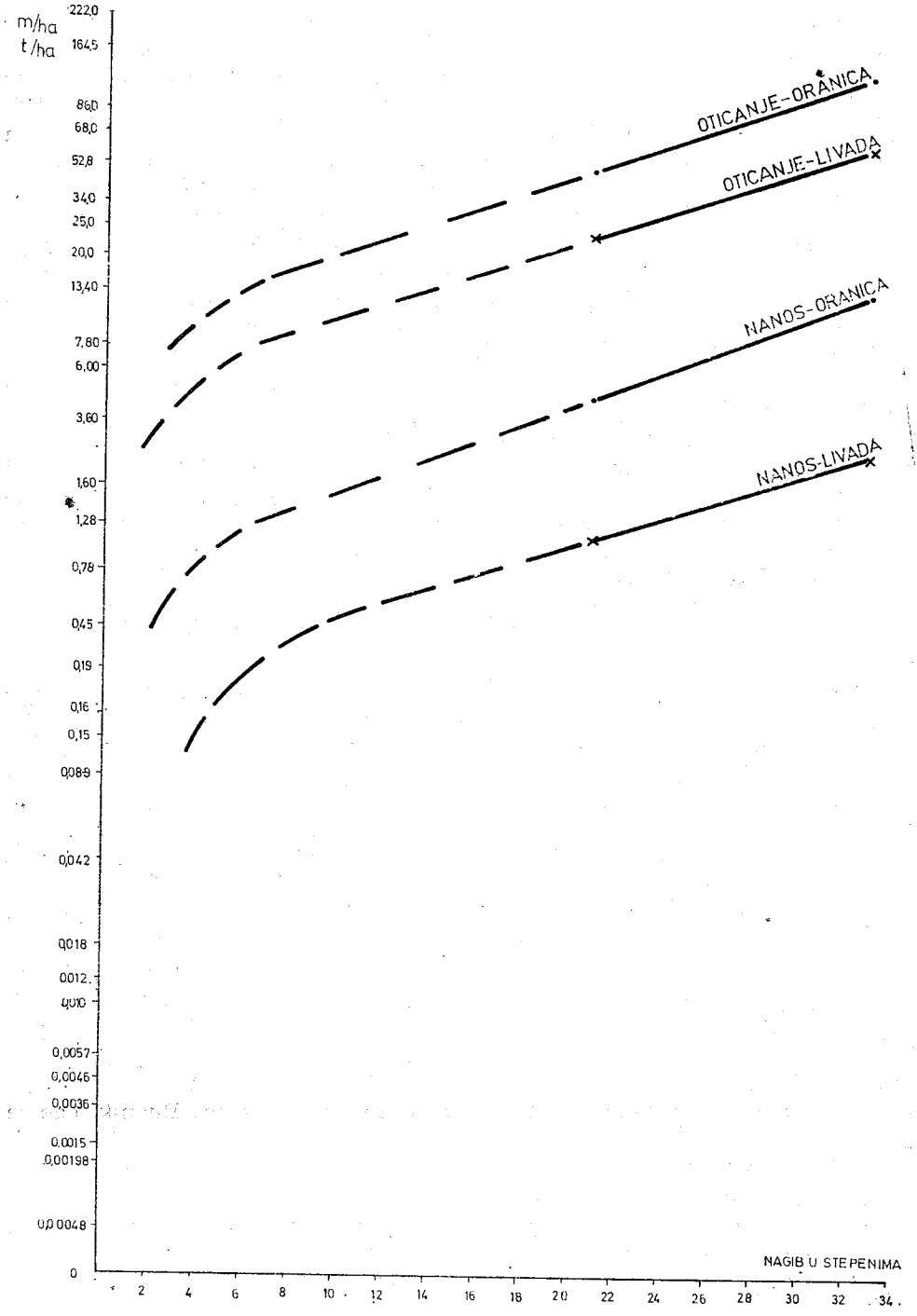
— padavine su opšti uslov za proces vodne erozije, ali nisu odredni faktor njenog intenziteta. Na primer, na stanici Rudnik (oranica na padu od 14°), oticaj se javio od kiše od 3,6 mm (18. 9. 1970), a nije ga bilo od kiše od 31,2 mm (ista parcela — 15. 4. 1970). U Boleču, oticaj je dala kiša od 3,5 mm (27. 4. 1967), a nije bilo oticaja od kiše od 48,6 mm (23. 7. 1968). Kakav će oticaj vode i produkcije nanosa dati neka kiša, prvenstveno zavisi od trenutnih kumulativnih klimatoloških karakteristika na određenoj lokaciji i hidrološkog stanja zemljišta i stena, a zatim od osobina padavina: intenziteta, trajnosti, količine i dr. Pri izuzetno povoljnom sklopu meteoroloških i hidroloških uslova može se desiti da jedna kiša dâ više oticaja vode i nanosa nego sve padavine u periodu od više godina. Na primer, na stanici Boleč, kiša od 37 mm (21. 5. 1967), dala je na oranici (na padu od 7°) 20% svih voda i 40% nanosa iz čitavog četvorogodišnjeg perioda. Još je drastičniji primer stanice Rudnik, gde je kiša od 74,6 mm (15. 6. 1969) na oranici na padu od 14°, dala 39,2% oticaja vode i 83% nanosa za isti period. Ovo još jednom potvrđuje da nije moguće vezati padavine (količina) u neku korelativnu funkciju sa oticanjem vode i intenzitetom erozije, zbog vrlo složenog, dinamičnog i teško definisanog odnosa meteoroloških i hidroloških karakteristika na određenoj lokaciji;

— utvrđeni su znatno veći koeficijenti oticaja nego što se dobijaju pomoću empirijskih obrazaca. Na primer, u Boleču, na oglednoj parceli od 7°, pod oranicom, zabeležen je koeficijent oticaja od 0,588 (21. 5. 1967). Teorijski, koeficijent oticaja može dostići vrednost do 1,0;

— reljef — nagib topografske površine —delimitira eroziju i akumulaciju. Pod svim istim uslovima (zemljište, način iskorišćavanja i dr.), intenzitet erozije raste sa povećanjem nagiba. Na primer, na eksperimentalnoj stanici u Ralji, oranica na padu od 20° dala je oticaj 2,33 puta veći, a odnošenje nanosa 6,7 puta veće nego na oranici na padu od 8°, dok je livada na padu od 20° imala 1,5 puta veći oticaj i 4,8 puta veću produkciju nanosa nego livada na padu od 8°;

— način iskorišćavanja zemljišta ističe se kao predominantan faktor za intenzitet vodne erozije. Na svim eksperimentalnim stanicama, na svim padovima, najveću produkciju nanosa daje oranica, zatim livada pa šuma. Na primer, na stanici Boleč (četvorogodišnji period), na padu od 20°, oranica je dala dva puta više vode i 4,5 puta više nanosa nego livada. Na istoj stanici, na padu od 30°, oranica je dala dva puta više vode nego livada, a 1,1 put više od šuma, dok je nanos bio 6,6 puta veći nego na livadi i 138 puta veći nego u šumi (Sl. 3). Koliko je način iskorišćavanja zemljišta od presudnog uticaja na intenzitet vodne — to još bolje potvrđuje stanica Rudnik, gde je oticaj sa oranice na padu od 7° bio 7 puta veći nego u šumi na padu od 20°, dok je odnošenje materijala bilo 14,2 puta veće!

Mada navedeni rezultati potvrđuju neke poznate kvalitativne ocene, oni pokazuju (kad se daju bez odgovarajućih objašnjenja, kao u ovom slučaju) niz prividnih nelogičnosti. Ta relativna odstupanja kompariranih pojava posledica su niza faktora: kratkog perioda osmatranja, različitog kvaliteta upoređivanih pojava, metodskih »grešaka«, subjektivnih grešaka i dr. Svi uočeni nedostaci biće postepeno otklonjeni u toku sledećeg istraživačkog perioda, a

Sl. 3. — Oticanje vode i nanosa sa oglednih polja Eksperimentalne stanice »Boleč« (obradio mr. ing. M. Đorović)

sem toga, s produženjem, niza osmatranja pod adekvatnijim uslovima postepeno će se neutralisati.

Krajnji cilj ovih istraživanja jeste izrada jednačine erozije i jednačine retencije nanosa, koje bi bile jednostavne i lako primenljive u praksi, što im obezbeđuje primenjena metodika.

Dok se ne razradi nova jednačina erozije, do intenziteta erozije i trajnih gubitaka nanosa iz sliva — može se doći primenom različitih empirijskih obrazaca. Od njih je najviše u primeni obrazac S. Gavrilovića (1). Na bazi tog empirijskog metoda, u izvesnoj meri izmenjenog, izvršen je proračun produkcije i transporta nanosa u Jugoslaviji (13).

Na teritoriji Jugoslavije, vodnom erozijom godišnje se proizvodi 89,760.401 m^3 nanosa ili 350,89 m^3/km^2. Od toga, na Srbiju otpada 35,109.843 m^3 ili 399,31 m^3/km^2 (uža Srbija 31,497.450 m^3 ili 565,89 m^3/km^2), na Makedoniju 14,478.245 m^3 ili 563,07 m^3/km^2, Bosnu i Hercegovinu 21,387.261 m^3 ili 417,00 m^3/km^2.

Od ukupne mase materijala, koji vodna erozija proizvodi i pokreće sa prvobitnog položaja, trajno se gubi-odnosi u okolna mora 37,703.200 m^3/god. ili 41,6%. Specifični gubici iznose 147,4 m^3/km^2.

LITERATURA

1. S. Gavrilović: Proračun srednje godišnje količine nanosa prema potencijalu erozije, Glasnik Šumarskog fakulteta, br. 26, Beograd 1963.

2. N. Mihajlović: Recentna erozija u području Fruške gore i tendencije njenog razvoja, Beograd 1966.

3. R. Lazarević: Metodika istraživanja intenziteta vodne erozije, Zbornik Inst. za šum. i drvnu ind. knj. X, Beograd 1971.

4. R. Lazarević: Naučno-istraživački rad i problemi u oblasti borbe protiv erozije i bujičnih tokova, Simpozijum o problemima erozije u SR Srbiji, Beograd 1968.

5. R. Lujić: Režim vodotoka kao funkcija naučna iskorišćavanja zemljišta u slivu, Šumarstvo , Beograd 1968.

6. R. Lazarević, M. Đorović, S. Milićević: Erozioni procesi i bujični slivovi kao smetnja iskorišćavanja vodnog bogatstva Jugoslavije, Kongres o vodama, Beograd 1969.

7. W. H. Wischmeier — D. D. Smith: Soil Loss Estimation as a Tool in Soil and Water Management Plannung, Symposium of Bari, 1962.

8. В. И. Корзун: Сток и потери талых вод на еклонах пачелых водоеборов, Ленинград, 1968

9. Inženjerski priručnik za službu zaštite zemljišta od erozije u jugoistočnom regionu SAD, Građevinska knjiga, Beograd 1953.

10. S. Gavrilović: Ogledni slivovi — pilot-baseni — i neki problemi naučno-istraživačkog rada u borbi protiv erozije, bujičnih poplava, suše i privredne zaostalosti, DGA-954, Beograd 1967.

11. Vodne snage Jugoslavije, Beograd 1956.

12. Utvrđivanje intenziteta erozije zemljišta, Institut za šumarstvo i drvnu industriju, Beograd 1971.

13. Stanje, problemi i savremeni metodi za borbu protiv erozije i bujica, Institut za šumarstvo i drvnu industriju, Beograd 1970.

SUMMARY

INTENSITY OF WATER EROSION

RADENKO LAZAREVIĆ

In the first part of the work, the methods of researching intensity of water erosion are explianed. The author worked them out a few years ago making use of his researches in the U. S. A., U. S. S. R. etc. The methods have been applied in the research programme of the Institute for Forestry and Wood Industry, as well as in the programmes of several other scientific institutions in Yugoslavia.

Genetic differential analysis has included four most important factors on which the process of water erosion depends: climate, pedological and geological structure, relief and way of using soil.

Climate is differentiated in three altitude zones (up to 500 m, 500 — 1000 m and above 1000 m); pedological and geological structure in three types of water porosity of the base (rainproof, half-porous and porous); relief in four categories of slopes (up to 10, 10—20, 20—30 and above 30 degrees); the way of using soil in three plant formations (ploughed field, grass and forest), respectively in the most important agricultural and forest cultures.

According to that conception, about 15 experimental stations, including 200 experimental parcels, are already in operation.

At the end of the work the most important results, achieved during the four year period of researches, are presented. The following results are underlined:

— The quantity of rainfaill is not the determining factor of water erosion, because drainage depends on the total climate situation and hydrologic conditions in soil. That is why there are cases that drainage was caused by the rains below 5 mm, but it was not caused by the rains above 40 mm;

— The way of using soil is predominant for water erosion. For example, in an experimental station a ploughed field sloping 7 degrees had 7 times bigger drainage and 14.2 times more alluvium than a forest sloping 20 degrees.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

GRADSKA REGIJA TRAVNIKA

PRILOG POZNAVANJU ODNOSA GRADA I OKOLINE*

KREŠIMIR PAPIĆ

UVOD

U relativno kratkom periodu socijalističke izgradnje travnički je kraj doživio krupne socio-ekonomske promjene, od kojih su jedne manje vidljive, a druge opet jasno izražene u prostoru i pejzažnom izgledu kraja. Razrađujući temu o kojoj je riječ, u ovom ćemo se radu najprije ukratko osvrnuti na one najvažnije promjene koje se odnose na stanovništvo, naseljenost, naselja i privredu travničkog kraja, tj. na promjene koje su bitno utjecale na uspostavljanje i razvijanje novih odnosa između grada i njegove okoline. (prilog 1)

Travnički kraj već sad ima preko 100.000 stanovnika, od kojih veća polovina živi na području općine Travnik (56%), a manja polovina na područjima dviju susjednih općina Novi Travnik (23%) i Vitez (21%). U posljednje četiri decenije (1931—1971) ukupno stanovništvo ovog kraja je poraslo od 45.386 na 99.297 stanovnika ili za 119%, a samo u 23 poslijeratne godine za 80%[1]

Uz prirodni priraštaj jednako su bile izražene pojave mehaničkog priraštaja i prostorne pokretljivosti stanovništva, kako to pokazuju podaci o porijeklu stanovništva po naseljima. Prema stanju iz 1971. godine, gotovo jedna trećina (32,7%) stanovnika travničkog kraja nije živjela u naselju gdje je i rođena. Od ukupno 32.463 stanovnika koji su se selili, 46,6% je doseljeno iz naselja iste općine, 43,0% iz drugih općina SR Bosne i Hercegovine i 10,0% iz drugih republika (0,4% nepoznato ili iz druge države). Najviše ili 56% stanovnika je doseljeno iz seoskih naselja, 25% iz gradskih i 17,2% iz mješovitih naselja (1,8% nepoznato ili iz druge države). S obzirom na vrijeme doseljavanja, najviše (84,8% stanovnika) je doseljeno u poslijeratnom periodu, 11,2% u predratnom i 3,4% u ratnom razdoblju (0,6% nepoznato). Uz ostalo, doseljavanje stanovništva je bilo osobito povezano s razvojem industrije i osnivanjem novih gradskih naselja.

U socio-ekonomskom razvoju travničkog kraja poslije oslobođenja je jače došao do izražaja proces deagrarizacije nego proces urbanizacije, iako je u međuvremenu došlo do osnivanja dva nova gradska naselja. Još 1931. godine

* Ovaj rad je kraći izvod iz doktorske disertacije autora, odbranjene na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu, 1973. g.

[1] Izvorni ili obračunati podaci, ukoliko nije drukčije naznačeno, zasnivaju se na rezultatima popisa stanovništva od 1931. do 1971. godine.

PRILOG 1

RAZMJEŠTAJ NASELJA U TRAVNIČKOM KRAJU

je bilo svega 23,1% neagrarnog stanovništva, u 1961. godini već 67,4%, a u 1971. godini čak 76,1%. Međutim, proces urbanizacije je, kao i u čitavoj zemlji, znatno zaostao za procesom deagrarizacije te je velik dio nepoljoprivrednog stanovništva i dalje ostao u seoskim i mješovitim naseljima, iako je napustio poljoprivredu kao svoje osnovno zanimanje. U 1931. godini je bilo 15,0% gradksog stanovništva, u 1961. godini 22,8%, a u 1971. godini još uvijek samo 23,4% stanovnika travničkog kraja je živjelo u gradovima. Čak ako se ovom gradskom stanovništvu priključi i ono koje živi u mješovitim naseljima (prema spisku tih naselja iz 1961), što je zajedno 45,9% stanovništva travničkog kraja, to je opet znatno manje od dostignutog stupnja deagrarizacije.

Navedeni stupanj deagrarizacije upućuje na izvršene značajne promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva. Od 1931. do 1971. godine, udio primarnog u ukupnom aktivnom stanovništvu travničkog kraja je smanjen od 77,7% na 37,1%, a u isto vrijeme je povećan udio sekundarnog stanovništva od 10,5% na 34,9% i tercijarnog stanovništva od 11,8% na 28,0%. Apsolutno i relativno smanjivanje primarnog te povećanje sekundarnog i tercijarnog stanovništva se jednako odrazilo i na strukturu zaposlenih stanovnika. Tako je u 1971. godini u primarnim djelatnostima bilo samo 7,5%, u sekundarnim 62,5% i u tercijarnim djelatnostima 30,0% zaposlenih stanovnika u društvenom sektoru.

Ove krupne promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva su izraz općeg napretka travničkog kraja u poslijeratnom periodu i posebno njegovog privrednog razvoja. Osim manjih privrednih organizacija i naslijeđene tvornice šibica, suvremenom razvoju travničkog kraja i njegovoj transformaciji su najviše pridonijele velike proizvodne organizacije osnovane poslije oslobođenja. To su u prvom redu: Kombinat »Borac« (konfekcijska i kožna industrija), ŠIP »Sebešić« (šumarstvo i drvna industrija) u Travniku, Kombinat »Bratstvo« (metalna i mašinska industrija) u Novom Travniku, Kombinat »Slobodan Princip-Seljo« (kemijska industrija) u Vitezu, a zatim Rudnik mrkog uglja Bila, »Metalorad« u Turbetu, i dr. U 1971. godini je u travničkom kraju ostvaren ukupni narodni dohodak od 645,4 mil. dinara, a u strukturi narodnog dohotka su primarne djelatnosti sudjelovale sa 17%, sekundarne djelatnosti sa 52% i tercijarne djelatnosti sa 31%.[2] Tako je industrija postala ključna privredna djelatnost travničkog kraja, što je bilo od velikog značenja za transformaciju starih i formiranje novih naselja.

Kao posljedica općeg porasta stanovništva došlo je do povećane gustine naseljenosti i novog prostornog razmještaja stanovništva. Prosječna gustina naseljenosti je u razdoblju od 1948. do 1971. godine porasla od 58 na 104 stanovnika po km^2, što je iznad republičkog (73) i jugoslavenskog prosjeka (80) u 1971. godini. U isto vrijeme je izvršena značajnija preraspodjela stanovništva između samih seoskih naselja, te između seoskih i gradskih naselja. U seoskim naseljima je smanjen broj i udio malih seoskih naselja, a povećan broj i udio većih naselja i stanovništva u njima. Tako je na naselja do 500 stanovnika u 1948. godini otpadalo 73,9% svih naselja i 62,5% ukupnog stanovništva travničkog kraja, a u 1971. godini 66,2% naselja i samo 34,0% stanovništva. Nasuprot tome, na naselja od 500—2000 stanovnika u 1948. godini je dolazilo 11,3% svih naselja i 25,3% stanovnika, a u 1971. godini 27,2%

[2] SGJ — 1973, str. 558—559.

naselja i 42,6% stanovnika travničkog kraja. Uz seoska naselja, u 1948. godini je postojalo samo jedno gradsko naselje — Travnik — u kojem je živjelo 12,2% stanovnika čitavog kraja, a u 1971. godini su već tri gradska naselja — Travnik, Novi Travnik i Vitez — obuhvaćala u apsolutnom broju tri puta više stanovnika (23.194) i u relativnom dva puta više stanovnika (23,4% nego ranije. (prilog 2)

Na taj je način izvršeno nužno usklađivanje prostornog razmještaja stanovništva s novom socio-ekonomskom strukturom travničkog kraja, u čijoj privredi je industrija zauzela najvažnije mjesto. Taj proces prilagođavanja prostornog razmještaja stanovništva novim uvjetima i strukturi privrede išao je, sasvim prirodno, u pravcu određene koncentracije stanovništva. Međutim, koncentracije nije izvršena, kao što se moglo očekivati, u naslijeđenom i jedinom gradskom naselju — Travniku, već su se pored novih industrija formirala dva nova gradska naselja — Novi Travnik i Vitez: prvi kao potpuno novi grad, a drugi kao gradsko naselje uz postojeće, starije i istoimeno seosko naselje.

Tako je u travničkom kraju izvršena specifična preraspodjela stanovništva, čime su stvoreni potpuno novi odnosi između Travnika i njegove okoline. Stoljećima razvijani odnosi između grada i okoline su poremećeni i izmijenjeni razvojem dva nova gradska naselja koja su preuzela dio ranijih funkcija Travnika u dijelu njegove okoline. Zato je došlo ne samo do prostorne preraspodjele stanovništva već i do preraspodjele starih i novih funkcija između naselja, a odnosima između grada i seoske okoline su se pridružili i oni između susjednih gradskih naselja nejednake veličine, starosti i značenja. Sve to zaslužuje da se istraži i objasni, što je i osnovna tema ovog rada.

FUNKCIONALNI ODNOSI GRADA I OKOLINE

S analizom stanovništva gradskih funkcija, i teritorijalnog razvoja grada ne svršava se suvremena geografska studija grada. Naprotiv, to je samo nužna osnova na koju se naslanja dalje proučavanje odnosa grada i regije koja mu pripada.

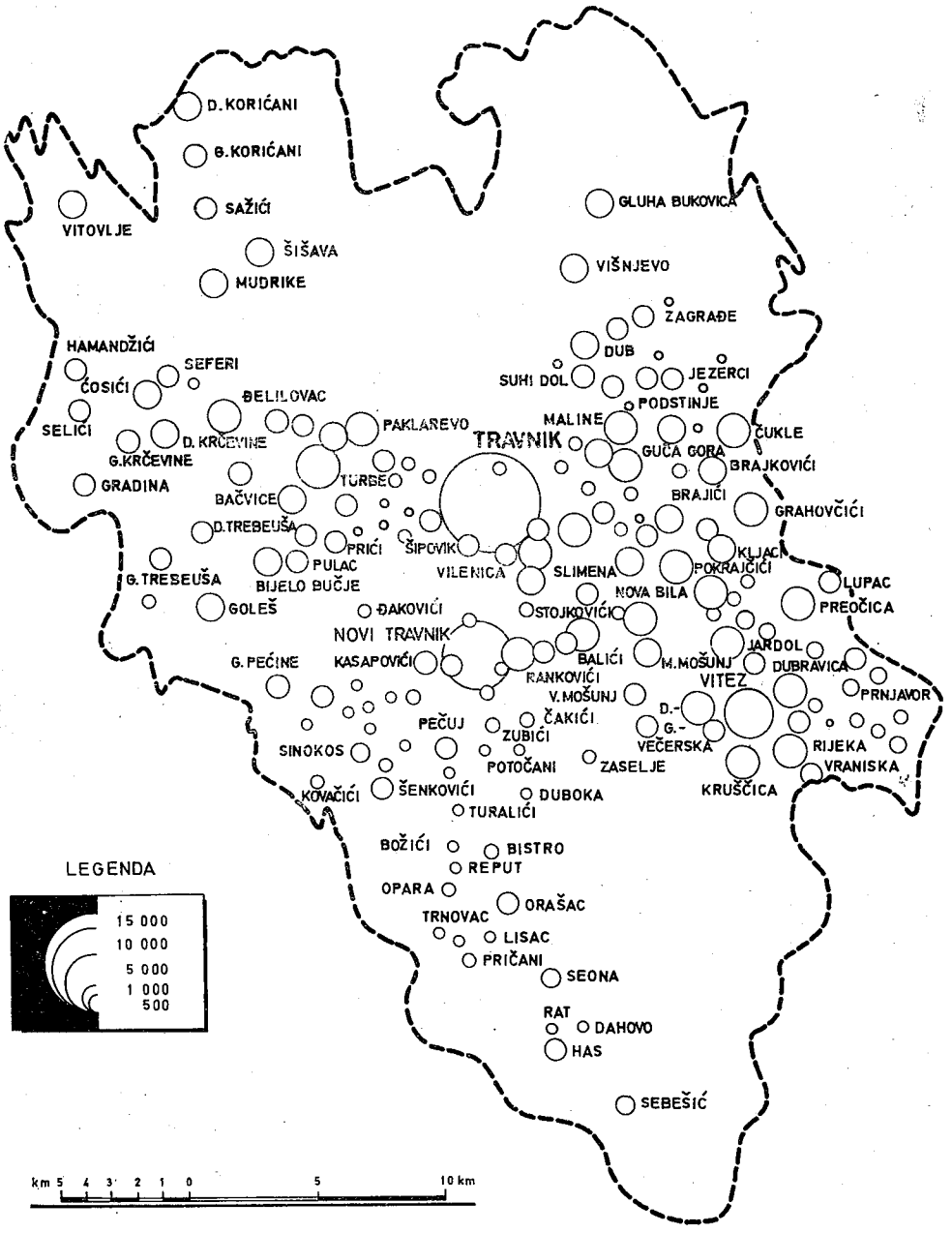
Grad je, kaže P. George, po svojoj biti i po svojoj funkciji regionalno središte.[3] Uzet sam za sebe, grad ne predstavlja potpunu geografsku stvarnost, jer je neodvojiv od okoline i sredine koja ga okružuje i s kojom je povezan mnogostrukim vezama od obostranog životnog interesa. Već analiza funkcija bilo kojeg grada pokazuje kako se čitav gradski život ne svršava na užem gradskom prostoru, već se preliva u različitim oblicima preko susjednog područja od kojeg grad ne može biti izoliran.

Zahvaljujući uzajamnim potrebama, komunikacijama i razmjeni (ljudi, roba, usluga), između grada i okoline se održavaju stalni kontakti i razvijaju komplementarni odnosi koji omogućavaju njihovu zajedničku egzistenciju i razvoj. U konkretnim društveno-ekonomskim uvjetima naše zemlje, ovi su odnosi podstaknuti još više uvođenjem komunalnog sistema 1955. godine. To je izmijenilo raniju ulogu grada, pa sad grad i njegovu okolinu više karakte-

[3] P. GEORGE, Geografska sociologija, Poglavlje u knjizi: Sociologija (redaktor Georges Gourvitsch), sv. I, Zagreb, 1966, str. 287.

PRILOG 2

NASELJA TRAVNIČKOG KRAJA PREMA BROJU STANOVNIKA 1971. GOD.

riziraju odnosi simbioze nego dominacije grada nad okolinom, a da pri tom uopće nije dovedena u pitanje sasvim opravdana inicijatorska, organizatorska i koordinatorska uloga grada u čitavoj regiji.

Zato se s razlogom u geografskom proučavanju gradskih naselja povećana pažnja posvećuje analizi ovih funkcionalnih i komplementarnih odnosa između grada i okoline. Stavljajući grad u regionalni prostorni okvir i upoznajući regiju, bolje i potpunije upoznajemo i sam grad, njegovo pravo značenje i njegovu ulogu koju vrši u regiji.

Kao što je već istaknuto, grad i okolina ne žive izolirano sami za sebe, već se između njih razvijaju različiti oblici uzajamnih odnosa. Iz okoline grad prima novo stanovništvo i radnu snagu koja svakodnevno dolazi na posao. Iako se snabdijevanje grada danas vrši iz različitih i dosta udaljenih područja, ipak se jedan, više ili manje značajan, dio prehrambenih proizvoda i sirovina osigurava iz gradske okoline. U toj okolini se često nalaze radna mjesta stanovnika iz grada, te sportski i rekreacioni objekti i tereni kojima se koriste i gradski stanovnici i oni iz okoline.

Grad je, međutim, upravni i sudski centar okoline, u njemu se nalaze industrije, banke, trgovine, bolnice, škole i kulturne ustanove, te različite uslužne djelatnosti na koje je upućeno stanovništvo grada i okoline. Na taj način se u odnosima grada i njegovog zaleđa ponovno odražava značenje svake od gradskih funkcija.

Odnosi između grada i okoline su intenzivniji što je bolja saobraćajna povezanost grada sa susjednim područjem. U vezi s ovim, G. Chabot napominje kako se često čini da se upravo razvojem saobraćaja smanjuje značenje grada za okolinu: industrija seli u okolinu, tamo se osnivaju zanatske i trgovačke radnje, različiti servisi, itd. U stvari, nastavlja autor, ne radi se o smanjivanju utjecaja grada, već o transformaciji uloge grada: najčešće su i dalje uprave proizvodnih i drugih poduzeća u gradu, u njemu i dalje ostaju velike trgovačke kuće, banke, a male trgovine u okolini se uglavnom snabdijevaju robom iz grada, te tako grad ipak ostaje neophodni i stvarni centar regije.[4]

Veze i odnosi između grada i pojedinih dijelova okoline nisu i ne mogu biti jednako čvrste i česte, te se na toj osnovi razlikuju odgovarajuća funkcionalno-gravitacijska ili utjecajna područja grada. U našem slučaju to će biti utjecajna područja koja su se formirala oko Travnika.

I. Funkcionalno-gravitacijska područja Travnika

Definiranje i razlikovanje utjecajnih područja oko gradova vrši se po različitim kriterijima i pri tom je najčešće zastupljena trojna podjela. Ona se u biti zasniva na tri kategorije odnosa između grada i okoline: fundamentalni odnosi — kojima je dio okoline usko, stalno i svakodnevno povezan s gradom; povremeni odnosi — okji odražavaju stabilne ali rjeđe veze s gradom; i izuzetni odnosi — koji potvrđuju utjecaj grada ali su veze s njim slabije i neredovite.[5]

---

[4] G. CHABOT, Les villes, apercu de géographie humaine, A. Colin, Paris, 1952, str. 185.

[5] J. BEAUJEU-GARNIER, G. CHABOT, Traité de géograpie urbaine, A. Colin, Paris, 1963, str. 440—443.

Na toj osnovi je G. Chabot izvršio, često citiranu podjelu na tri utjecajna područja oko gradova: neposrednu okolinu, bližu okolinu i dalju okolinu, naznačujući bitne osobine svakog utjecajnog područja.[6] Po tom uzoru su istražena utjecajna područja mnogih gradova u svijetu i kod nas.

U nas su novija istraživanja istakla potrebu i tendenciju što kompleksnijeg proučavanja područja oko gradova, tih mješovitih zona specifične socio-ekonomske strukture, koje su najbolji pokazatelj dinamike razvoja suvremenog grada.[7] Pri tom se proučavanju posebno značenje pridaje socijalnim, ekonomskim i fizionomskim posljedicama utjecaja grada na okolinu, te izdvajanju utjecajnih područja na toj kompleksnoj osnovi.

Tako I. Vrišer i I. Crkvenčić izvan gradskog središta, s predrađima, razlikuju vijenac urbaniziranih naselja i gradsko zaleđe ili širu gravitacijsku zonu.[8] Između grada i agrarne zone V. Klemenčič izdvaja prigradsku ili užu gravitacijsku zonu i širu gravitacijsku zonu,[9] dok J. Ilić, osim uže gradske teritorije, razlikuje još prigradsko područje (širu gradsku teritoriju) ili prvo funkcionalno područje, užu okolinu grada ili drugo funkcionalno područje i širu gradsku okolinu ili treće funkcionalno područje.[10]

Kao što se primjećuje, postoje izvjesne terminološke razlike, ali je u biti izvan gradskog teritorija s predgrađima uglavnom zastupljena podjela na užu i širu gravitacijsku zonu ili na uže i šire utjecajno područje. Mi smo se u osnovi opredijelili za takvu podjelu, te smo izvan gradskog teritorija Travnika izdvojili uže gravitacijsko područje sa zonom urbaniziranih naselja i šire gravitacijsko područje — u kojem smo, zbog različitog stupnja transformacije tog dijela okoline, razlikovali zonu poluurbaniziranih naselja i zonu ruralnih naselja.

1. Gradski teritorij Travnika

Uže gradsko područje obuhvaća kontinuirano izgrađeni prostor između krajnjih gradskih dijelova Travnika: Šumeća na istoku i Kalibunara na zapadu. Gradu je, međutim, pripojeno još pet naselja — koja se ili već sasvim nastavljaju na grad ili su kao stambena predgrađa nešto odvojena (Pirota, Jankovići, Gornji Dolac, Guvna i Vakuf). Ova se naselja više ne nalaze u spisku samostalnih naselja, jer su već i službeno jednu deceniju sastavni dijelovi grada s kojim su najtješnje povezana. Njihovo stanovništvo radi i snabdijeva se u gradu, služi se gradskim komunalnim i drugim servisima, a učenici se školuju u osnovnim i srednjim školama grada ili u isturenim odjeljenjima tih škola.

---

[6] G. CHABOT, op. cit., str. 186—189.

[7] V. ROGIĆ, Problem izbora i primjene metoda za određivanje međa naših gradova, Zbornik radova V kongresa geografa FNRJ, Cetinje, 1959, str. 471.

[8] I. VRIŠER, Uputstva za proučavanje geografije gradova, Ljubljana, 1963, str. 33—34.

I. CRKVENČIĆ, Suvremene koncepcije geografskog proučavanja naselja, Cvijićev zbornik, Beograd, 1968, str. 348-249.

[9] V. KLEMENČIČ, Transformacija prigradske zone, Zbornik VII kongresa geografa SFRJ, Zagreb, 1964, str. 192.

[10] J. ILIĆ, Karakteristike funkcionalnih odnosa između grada i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju, Stanovništvo, br. 3—4, Beograd, 1970, str. 178—179.

Za naša istraživanja bili bi osobito važni rezultati posljednjeg popisa stanovništva po naseljima. Međutim, kako svi ti podaci još nisu objavljeni, za izdvajanje gravitacijskih područja oko Travnika oslonili smo se na: rezultate popisa stanovništva iz 1961. godine, na prve rezultate popisa stanovništva iz 1971. godine, zatim na analizu porijekla učenika u srednjim školama u Travniku, analizu liječenih osoba u zdravstvenim ustanovama Travnika, anketu o dnevnoj migraciji radne snage u Travniku, prethodnu analizu gradskih funkcija i na terensko upoznavanje fizionomskih osobina naselja i promatranog prostora.

2. Uže gravitacijsko područje

Pored drugih, kao osnovni kriterij za izdvajanje užeg gravitacijskog područja sa zonom urbaniziranih naselja poslužili su nam sljedeći pokazatelji za naselja iz 1961. godine: udio poljoprivrednog stanovništva do 25%, udio poljoprivrednih domaćinstava do 25%, udio doseljenog stanovništva preko 30% i udio aktivnog stanovništva zaposlenog izvan naselja preko 40%.

Analiza je pokazala da se, pored Novog Travnika i Viteza, u užem gravitacijskom području Travnika nalazi ukupno još 30 urbaniziranih naselja u izduženoj zoni dolinom Lašve — od Turbeta na zapadu do Ahmića na istoku, s proširenjem prema jugu — dolinom Grlonice i Rijeke. Zbog industrijskih i razvijenih tercijarnih funkcija Travnika, te industrijskih funkcija Novog Travnika i Viteza kao sekundarnih gradskih centara nejednakog značenja, zatim zbog svakodnevnih kretanja radne snage i dobrih saobraćajnih veza — ovaj dio travničke okoline je doživio najsnažniju socijalnu, ekonomsku i fizionomsku transformaciju.

Obuhvaćena naselja užeg gravitacijskog područja, među kojima je bilo 19 mješovitih (prema kategorizaciji iz 1961. godine), imala su prosječno 20% poljoprivrednog stanovništva, samo 13% poljoprivrednih domaćinstava, 34% doseljenog stanovništva i 49% aktivnog stanovništva zaposlenog izvan naselja ili su pak i sama bila centri zaposlenosti (Turbe, Dolac na Lašvi i Nova Bila). U razdoblju od 1948. do 1971. godine, stanovništvo ovih naselja je poraslo prosječno za 104%, te je 1971. godine u užem gravitacijskom području, zajedno s dva gradska naselja (Vitez i Novi Travnik), živjelo 29.585 stanovnika ili 30% stanovništva travničkog kraja i u prosjeku sa 4,83 člana u domaćinstvu.

Ovdje su izražene najintenzivnije dnevne migracije radne snage, i to ne samo prema Travniku već i prema drugim centrima zaposlenosti (Novom Travniku, Vitezu, Turbetu, Docu na Lašvi i Novoj Biloj). Prema anketi iz 1969. godine,[11] iz ovog područja je u Travnik dolazilo svakodnevno 55% putujuće radne snage i preko 57% đaka putnika. Jednako su česti dolasci stanovnika u grad zbog trgovine, bankarskih, zanatskih, zdravstvenih i drugih usluga, a sve je to omogućeno dobrom saobraćajnom povezanošću s gradom. Pored željeznice, od Turbeta preko Travnika do Viteza i Novog Travnika — čitavo je područje spojeno asfaltiranim cestama kojima se odvija redovni autobuski sao-

[11] Anketa o broju i dnevnoj migraciji zaposlenih osoba u društvenom sektoru na području općine Travnik u augustu 1969. godine. Uz inicijativu i suradnju autora, anketu sprovelo statističko odjeljenje Skupštine općine Travnik.

braćaj, s frekvencijom gotovo gradskog saobraćaja. Pored drugih mogućnosti transporta, autobuske veze između Turbeta i Viteza se odvijaju svako pola sata, a isto tako između Travnika i Novog Travnika, te su zapravo relacije između tih naselja jednake po frekvenciji gradskim ulicama, pogotovo ako se tome dodaju i ostali oblici cestovnog transporta (automobili, kamioni, motocikli, bicikli, zaprege).

U užem gravitacijskom području je lociran najveći broj industrijskih kapaciteta čitavog kraja: mašinska i metalna industrija u Novom Travniku i Turbetu, kemijska industrija u Vitezu, industrija šibica u Docu na Lašvi, drvna industrija u Novoj Biloj i Vitezu, te industrija građevinskog materijala. U tom su području, istočno od Travnika, i najvrednije agrarne površine što zauzimaju prostor između naselja, privrednih i saobraćajnih objekata. Jedan dio tog agrarnog prostora u društvenom sektoru (UPI, Sarajevo) i privatnom vlasništvu u znatnoj mjeri je orijentiran na prigradsku poljoprivrednu proizvodnju (povrće, voće, mlijeko, meso) namijenjenu lokalnom i širem tržištu. Sve je to značajno utjecalo na fizionomsku izmjenu prostora užeg gravitacijskog područja.

Agrarni su prostori više nego u široj okolini razdvojeni i potisnuti različitim privrednim objektima: industrijskim (tvornice, radionice, skladišta), energetskim (trafo stanice, dalekovodi), saobraćajnim (željezničke pruge, stanična postrojenja, ceste), ali o fizionomskoj transformaciji ovog područja najviše svjedoči broj i izgled gradskih kuća, koje prevladavaju u gotovo svim naseljima. Oni duž glavne komunikacije dolinom Lašve, osobito između Travnika i Viteza, već formiraju izduženo cestovno naselje kojemu tranzitna cesta ima funkciju glavne ceste. U dva nova gradska naselja — Novom Travniku i Vitezu — kao i u naseljima što ih okružuju gradska fizionomija je postala dominantna osobina pejzaža.

Mnogobrojne i svakodnevne veze između Travnika i užeg dijela njegove okoline uzrokuju u procesu razvoja stalnu i sve jaču kompleksnu transformaciju užeg gravitacijskog područja, te je sve izrazitija tendencija međusobnog »približavanja« i postepenog srastanja naselja, o čemu će još biti riječi na drugom mjestu u ovom radu. (prilog 3)

3. Šire gravitacijsko područje

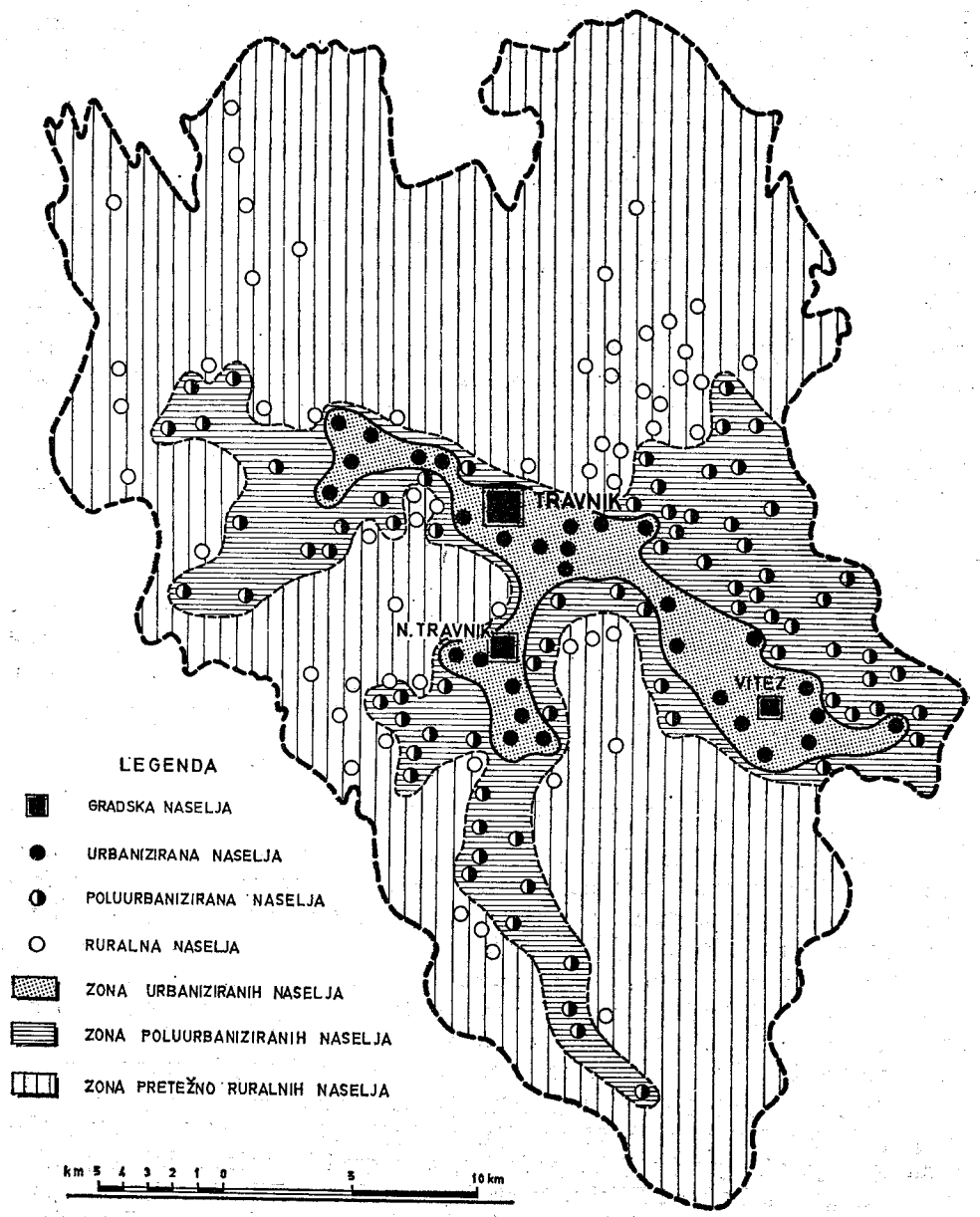
Veći dio travničke okoline pripada širem gravitacijskom području, a zbog različitog intenziteta odnosa s gradom i nejednakog stupnja transformacije, podijelili smo ga na unutrašnju zonu poluurbaniziranih naselja i na vanjsku zonu pretežno ruralnih naselja.

Unutrašnju zonu poluurbaniziranog naselja izdvojili smo na osnovi sljedećih kriterija za naselja: do 50% poljoprivrednog stanovništva, isto tako do 50% poljoprivrednih domaćinstava, preko 20% doseljenog stanovništva i preko 20% aktivnog stanovništva zaposlenog izvan naselja.

Na osnovi ovih i dopunskih kriterija, unutrašnju zonu šireg gravitacijskog područja čini ukupno 78 naselja, od kojih 12 mješovitih naselja. Ova zona opasuje uže gravitacijsko područje, a u gradsko zaleđe dublje prodire dolinama gornje Lašve i Rijeke, te srednjom dolinom Bile. Naselja se uglavnom nalaze između 550 i 800 m nadmorske visine, i u odnosu na Travnik —

PRILOG 3

GRADSKA REGIJA I UTJECAJNA PODRUČJA TRAVNIKA

na oko 50—300 m relativne visine. U ovoj je zoni također izvršena značajnija socio-ekonomska transformacija naselja, jer su kontakti s Novim Travnikom i Vitezom u pogledu rada i funkcija na nivou općine, te s Travnikom u pogledu funkcija višeg reda — još uvijek dosta česti, a za većinu naselja u ovoj zoni i svakodnevni, što omogućuju komunikacije koje slijede doline. Osim toga, naselja ove zone na istočnom rubu travničkog kraja su istovremeno i u području radne migracije usmjerene prema Zenici, te praktično u prostoru gdje se prepliću utjecaji više gradova (Zenice, Viteza i Travnika).

Sva su naselja u ovoj zoni imala prosječno 36% poljoprivrednog stanovništva, 22% pljoprivrednih domaćinstava, 23% doseljenih stanovnika i 37% aktivnih stanovnika zaposlenih izvan naselja, što govori o dostignutom stupnju transformacije. Ipak je stanovništvo ovih naselja u razdoblju od 1948. do 1971. godine poraslo samo za 73%, a to je dvije trećine porasta stanovništva u užem gravitacijskom području. U 1971. godini je u ovoj zoni živjelo 31.579 stanovnika ili 32% stanovništva travničkog kraja, ali u 78 ili 46% svih naselja. U istoj godini je prosječno domaćinstvo ove zone imalo 5,49 članova.

I u ovoj je zoni izražena dnevna migracija radne snage prema svim centrima zaposlenosti u ovom kraju i prema Zenici. U 1969. godini je iz te zone svakodnevno u Travnik dolazilo 30% putujuće radne snage i 21% đaka putnika.

Kontakte s gradom zbog rada, školovanja i drugih poslova i usluga omogućuje dobra mreža komunikacija dolinom Lašve i dolinama njezinih pritoka. Uz željeznicu, čije značenje u transportu putnika opada, javni i individualni automobilski prevoz dozvoljava da se iz svakog naselja ove zone stigne do grada za manje od jednog sata, te je praktično u toku jednog dana ostvarljiv i višekratni dolazak u grad. Autobuske veze od Travnika prema Golešu se održavaju četiri puta dnevno, a prema Karauli, Gučoj Gori i Mehuriću (Poljanice) šest puta dnevno po upravo asfaltiranim cestama, ne računajući prevoz radnika Kombinata »Borac«, koji se obavlja vlastitim autobusima.

Osim eksploatacije šume, ova zona nema krupnih privrednih organizacija ni centara zaposlenosti. Najznačajniji je Rudnik Bila prema kojem gravitira radna snaga iz naselja u srednjoj dolini Bile. Poljoprivreda je ovdje značajna, ali sve manje kao isključiva djelatnost stanovništva, a prodaja agrarnih viškova na gradskoj pijaci je redovno povezana s kupovinom industrijske robe i s obavljanjem drugih poslova ili korištenjem gradskih usluga.

U fizionomiji naselja prevladavaju seoske stambene i gospodarske zgrade, ali je sve primjetniji udio gradskih kuća, osobito u naseljima bliže gradu i uz komunikacije. U stvari, sva novija gradnja je gradskog tipa, a u kućama je — zbog češćih kontakata s gradom — u velikoj mjeri zastupljena oprema iz grada (namještaj, električni kućanski aparati, sanitarni uređaji), čija je upotreba omogućena elektrifikacijom naselja i izgradnjom seoskih vodovoda. U tome su došle do izražaja zajedničke akcije grada i seoskih naselja na nivou općina, ali i na nivou cijelog kraja, kao što je slučaj s modernizacijom putne mreže i organizacijom autobuskog saobraćaja.

Ovo je i zona doseljavanja stanovništva iz vanjske zone pretežno agrarnog karaktera i u isto vrijeme zona iseljavanja stanovništva u prigradsko područje i gradska naselja, što se, sasvim razumljivo, odrazilo na slabijem

porastu stanovništva. Međutim, unapređivanjem saobraćajnih veza, što je u toku, te većom frekvencijom prometa između grada i naselja ove zone, stvaraju se sve povoljniji uvjeti za intenzivnije funkcionalne odnose i za postepeno uključivanje pojedinih naselja u uže gravitacijsko područje Travnika. Sasvim je sigurno da će potpuni podaci o naseljima iz popisa 1971. godine pokazati kako se jedan broj naselja ove zone po svojim osobinama i stupnju transformacije nalazi u užem gravitacijskom području grada.

U vanjsku rubnu zonu šireg gravitacijskog područja svrstali smo naselja koja su, uz druge kriterije, imala: više od 50% poljoprivrednog stanovništva, preko 50% poljoprivrednih domaćinstava, ispod 20% doseljenog stanovništva i ispod 20% aktivnog stanovništva zaposlenog izvan naselja. Toj zoni je pripadalo 58 naselja, među kojima više nije bilo niti jednog mješovitog naselja, a gotovo sva se nalaze u brdsko-planinskom području na nadmorskoj visini od 800 do 1200 m, tj. u odnosu na Travnik na oko 300—700 m relativne visine. Zbog visinske razlike i veće udaljenosti od grada, ovdje su gradski utjecaji prisutni, ali oni nisu znatnije mogli izmijeniti socio-ekonomsku i fizionomsku strukturu naselja i prostora. Za većinu stanovnika i naselja ove zone kontakti s gradom nisu svakodnevni, niti redoviti, već nedjeljni (pijaca), slučajni (kupovina) ili izuzetni (zdravstvene, sudske i druge usluge).

U ovim naseljima je bilo prosječno 46% poljoprivrednog stanovništva, 47% poljoprivrednih domaćinstava, 18% doseljenog stanovništva i 17% aktivnih stanovnika zaposlenih izvan naselja, što kazuje da je u toj zoni gradski utjecaj prisutan, ali iz grada koji je udaljen. Između 1948. i 1971. godine stanovništvo ovih naselja je poraslo samo za 57%, što je manje nego u unutrašnjoj zoni šireg gravitacijskog područja i za polovinu manji porast od užeg gravitacijskog područja. U 58 naselja ove zone ili 34% svih naselja travničkog kraja živjelo je 1971. godine 25.120 stanovnika ili 25% stanovništva travničkog kraja, a prosječno domaćinstvo je imalo čak 5,82 člana.

Iz ove zone je u djelatnostima grada (pretežno na vanjskim radilištima) radilo svega 13% zaposlenih sa stalnim boravkom izvan Travnika i školovalo se samo 9% đaka u srednjim školama grada. Veze s gradom se održavaju kombiniranim i dužim načinom kretanja: pješice do najbliže šumske ili javne ceste i dalje autobuskim prevozom u određeno vrijeme tokom dana ili nedjelje. Posljednjih godina je sjeverozapadni planinski dio ove zone (Vlašić) dobio nekoliko direktnih autobuskih veza s Travnikom, te je dugotrajna saobraćajna izolacija naselja u tom prostoru konačno prevladana. Iz Travnika do rekreativno-sportskog centra Babanovac (Šišava) održava se redovna nedjeljna autobuska veza, a po potrebi i češće; do Koričana je osiguran autobuski prevoz jedan put dnevno; do Dobretića (izvan travničkog kraja) tri puta dnevno, a jedan broj naselja se koristi i redovnom autobuskom linijom Travnik — Skender-Vakuf—Banja Luka. Nakon dovršenja nove i kraće ceste do Vlašića svakodnevni kontakti s Travnikom biće znatno olakšani i umnoženi.

I u ovoj zoni je ekspoatacija šuma jedini oblik proizvodnih aktivnosti uz tradicionalnu poljoprivredu (pretežno stočarstvo), ali se u turističkom iskorištavanju Vlašića sve više nazire faktor suvremenog i budućeg razvoja tog, do nedavno, teško pristupačnog dijela šire gradske okoline. Postojeći planinarski domovi (Šantići, Devečani), jedan u izgradnji (Galica) i već formirano turi-

stičko-ugostiteljsko jezgro na Babanovcu (hotel i vikend-naselje) osnova su s kojom počinje vrlo uspješna valorizacija turističkih i rekreativnih mogućnosti Vlašića, a time i socio-ekonomska transformacija tog dijela travničke okoline. Raniji rijetki kontakti ovih naselja s gradom i uglavnom u vrijeme nedjeljnih i godišnjih robnih i stočnih sajmova — pretvorili su se u redovne nedjeljne i dnevne izlaske na pijacu i zbog drugih poslova, a nedavno uspostavljene autobuske veze učinile su grad dostupnim svakog dana, bez velikih teškoća i gubitaka vremena. I obratno: umjesto rijetkih planinara u ranije vrijeme, stanovnici ovih planinskih naselja sada sreću stotine gradskih stanovnika koji provode svoj godišnji ili nedjeljni odmor u novom hotelu ili u vlastitim kućama za odmor. Tu se jasno može pratiti proces razvoja tješnjih komplementarnih odnosa između grada i nekad udaljene okoline kao posljedica općeg razvoja i posebno unapređivanja saobraćajnih veza. Zato će u nastavku tok procesa koji je otpočeo sasvim sigurno ovaj dio vanjske zone šireg gravitacijskog područja Travnika i prije nego ostali dijelovi prerasti uskoro u lako dostupno i, pod utjecajem grada, u jače transformirano uže gravitacijsko područje Travnika s osobito izraženom turističko-rekreativnom funkcijom šireg značenja.

II. Gradska regija Travnika

Utvrđujući utjecajno područje jednoga grada, susrećemo se s utjecajnim područjem drugog grada, te se javlja problem demarkacione linije između njih. Međutim, granica do koje se širi utjecaj jednoga grada je promjenljiva, a u stvarnosti nikad i nije linija, već šira ili uža zona gdje se utjecaji jednog grada gube i preklapaju s utjecajem drugog grada ili gradova.

U tom smislu, delimitacija utjecajnih područja omogućava da se definira gradska regija koju G. Chabot smatra najracionalnijom formom geografske podjele. Da bismo bili sigurniji u određivanju gradske regije Travnika, osvrnućemo se ukratko na neka mišljenja o tome šta se podrazumijeva pod gradskom regijom.

J. Beaujeu-Garnier i G. Chabot podvlače da je gradska regija područje koje oko svakoga grada živi u simbiozi s njim, da ona odgovara području gdje su utjecaji između grada i okoline recipročni i području gdje su ti utjecaji jači od onih susjednoga grada.[12] Po I. Vrišeru, cio prostor pod gradskim utjecajem u užoj i široj gravitacijskoj zoni, čiji je centar grad, možemo opravdano smatrati gradskom regijom,[13] a prema I. Crkvenčiću, gradski region čine uža gravitacijska zona i gradsko zaleđe ili šira gravitacijska zona.[14] Onaj prostor oko gradova, smatra V. Klemenčič, koji je u svakodnevnom životu povezan s gradom, označavamo kao gradsku gravitacionu zonu ili gradsku regiju.[15] Vrijedno je ovom prilikom navesti i mišljenje predstavnika jedne druge, geografiji bliske struke, koji napominje da se u prostornom planiranju i literaturi — gradsko gravitacijsko područje identificira s regionom. Međutim, smatra B. Piha, zone gradskog utjecaja imaju svi gradovi, bez obzira na ve-

[12] J. BEAUJEU-GARNIER, G. CHABOT, op. cit., str. 445—446.
[13] I. VRIŠER, op. cit., str. 34.
[14] I. CRKVENČIĆ, op. cit., str., 349.
[15] V. KLEMENČIČ, op. cit., str. 192.

ličinu, i one su prostorno i funkcionalno uže, tj. one mogu biti samo dijelovi regiona. Prema istom autoru, region je šira prostorna zajednica, homogena, funkcionalno povezana, komplementarna zajednica na kojoj se može odvijati raznovrsni život, a u tom prostoru može biti i više gradova, a samim tim i više gravitacijskih zona oko svakoga grada.[16]

Ostavljajući za kasnije osvrt na stajalište B. Pihe, mislimo da pojam gradske regije možemo prihvatiti onako kako je on dosta jasno definiran kod citiranih autora. To je, dakle, uže i šire gravitacijsko područje grada, gdje su izraženi funkcionalni i komplementarni odnosi između grada i okoline, i gdje su te veze jače od onih sa susjednim gradom.

Primjenjujući ovaj teorijski koncept regije u našem konkretnom slučaju, pokušaćemo odrediti gradsku regiju Travnika. Taj grad je centar s razvijenim sekundarnim i tercijarnim funkcijama, o čemu je opširnije pisano na drugom mjestu.[16a] Jedne su, kao i u Novom Travniku i Vitezu, ograničene na uža područja pretežno njihovih općina, iz kojih se regrutira veći dio radne snage i u okviru kojih se osiguravaju osnovne potrebe stanovnika u školstvu, zdravstvu, trgovini, komunalnim i drugim servisima. Na tom nivou funkcija nižeg reda se očigledno miješaju utjecaji sva tri grada, što samo ubrzava transformaciju i jača povezanost područja koje se između njih nalazi.

Međutim, Travnik je u isto vrijeme centar tercijarnih (i kvartarnih) funkcija višeg reda, čiji se utjecaj proširuje na cijeli prostor triju općina. U tim prostornim okvirima, Travnik je najznačajniji sudsko-upravni i financijski centar (Općinski sud, Javno tužilaštvo, Javno pravobranilaštvo, SUP, Osnovna zajednica obrazovanja, filijala Zavoda za zapošljavanje, filijala SDK, filijala Privredne banke, ekspozitura Jugobanke), zatim najrazvijenije kulturno-prosvjetno (srednje škole, biblioteke, Arhiv, Zavičajni muzej, Radio stanica, Amatersko pozorište) i veliko zdravstveno središte (Medicinski centar s bolnicama, općim i specijalističkim službama, ustanovama za preventivnu i socijalnu zaštitu). U istom prostoru je Travnik najopremljeniji trgovački, zanatski i saobraćajni centar, te s najrazvijenijom sportskom i turističkom funkcijom. Dnevna migracija radne snage i drugi oblici migracija pokrivaju najveći dio šireg prostora oko Travnika kao jakog središta sa sekundarnim funkcijama.

Zbog svega toga, a oslanjajući se na prethodnu analizu utjecajnih područja, gradskom regijom Travnika možemo smatrati prostor što ga zauzimaju sadašnja područja triju općina: Travnik, Novi Travnik i Vitez, odnosno prostor užeg i šireg gravitacijskog područja grada. Taj dio gradske okoline je funkcionalno najtješnje povezan s Travnikom i u njemu su jasno izraženi komplementarni odnosi između grada i okoline, a zatim je to prostor koji je prirodno i administrativno jasno ograničen prema susjednim područjima. Taj smo prostor još u početku ovog rada nazvali travničkim krajem, a sad s mnogo više razloga i — gradskom regijom Travnika. Tako definirana gradska regija, kao osnova za prostorno planiranje, odgovara i pojmu regiona kako ga shvaća B. Piha, jer predstavlja širu komplementarnu i kompletniju prostornu

---

[16] B. PIHA, Gradsko gravitaciono područje i granice uzajamnog utjecaja grada i njegove okoline, Komuna, br. 10, Beograd, 1967, str. 17.

[16a] K. PAPIĆ, Travnik — grad i regija, doktorska disertacija (rukopis), Sarajevo, 1973, str. 247—325.

i socio-ekonomsku zajednicu — koja istovremeno obuhvaća više gravitacijskih područja pojedinih gradova.

U pogledu nekih funkcija utjecaj Travnika je i širi od ovako utvrđene gradske regije. Tako radna i školska migracija uključuje nešto šire područje, osobito prostor s otvorenije istočne strane grada (Busovača). Bolnicom i specijalističkim službama koriste se i stanovnici gornjovrbaskog područja (Donji Vakuf, Bugojno, Gornji Vakuf i Kupres), a na tom proširenom području djeluje i filijala SDK iz Travnika. U predloženoj turističkoj rajonizaciji Bosne i Hercegovine Travnik je i centar turističke regije koja obuhvaća i zeničko područje, itd. Tu se, međutim, radi o nekim funkcijama, o izuzetnim odnosima ili o određenoj tradicionalnoj orijentaciji prema Travniku, ali i o miješanju i preklapanju utjecaja susjednih gradova. Gradska regija se, prema tome, očigledno ne bi mogla proširiti toliko daleko koliko dopiru pojedini, manje ili više, izraženi utjecaji grada.

Zato smatramo, da ova prethodno definirana gradska regija Travnika u najvećoj mjeri odražava sadašnju geografsku i socio-ekonomsku stvarnost izraženu kroz simbiozu grada i njegove okoline. Iako se međe regija mijenjaju u vezi s promjenama u centru regije, u okolini ili u drugim susjednim centrima, ima ipak nekih elemenata navike i tradicije, koji u određenoj mjeri i ponekad pridonose stabilnosti regije, odnosno utjecajnog područja grada. Ovdje bismo s razlogom naveli i mišljenje G. Chabota, koji veli da neko utjecajno područje, fiksirano često vjekovnim navikama, predstavlja određenu stabilnost i samo se lagano modificira.[17]

Travnik sa svojom regijom, uz sve izvršene promjene, upravo odražava tu povezanost s okolinom (razvijanu kroz dugu prošlost), a ako je u pitanju modificiranje njegovog utjecajnog područja, onda je to izraženo u izostajanju iz gradske regije područja Busovače, koje je s naglim razvojem Zenice ušlo u gravitacijsko područje toga grada, odnosno našlo se u prelaznoj zoni — gdje se utjecaji dva grada preklapaju i prepliću.

III. Funkcionalna klasifikacija naselja

Razmatranje odnosa između grada i njegove regije ne bi bilo potpuno bez utvrđivanja funkcionalne klasifikacije naselja u regiji, koja ima veliko aplikativno značenje osobito u regionalnom prostornom planiranju. Ovu ćemo klasifikaciju izvršiti na dva načina. Najprije na osnovi svih funkcija naselja, što će nam pokazati funkcionalnu usmjerenost naselja u regiji, a zatim na osnovi samo tercijarnih i kvartarnih funkcija, čime ćemo utvrditi mrežu i hijerarhijsku strukturu naselja u regiji s obzirom na razvijenost njihovih centralnih funkcija.

1. Funkcionalna usmjerenost naselja u regiji

Funkcionalnu klasifikaciju naselja u regiji, na osnovi razvijenosti svih njihovih funkcija, izvršićemo po metodu što su ga u nas primijenili naprije

[17] G. CHABOT, op. cit., str. 190.

D. Vogelnik[18] i zatim I. Vrišer[19] u svojim radovima. Radi se o tom da se za sva naselja izračuna struktura aktivnog stanovništva po djelatnostima, a onda se naselja rangiraju prema veličini procenta aktivnog stanovništva u svakoj djelatnosti. Tad se u dobijenim listama naselja za svaku djelatnost izdvoji prvo 10% i zatim još 15% naselja s najvišim procentom aktivnih stanovnika. Prvih 10% naselja (gornji decil) smatraju se specijaliziranim, a ostalih 10% naselja orijentiranim u određenoj djelatnosti ili grupama djelatnosti. Međutim, pri konačnoj klasifikaciji naselja — oba su autora uzela u račun sva naselja koja pripadaju gornjem kvartilu (25% naselja), tj. specijalizirana i orijentirana naselja, odnosno izrazito i umjereno usmjerena naselja u određenoj djelatnosti.

Primjenjujući ovaj metod, mi smo u gradskoj regiji Travnika izdvojili 17 ili 10% naselja i zatim slijedećih 25 ili 15% naselja (ukupno 42 ili 25% naselja) koja su pokazivala najviši procenat aktivnih stanovnika u pojedinim djelatnostima.[20] Pošto se radi o gradskim, mješovitim i seoskim naseljima, donje vrijednosti za primarne djelatnosti su bile suviše visoke (92,6% za specijalizirana i 78,9% za orijentirana naselja), opredijelili smo se za nešto niže vrijednosti, i to: 75% za specijalizirana i 50% za orijentirana naselja, što je i realnije. Tako smo funkcionalnu klasifikaciju naselja izvršili na osnovi slijedećih graničnih vrijednosti za pojedine djelatnosti, odnosno grupe djelatnosti:

Djelatnosti	Specijalizirana naselja	Orijentirana naselja
Primarne u %	75,0	50,0
Sekundarne u %	59,8	45,3
Tercijalne u %	20,7	13,0

Od ukupno 169 naselja u gradskoj regiji Travnika, 95 naselja je bilo usmjereno u primarne djelatnosti (44 izrazito i 51 umjereno), 24 u sekundarne djelatnosti (9 izrazito i 15 umjereno), 18 u tercijarne djelatnosti (6 izrazito i 12 umjereno), 7 u primarno-sekundarne djelatnosti (6 umjereno u obje djelatnosti, 1 izrazito u primarne i umjereno u tercijarne, te 1 umjereno u primarne i izrazito u tercijarne djelatnosti), 17 naselja usmjereno u sekundarno-tercijarne djelatnosti (3 umjereno u obje djelatnosti, 5 izrazito u sekundarne i umjereno u tercijarne, 6 umjereno u sekundarne i izrazito u tercijarne, te 3 naselja izrazito u obje djelatnosti). Funkcionalna usmjerenost pojedinih naselja je prikazana i na posebnom spisku svih naselja u regiji. (prilog 4)

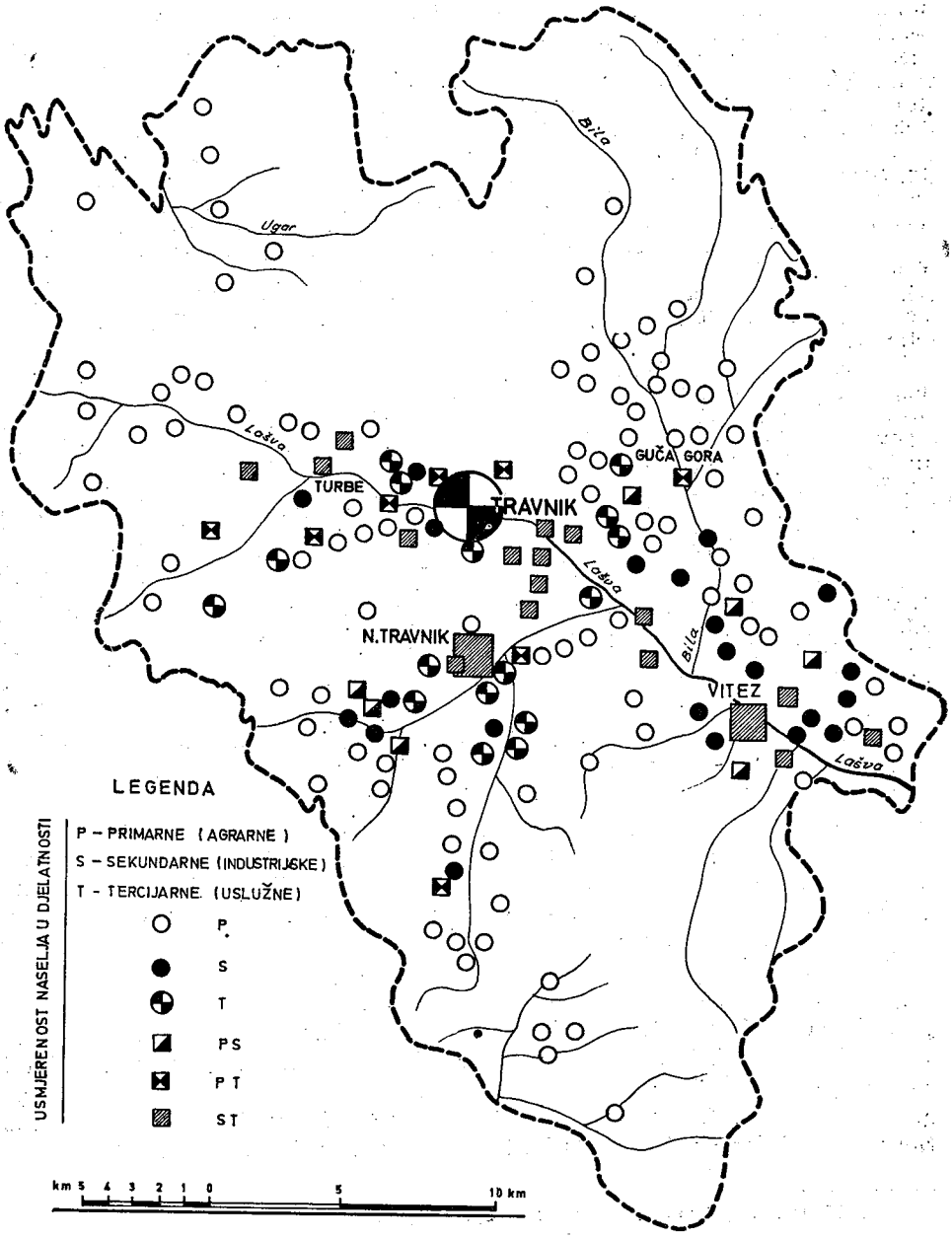
[18] D. VOGELNIK, Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FRNJ, Beograd, 1961, str. 122—129.

[19] I. VRIŠER, Centralna naselja v Jugoslaviji, Ekonomska revija, br. 4, Ljubljana, 1968, str. 417—418.

[20] Veći broj djelatnosti smo svrstali u tri konvencionalne grupe: primarne (poljoprivreda i šumarstvo), sekundarne (rudarstvo, industrija, građevinarstvo i zanatstvo) i tercijarne (sve ostale djelatnosti), ne izdvajajući posebno tercijarne u užem smislu i kvartarne djelatnosti, pošto se radi i o seoskim naseljima gdje su kvartarne djelatnosti slabije razvijene.

PRILOG 4

FUNKCIONALNA KLASIFIKACIJA NASELJA U GRADSKOJ REGIJI TRAVNIKA

SPISAK NASELJA U GRADSKOJ REGIJI TRAVNIKA PREMA NJIHOVOJ FUNKCIONALNOJ OPREDIJELJENOSTI

Primarne djelatnosti: P = izrazito, p = umjereno
Sekundarne djelatnosti: S = izrazito, s = umjereno
Tercijarne djelatnosti: T = izrazito, t = umjereno

Općina Travnik: Bačvice (S), Bandol (t), Bijelo Bučje (t), Bilići (pt), Brajići (p), Brajkovići (p), Brankovac (p), Čosići (p), Čukle (p), Čifluk (p), Dolac (S), Dolac na Lašvi (sT), Donja Trebeuša (pT), Donje Krčevine (p), Donji Koričani (P), Dub (P), Djelilovac (p), Fazlići (P), Gladnik (p), Gluha Bukovica (P), Goleš (t), Gornja Trebeuša (p), Gornje Krčevine (P), Gornji Koričani (P), Gradina (P), Grahovčići (p), Grahovnik (St), Guča Gora (T), Hamandžići (p), Han Bila (pt), Jezerci (p), Kljaci (p), Kokošari (p), Komar (p), Kraljevice (p), Krpeljići (P), Kula (T), Kundići (p), Lovrići (t), Mala Bukovica (P), Maline (P), Miletići (P), Miškića Brdo (pt), Mosor (p), Mudrike (P), Nova Bila (sT), Orahovo (P), Orašac (p), Orlice (P), Ovčarevo (T), Paklarevo (p), Podkraj (p), Podovi (p), Podstinje (P), Pokrajčići (s), Poljanice (P), Polje Slavka Gavrančića (ST), Prići (P), Pulac (p), Putičevo (sT), Radića Brdo (S), Radojčići (ps), Radonjići (P), Ričice (s), Runjići (St), Sažići (P), Sečevo (p), Seferi (P), Selići (P), Skomorje (P), Slimena (St), Suhi Dol (P), Šešići (p), Šipovik (S), Šišava (P), Travnik (T), Turbe (sT), Turići (p), Varošluk St), Velika Bukovica (pt), Vidoševići (st), Vilenica (T), Višnjevo (P), Vitovlje (P), Vlahovići (pt), Vranići (S), Zagrađe (P), Zaselje (P).

Općina Novi Travnik: Balići (P), Bistro (p), Božići (p), Bučići (p), Budišići (p), Bugojčići (t), Bukvići (s), Čakići (t), Čehova (p), Dahovo (P), Donje Pećine (p), Duboko (P), Đakovići (P), Gornje Pećine (P), Hadžići (s), Has (P), Isakovići (St), Kasapovići (t), Kopila (p), Kovačići (P), Krnjića Potok (s), Lisac (P), Margetići (t), Monjići (P), Nević Polje (t), Novi Travnik (ST), Opara (pt), Orašac (p), Pečuj (P), Petačići (p), Potočani (t), Pribilovići (T), Pričani (P), Rankovići (Pt), Rastovci (t), Rat (P), Reput (S), Ruda (p), Sebešić (P), Seona (P), Sinokos (p), Stojkovići (T), Šenkovići (p), Torine (ps), Trnovac (P), Turalići (P), Vejzovići (ps), Zenepići (ps), Zubići (s).

Općina Vitez: Ahmići (st), Brdo (p), Bukve (p), Donja Večerska (S), Dubravica (st), Gačice (s), Gornja Večerska (p), Jardol (s), Kratine (p), Krčevine (s), Krtine (s), Kruščica (ps), Lupac (s), Ljubić (s), Mali Mošunj (sT), Nadioci (p), Piriči (p), Počulica (s), Preočica (p), Prnjavor (S), Putkovići (ps), Rijeka (sT), Sadovača (s), Sivrino Selo (s), Šantići (S), Tolovići (ps), Veliki Mošunj (p), Vitez (ST), Vraniska (p), Vrhovine (p), Zabilje (p), Zaselje (P).

Analiza funkcija je pokazala (a to se moglo i očekivati) da je najveći broj naselja u brdsko-planinskom sjevernom, zapadnom i južnom rubu regije usmjeren na primarne djelatnosti, a da su naselja u srednjem i nižem dijelu regije pored komunikacija — usmjerena na sekundarne, tercijarne i sekundarno-tercijarne djelatnosti. Takva se naselja, poput vijenca, nalaze oko Travnika, Novog Travnika i Viteza i u prostoru između njih. Treba, međutim, naglasiti da većina ovih naselja, svojom funkcionalnom usmjerenošću, odražava više strukturu aktivnog stanovništva zaposlenog izvan naselja nego stvarnu strukturu funkcija naselja, što je istovremeno i glavni nedostatak upotrebljenog metoda. Ostala naselja ipak predstavljaju određene centre zaposlenosti, pa njihova struktura aktivnog stanovništva u velikoj mjeri odgovara i strukturi njihovih funkcija. Mi ćemo se ukratko zadržati na nekoliko naselja iz ove grupe, izuzev Travnika, čijim je funkcijama posvećeno odgovarajuće poglavlje u sklopu šire studije o ovom gradu.[20a] To su: Novi Travnik, Vitez, Nova Bila, Dolac na Lašvi, Turbe i Dolac (Rudnik Bila).

[20a] K. PAPIĆ, Travnik — grad i regija, op. cit.

Novi Travnik je potpuno novo, a po značenju i veličini drugo gradsko naselje i gravitacijsko središte u regiji. Grad je osnovan 1949. godine te spada u grupu mladih naselja nastalih u razdoblju socijalističke izgradnje. U 1948. godini ga, dakle, još nema na spisku naselja, u 1953. godini ima već 2.519 stanovnika, u 1961. godini 5.824 i u 1971. godini 6.684 stanovnika. Od samog početka Novi Travnik se razvijao u naselje s izrazito industrijskom funkcijom, te je u 1953. godini na industrijske djelatnosti otpadalo 83,9% i na tercijarne djelatnosti 16,1% aktivnog stanovništva. Zbog daljeg razvoja i kompletiranja grada kao sjedišta općine, došlo je do odgovarajućih promjena u strukturi funkcija, pa je u 1961. godini udio aktivnih stanovnika u industriji smanjen na 76%. Slične promjene se mogu očekivati i u razdoblju 1961—1971. godine, što će vjerojatno potvrditi podaci posljednjeg popisa stanovništva. U izvedenoj funkcionalnoj klasifikaciji naselja Novi Travnik odražava izrazitu industrijsku i tercijarnu usmjerenost. Ali, dok su tercijarne funkcije rezultat općeg razvoja grada i njegove uloge u prostoru općine, naglašena industrijska funkcija je posljedica razvoja krupne metalne i mašinske industrije. Prvobitna tvornica mašina i matriciranih otkovaka prerasla je u Mašinsko-metalurški kombinat »Bratstvo«, koji obuhvaća više tvornica. Osim vlastite proizvodnje alata, servo-motora, traktora, priključnih poljoprivrednih sprava, i dr., Kombinat u značajnoj mjeri sudjeluje u domaćoj industriji motora, automobila, aviona, traktora, brodova i šinskih vozila, te u izvozu svojih proizvoda na vanjsko tržište. U razvoju Novog Travnika kao industrijskog i gradskog naselja Kombinat je odigrao ključnu ulogu, a u socio-ekonomskoj transformaciji čitave regije bio je, i sad je, jedan od najznačajnijih faktora.

Vitez je treće gradsko naselje i gravitacijski centar u regiji, koje se razvijalo pored starijeg i istoimenog seoskog naselja uz cestu i željezničku prugu dolinom Lašve. Od 1948. do 1971. godine Vitez je porastao od 1.011 na 3.533 stanovnika ili za tri i po puta, te se tako izdvojio iz velike grupe seoskih naselja u regiji, kako po broju stanovnika tako i po svojim funkcijama. Još u 1953. godini je bilo 22,1% aktivnih stanovnika u primarnim, 65,8% u sekundarnim i 12,1% u tercijarnim djelatnostima, a u 1961. godini je u odgovarajućim djelatnostima bilo: 11,1%, 66,0% i 22,9% aktivnih stanovnika Viteza. Ovdje je, za razliku od Novog Travnika, promjena u strukturi funkcija izvršena na taj način što je zadržano gotovo isto značenje sekundarnih djelatnosti, dok je udio tercijarnih djelatnosti porastao na račun primarnih. Stoga je u našoj klasifikaciji Vitez svrstan također u izrazito industrijsko i tercijarno usmjereno naselje. I ovdje je razvoj tercijarnih djelatnosti bio u skladu s poraslom ulogom Viteza kao općinskog centra, dok je razvoj sekundarnih funkcija najviše povezan s razvitkom krupne kemijske industrije »Slobodan Princip-Seljo«. Od 1950. godine, kad je počela izgradnja, pa do danas — tu se razvio čitav kemijski kombinat koji obuhvaća proizvodnju privrednih eksploziva, vizakora, proizvoda organske sinteze i dr. Uz proizvodnju namijenjenu domaćim potrebama, proizvodi ove industrije sudjeluju i u našoj vanjskotrgovinskoj razmjeni. Kao i »Bratstvo« u Novom Travniku, tako je i kombinat »Slobodan Princip-Seljo« bio najvažniji faktor u poslijeratnom razvoju Viteza i među najznačajnijim u transformaciji cijele regije. (Zbog toga oba gradska naselja sasvim opravdano zaslužuju da budu predmeti i posebnih geografskih studija u kojima bi, daleko više nego što je to ovom prilikom moguće, bile istražene

i naglašene specifičnosti razvoja, te uloga i značenje ovih gradova u transformaciji i razvoju tog dijela gradske regije Travnika).

Nova Bila duguje za svoj razvoj osnivanju pogona drvne industrije »Sebešić« iz Travnika, te povoljnom geografskom položaju uz cestu i željezničku prugu dolinom Lašve, a na prostoru između sva tri gradska naselja regije. Nova Bila je u 1948. godini imala 280, a u 1971. godini preko 600 stanovnika (601) ili više nego dvostruko. Odnos primarnog, sekundarnog i tercijalnog stanovništva u 1953. godini (41,4%, 40,6% i 18,0%) i u 1961. godini (28,2%, 47,9% i 23,9%) pokazuje smjer promjena u strukturi funkcija ovog naselja koje ima izraženu industrijsko-tercijalnu usmjernost. Industrijska funkcija je jačala uporedo s razvojem ŠIP »Sebešić«, odnosno s razvojem njegovog glavnog industrijskog pogona za mehaničku preradu drveta, dok je razvoj tercijarnih funkcija povezan sa saobraćajnim položajem Nove Bile (željeznička raskrsnica pruga za Vitez, Travnik i Novi Travnik), a dijelom i s razvojem ostalih djelatnosti (školstvo, trgovina, ugostiteljstvo). Zanimljivo je da je u Novoj Biloj 1969. godine, prema rezultatima ankete, bilo ukupno 899 zaposlenih, od kojih samo 145 iz tog naselja, 571 iz drugih naselja općine Travnik i 183 zaposlena radnika iz susjednih općina. Zato je Nova Bila značajan centar dnevne migracije radne snage u regiji, a zbog povoljnog položaja, osobito saobraćajnog, i većeg broja radnih mjesta od broja stanovnika — postaje sve privlačnije središte za definitivno naseljavanje jednog dijela stanovništva iz okoline.

Dolac na Lašvi je samostalno naselje, ali u jednakoj mjeri pravo predgrađe Travnika, smješteno na sjeveropazadnom rubu Travničkog polja i uz rijeku Lašvu, cestu i željezničku prugu. Još 1948. godine ovo naselje je imalo samo 93 stanovnika, a u 1971. godini preko 400 stanovnika (401) ili četiri puta više. Razvoj ovog naselja je usko povezan s njegovom industrijsko-saobraćajnom funkcijom. Tvornica šibica u Docu radi neprekidno već preko sedam decenija pa, uz drvnu industriju, ima najdužu tradiciju industrijskog rada u regiji. Poslije posljednjeg rata, u obnovljenoj i zatim rekonstruiranoj tvornici, proizvodnja je porasla od 3.612 sanuka u 1945. godini na 21.777 sanduka u 1965. godini i na 31.500 sanduka šibica (po 5000 kutija) u 1971. godini, što je oko jedne četvrtine jugoslavenske proizvodnje šibica. Tvornica zapošljava 300 radnika, a prema anketi iz 1969. godine — od ukupno 273 zaposlena radnika samo su 32 bili iz Doca, 230 iz drugih naselja općine Travnik i 11 radnika iz susjednih općina. Iste je godine u Sekciji za vuču vlakova i u željezničkoj stanici bio zaposlen 331 radnik i to 165 iz Doca. Samo u tim radnim organizacijama je bilo zaposleno te godine 604 radnika, od kojih 194 iz Doca, 351 iz drugih naselja općine Travnik (najviše iz Putičeva 112, Travnika 64, Polja Slavka Gravrančića 60, Slimena 33, Grahovika 17, itd.), te 56 radnika iz susjednih općina, što potvrđuje prethodnu konstataciju o Docu kao jednom od središta dnevne migracije radne snage u regiji. U funkcionalnoj klasifikaciji je svrstan u naselja sa sekundarnom i tercijarnom usmjerenošću (5,0% primarnog, 51,8% sekundarnog i 43,2% tercijarnog aktivnog stanovništva u 1961. godini), a u odnosu na 1953. godinu poraslo je značenje sekundarnih na račun primarnih i tercijarnih funkcija.

Turbe je mješovito naselje s povoljnim položajem na raskrsnici putova za Travnik, Komar, Karaulu i Vlašić, te na željezničkoj pruzi Travnik—Donji

Vakuf. Prestankom rada industrije »Ugar« (1942) naselje je najprije počelo nazadovati, a zatim je razvoj nastavljen na drugoj osnovi. U 1948. godini Turbe je imalo 1.618 stanovnika, u 1953. godini 1.294, u 1961. godini 1.341 i u 1971. godini 1.819 stanovnika. Od tradicionalne eksploatacije i prerade drveta ostala je samo Šumarija u sastavu ŠIP »Sebešić«, ali se od 1955. godine razvija nova proizvodna organizacija »Metalorad« — s orijentacijom na proizvodnju odlivaka od sivog liva i obojenih metala, zatim otkovaka, vijčane robe, željeznih konstrukcija, dijelova za šinska vozila, itd. U pripremama za izgradnju nove tvornice stilskog namještaja već se vidi obnova industrijske tradicije Turbeta. Prema provedenoj anketi, u naselju je 1969. godine bilo zaposleno ukupno 626 radnika i to: 236 iz Turbeta, 367 iz ostalih naselja općine Travnik (najviše iz Karaule 79, Mudrika 64, Varošluka 32, Hamandžića 32, Travnika 26, Vitovlje 19, Gornjih Korića 17, Donjih Korićana 14, Bijelog Bučja 13, Goleša 10, itd.), te 23 radnika iz susjednih općina. U izvedenoj klasifikaciji naselja Turbe je pokazalo sekundarno-tercijarnu usmjerenost (23,0% primarnog, 49,7% sekundarnog i 27,3% tercijarnog aktivnog stanovništva), a prema stanju iz 1953. godine i nije bilo bitnih promjena. Tek se posljednjih godina mogu očekivati znatnije promjene kao i potvrda za to u rezultatima posljednjeg popisa stanovništva.

D o l a c u srednjoj dolini Bile je najbliže naselje Rudniku mrkog ugljena Bila, te se to i odrazilo u funkcionalnoj usmjernosti tog naselja. U 1948. godini je to naselje imalo 286, a u 1971. godini 485 stanovnika ili oko 70% više. Od nekada (1953) naglašene primarne djelatnosti (62,5% primarnog, 33,9% sekundarnog i 3,6% tercijalnog aktivnog stanovništva), Dolac je već 1961. godine dobio izrazito sekundarnu usmjerenost, jer je tad bilo 39,7% primarnog i 60,3% sekundarnog (rudarskog) stanovništva. Rudnik mrkog uglja je najveća proizvodna organizacija u tom dijelu gradske regije. Osnovan je 1947. godine, proizvodnja je počela slijedeće godine, a od 1969. godine je u sastavu Srednjobosanskih rudnika ugljena. Rudno područje obuhvaća prostor u dolini Bile između naselja Han-Bila, Brajkovići, Kljaci, a središnji dio s upravom je pored naselja Dolac. Do rudnika vodi cesta i željeznička pruga koja se iz doline Lašve odvaja kod stanice Stara Bila. Proizvodnja u rudniku se zasniva na utvrđenim zalihama mrkog ugljena od oko 70 mil. tona. U 1948. godini je proizvedeno 50 tona, a u 1950. godini 27.164 tone, u 1960. godini 45.669 tona i u 1970. godini 87.788 tona ugljena. Sa više od 400 radnika, rudnik je najznačajniji centar zaposlenosti u tom dijelu regije i lokalno središte dnevne migracije radne snage iz okoline. U 1969. godini, kad je u rudniku radilo ukupno 400 radnika, radna snaga je dolazila iz 19 naselja općine Travnik, i to 244 iz najbližih naselja Dolac, Kljaci, Brajkovići, Grahovčići i Brajići, zatim 128 radnika iz drugih naselja općine Travnik (iz naselja Podovi 48, Čukle 28, Travnik 13, Maline 10, itd.), te još 48 radnika iz susjednih općina (Vitez, Novi Travnik).

Zbog stečenih funkcija u posljednje dvije i po decenije sva su spomenuta naselja značajnija jezgra zaposlenosti, prema kojima je usmjerena dnevna migracija radne snage iz užeg ili šireg prostora regije, pa je time na određeni način došla do izražaja preraspodjela funkcija između naselja u regiji. Tako su, nasuprot Travniku s jako izraženim tercijarnim funkcijama, Novi Travnik i Vitez dobili naglašene sekundarne (industrijske) funkcije. U toj podjeli industrijskih i tercijarnih funkcija, više ili manje, sudjeluju još Dolac, Nova

Bila, Dolac na Lašvi i Turbe, dok je veći broj ostalih naselja ili zadržao dominantnu primarnu funkciju ili je uz ovu počeo razvoj sekundarnih i tercijarnih funkcija još nedovoljno izraženih.

Utvrđujući funkcionalnu klasifikaciju po izabranom metodu, bili smo svjesni nedostataka na koje su već upozorili i autori koji su taj metod ranije primjenjivali ili su se na njega samo kritički osvrtali. Glavna zamjerka je u tome da funkcionalna klasifikacija naselja na osnovi ekonomske strukture aktivnog stanovništva ne daje uvijek pravu predstavu o funkcionalnoj usmjerenosti naselja.

U tom smislu P. George primjećuje da broj zaposlenih u pojedinim djelatnostima, zbog različite produktivnosti rada sve manje odražava ekonomsko značenje i ulogu tih djelatnosti odnosno pojedinih funkcija grada.[21] Drugu vrstu kritike iznosi V. Đurić i naglašava da zablude nastaju i zbog toga što se za funkcionalnu opredijeljenost naselja uzima ekonomska struktura aktivnog stanovništva, a često se zanemaruje faktor pokretljivosti tog stanovništva.[22]

Međutim, uza sve nedostatke o kojima treba voditi računa, funkcionalna klasifikacija naselja izvedena na osnovi strukture aktivnog, odnosno zaposlenog stanovništva — predstavlja korak dalje u geografskom proučavanju naselja. Imajući to na umu, izvedenu klasifikaciju naselja smatramo kao prilog boljem poznavanju i pojedinih naselja i gradske regije Travnika u cjelini. Za žaljenje je što takva klasifikacija naselja do završetka ovog rada nije mogla biti izvedena na osnovi konačnih rezultata posljednjeg popisa stanovništva (1971), jer bi to omogućilo da se utvrdi najnovija funkcionalna usmjerenost naselja i da se registriraju istovremeno glavne promjene funkcija pojedinih naselja u regiji za proteklu deceniju (1961—1971).

2. Centralna naselja u regiji

Pojam centralnih naselja je u suvremenu geografsku, ekonomsku i sociološku literaturu ušao posredstvom W. Christallera, koji je u svojim radovima (prije i poslije posljednjeg rata) dao osnove teorije centralnih naselja i primjere aplikacije svog teorijskog koncepta.[23] U nas je o centralnim naseljima pisano relativno kasno i malo. U tom pogledu je najzapaženiji prilog dao I. Vrišer koji je u svojim radovima novijeg datuma dao opširan prikaz teorije centralnih naselja s kritičkim osvrtom i pregledom literature u svijetu,[24] obradio centralna naselja u Jugoslaviji i njihovu funkcionalnu opredijeljenost,[25]

---

[21] P. GEORGE, Précis de géographie urbaine, Presses Universitaires de France, Paris, 1964, str. 225.

[22] V. ĐURIĆ, Ekonomsko-geografski položaj i funkcionalno diferenciranje jugoslovenskih gradova, Zbornik na VIII kongres na geografite od SFRJ, Skopje, 1968, str. 231—232.

[23] W. CHRISTALLER, Die zentralen Orte in Süddeutschland, Jena, 1933; Rapports fonctionnels entre les agglomérations urbaines et les campagnes, Comptes rendus du Congrès International de Géographie, Amsterdam-Leiden, 1938, str. 123—139; Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa, Frankfurter geographische Hefte, 1/1970, str. 1—96. (Prema: I. Vrišer, O centralnih naseljih, Geografski vestnik, XXXIX, Ljubljana, 1967, str. 143—154).

[24] I. VRIŠER, O centralnih naseljih, op. cit.

[25] I. VRIŠER, Centralna naselja v Jugoslaviji, op. cit., str. 395—430.

te raspravljao o problemima regionalizacije i ulozi centralnih naselja u regionalnom planiranju.[26]

»Pojmom centralna naselja označavamo takva središta u kojima su usredsređene uslužne djelatnosti, tj. tercijarne i kvartarne djelatnosti koje su namijenjene usluživanju stanovništva u okolini (regiji) koja njima gravitira, kao i usluživanju vlastitog stanovništva.«[27] Te djelatnosti, po I. Vrišeru, obuhvaćaju različite usluge trgovačkog, financijskog, saobraćajnog, zanatskog, upravnog, sudskog, zdravstvenog, prosvjetnog i kulturnog karaktera; među njima ima usluga koje se koriste često i svakodnevno i njih mogu ponuditi mala naselja, druge se koriste rjeđe i njima raspolažu veća naselja, dok se pojedine usluge višeg ranga koriste u izuzetnim prilikama i mogu ih ponuditi samo veliki i dobro opremljeni gradski centri. Na toj osnovi se formira mreža centralnih naselja i hijerarhijski odnosi između njih. Mreža i odnosi (dominacije, subordinacije i komplementarnosti) između centralnih naselja različitog ranga su promjenljivi, kao što se mijenjaju i faktori od kojih zavise (naseljenost, razvijenost, saobraćajna povezanost, opremljenost, itd.). Pojedinim hijerarhijskim stupnjevima centralnih naselja odgovaraju određena područja čija je veličina također promjenljiva.

Pri utvrđivanju centralnih naselja u gradskoj regiji Travnika mi ćemo se poslužiti kvalitativnim oznakama kao osnovnim kriterijem, slično onima koje je uzeo I. Vrišer u spomenutom radu o centralnim naseljima u Jugoslaviji. Smatrali smo da je za gradsku regiju Travnika dovoljno izdvojiti tri stupnja centralnih naselja, što predstavlja odgovarajući dio u hijerarhijskoj ljestvici centralnih naselja u Jugoslaviji. Kao osnovne kriterije uzeli smo sljedeće kvalitativne oznake centralnih naselja.

Kvalitativne oznake centralnih naselja I, II i III stupnja

Djelatnost	I	II	III
Uprava	Mjesni ured	Općina 1971. g.	Srez 1953. g. (Okružni sud)
Sudstvo	———	Opć. sudija za prekršaje	Općinski sud
Školstvo	Osnovna škola	Srednja škola	Gimnazija i 2—3 srednje škole
Kultura	Dom	Kino	Kino,
Zdravstvo	Ambulanta (Apoteka)	Zdrav. stanica, Apoteka	Amat. pozorište Bolnica i spec. službe
Pošta	Pom. jedinica	Osnov. jedinica	Reg. jedinica
Financije	———	Eksp. banke	Filijale banke, SDK
Ugostiteljstvo	Ugost. radnja	Hotel	Hoteli, Turist. biro
Trgovina	Trg. radnja	4—5 specijaliz. trgovina	9—10 specijal. trgovina, Trgovina na veliko

[26] I. VRIŠER, Regionalizacija in centralna naselja v regionalnem planiranju, Ekonomska revija, br. 2, Ljubljana, 1968, str. 145—152.

[27] I. VRIŠER, Centralna naselja v Jugoslaviji, op. cit., str. 395.

Kao dopunski kriterij uzet je procenat od najmanje 4% aktivnih stanovnika u uslužnim djelatnostima (tercijarnim i kvartarnim), tj. kao minimalni udio koji treba imati centralno naselje da bi zadovoljilo potrebe za uslugama vlastitog stanovništva. Veći procenat tog stanovništva je prema tome znak razvijenosti i većeg značenja centralnog naselja za okolinu.

Na osnovi upotrijebljenih kriterija, mi smo u gradskoj regiji Travnika mogli izdvojiti sedam centralnih naselja koja su raspolagala neophodnim sadržajima odgovarajućeg stupnja i još šest naselja kojima je nedostajao jedan od potrebnih sadržaja. Tako smo dobili sljedeću mrežu i hijerarhijski raspored centralnih naselja u regiji:

Naselja I stupnja: Turbe, Guča Gora, Nova Bila i Opara
Naselja II stupnja: Novi Travnik i Vitez
Naselja III stupnja: Travnik

Osim navedenih naselja prvog stupnja, kod šest drugih naselja je nedostajao jedan od traženih sadržaja (ambulanta ili pošta ili mjesni ured) i to kod naselja: Han Bila, Ćosići (Karaula), Poljanice (Mehurići), Vitovlje, Margetići (Vodovod) i Mali Mošunj (Stara Bila).[28] Uz to su Poljanice (3,4%) i Vitovlje (3%) imali procenat aktivnog stanovništva u uslužnim djelatnostima ispod traženog minimuma. (prilog 5)

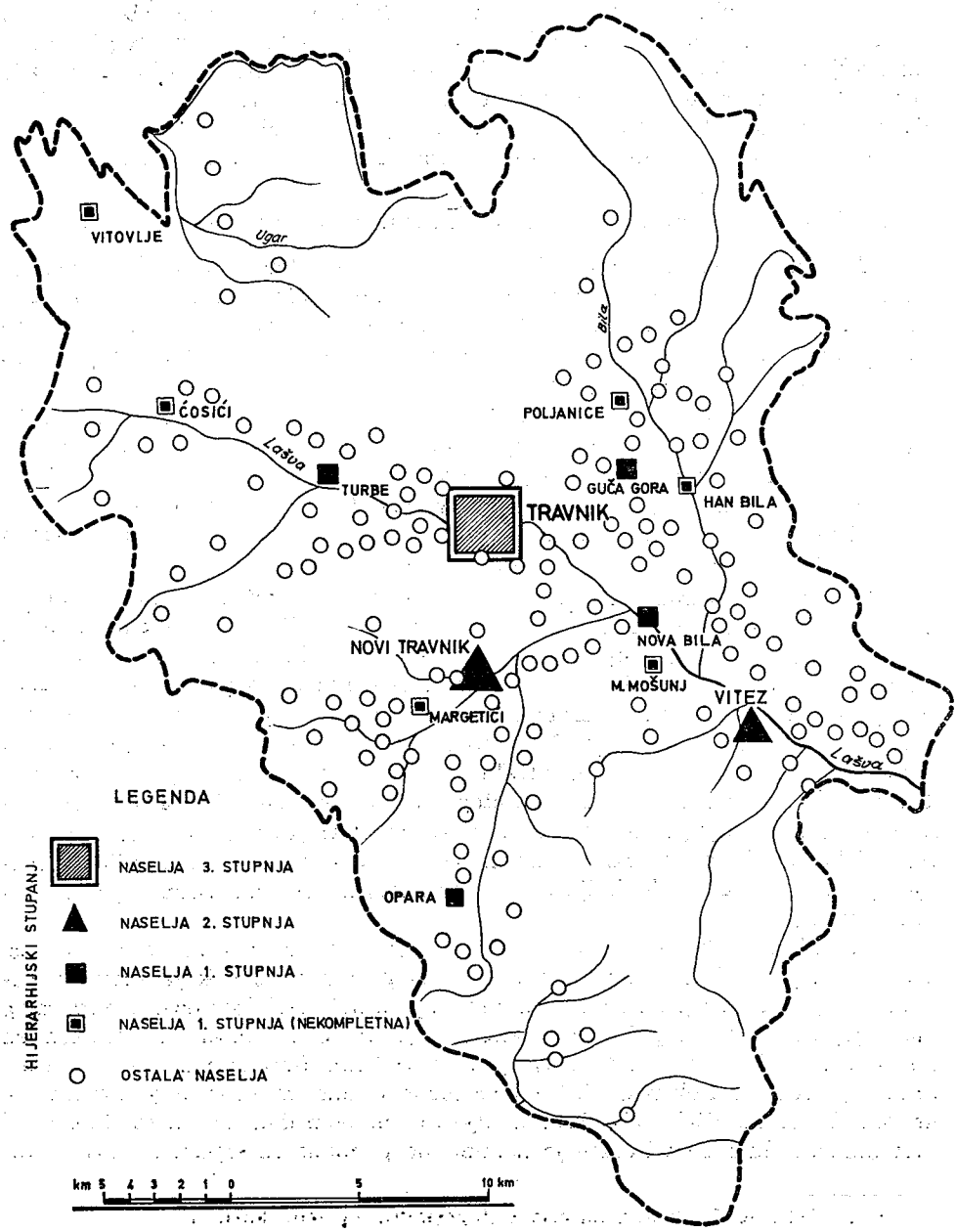
Neka naselja su, naprotiv, imala veći broj sadržaja od minimuma koji je tražen za određeni stupanj u hijerarhijskoj ljestvici naselja. Tako su Travnik, Novi Travnik i Turbe, svaki u odgovarajućem hijerarhijskom stupnju, imali veću skalu i zastupljenost kvalitativnih oznaka, odnosno uslužnih djelatnosti koje mogu ponuditi. U upravi, školstvu, zdravstvu, kulturi i trgovačkoj djelatnosti — Travnik je pokazivao daleko bolju opremljenost od one koja se traži za naselje trećeg stupnja. Novi Travnik se osobito isticao školskom funkcijom (gimnazija, tehnička škola i metaloprerađivačka škola), čime je nadmašio Vitez, s kojim je u istom hijerarhijskom stupnju. Turbe je u grupi centralnih naselja prvog stupnja najkompletnije naselje. Pored minimalnog broja od 5—6 sadržaja uslužnog karaktera, Turbe je imalo još kino, zdravstvenu stanicu, apoteku, ekspozituru banke, te više trgovačkih i ugostiteljskih radnji, pa se po tome — i po broju stanovnika — dosta jasno izdvojilo u grupi centralnih naselja prvog stupnja.

Prostorni razmještaj centralnih naselja u gradskoj regiji Travnika sugerira nekoliko zaključaka. Prvo, centralna naselja drugog i trećeg stupnja svojim položajem zadovoljavaju potrebe regije: Novi Travnik njenog južnog dijela, Vitez istočnog i Travnik sjevernog i zapadnog, a svojim funkcijama višeg reda Travnik pokriva i čitavu regiju. Drugo, među centralnim naseljima prvog stupnja Turbe je položajem i opremljenošću najpovoljniji i najkompletniji centar kojemu gravitira područje gornje Lašve i Vlašića te u tom pogledu u određnoj mjeri ispunjava nedostatak jednog centralnog naselja drugog stupnja. Treće, dobrom geografskom položaju Nove Bile morala bi odgovarati i nešto bolja opremljenost uslužnim djelatnostima, kako bi ovo naselje u potpunosti moglo vršiti funkciju relejnog centra između centralnih naselja višeg ranga. Četvrto, u srednjoj dolini Bile bio bi neophodan jedan centar poput

[28] Nazivi u zgradama su uobičajeni i upotrebi, ali se odnose samo na dijelove naselja ili čak na šire prostore.

PRILOG 5

CENTRALNA NASELJA U GRADSKOJ REGIJI TRAVNIKA

Turbeta, ili bar kompletno opremljeno centralno naselje prvog stupnja. Postojeća centralna naselja u tom dijelu regije (Guča Gora, Poljanice i Han Bila) tu funkciju sa sadašnjim brojem i nivoom usluga ne bi mogla trajnije vršiti. Hoće li to ubuduće postati jedno od ta tri naselja, zavisi od niza okolnosti pa i subjektivnih odluka. Izgleda nam, međutim, da bi tu funkciju svojim položajem, saobraćajnom povezanošću i naknadnim kompletiranjem moglo najprije i najbolje obavljati naselje Han Bila, koje bi bilo dostupno najvećem broju ostalih naselja u dolini Bile, odnosno tog dijela gradske regije. Peto, naselje Oparu u dolini Rijeke, s dobrim položajem u odnosu na komunikacije i druga naselja na jugu regije, trebalo bi demografski i funkcijama ojačati do nivoa dobro opremljenog naselja prvog stupnja, kako bi u ovom dijelu regije moglo vršiti približno onu ulogu koju Turbe ima u zapadnom dijelu.

3. Položaj Travnika u sistemu centralnih naselja

Centralna naselja se pojavljuju najčešće u dvostrukoj ulozi: ona su središta određenih područja koja im zbog njihovih centralnih funkcija gravitiraju, ali su u isto vrijeme i relejni centri koji ulaze u gravitacijska područja centralnih naselja višeg stupnja. Na toj osnovi se formira mreža i hijerarhija centralnih naselja na širem prostoru.

U prethodnom postupku utvrdili smo mjesto koje Travnik zauzima među centralnim naseljima u gradskoj regiji. Po svojim funkcijama i opremljenosti Travnik je jedini imao osobine centralnog naselja trećeg stupnja, što ističe i potvrđuje njegovu ulogu regionalnog središta. Ovdje je, međutim, potrebno odrediti mjesto Travnika u mreži i hijerarhijskom rasporedu centralnih naselja šireg prostora, a to znači u SR Bosni i Hercegovini.

Prema rezultatima vrlo složenog istraživanja, do kojih je došao I. Vrišer u citiranoj studiji o centralnim naseljima u Jugoslaviji,[29] Travnik se u Bosni i Hercegovini nalazi u grupi od 12 centralnih naselja trećeg stupnja, ali nejednake veličine i opremljenosti u pogledu uslužnih djelatnosti. To su: Bihać, Bijeljina, Brčko, Derventa, Doboj, Foča, Goražde, Jajce, Livno, Prijedor i Travnik, gradovi koji već jesu ili bi uskoro trebalo da postanu solidno opremljena središta svojih regija. Centralna naselja četvrtog stupnja su: Mostar, Tuzla i Zenica, centralno naselje petog stupnja je Banja Luka, a centralno naselje šestog stupnja je Sarajevo. Nasuprot Sarajevu, koje vrši funkciju republičkog središta, centralna naselja četvrtog i petog stupnja su, više ili manje, predodređena za funkcije makroregionalnih središta Bosne i Hercegovine. (prilog 6)

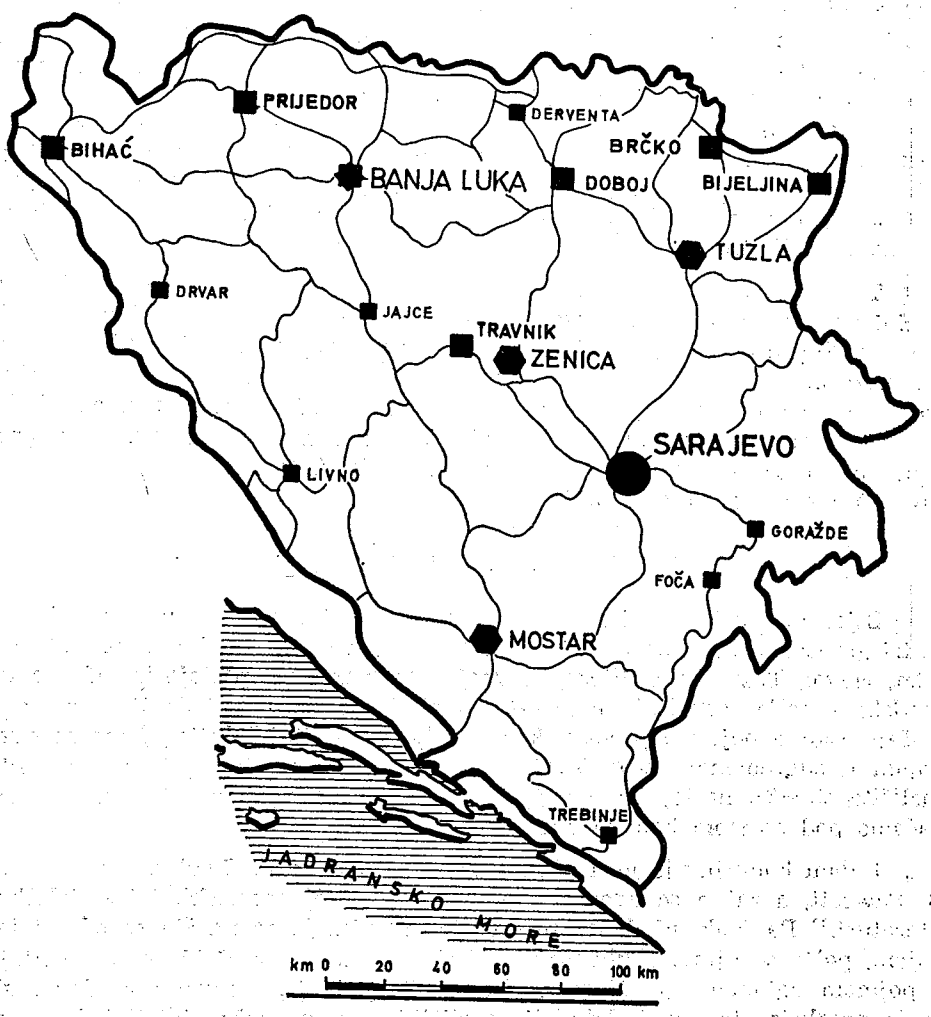
Travniku najbliže centralno naselje višeg četvrtog stupnja je Zenica, a zatim Sarajevo kao centralno naselje šestog stupnja. I dok je Travnik, zajedno s ostalim naseljima SRBiH, u široj utjecajnoj sferi Sarajeva kao snažnog makroregionalnog i republičkog centra, hijerarhijski odnosi sa Zenicom su posljedica blizine demografski jačeg i centralnim funkcijama opremljenijeg gradskog središta u ekspanziji. Svojevremeno je bilo drukčije, te je Zenica sve do početka industrijalizacije bila u utjecajnom području Travnika. Međutim, brzi industrijski razvoj Zenice je neminovno povukao za sobom i razvoj osta-

[29] I. VRIŠER, Centralna naselja v Jugoslaviji, op. cit., karta 1.

PRILOG 6

POLOŽAJ TRAVNIKA MEĐU CENTRALNIM NASELJIMA U SR BOSNI I HERCEGOVINI

(PREMA I. VRIŠERU)

HIJERARHIJA CENTRALNIH NASELJA OD III - VI STUPNJA

III. STUPANJ IV. STUPANJ V. STUPANJ VI. STUPANJ

lih neproizvodnih djelatnosti, pa su se odnosi između dva susjedna grada izmijenili u korist naselja s boljim saobraćajno-geografskim položajem i s daleko jačom društveno-ekonomskom osnovom za razvoj i ulogu centralnog naselja višeg stupnja.

S preko 51.000 stanovnika u 1971. godini Zenica je imala upravo dva puta više stanovnika od sva tri gradska naselja u regiji (Travnika, Novog Travnika i Viteza). Pored snažno razvijene industrijske funkcije kojom privlači i dio radne snage iz gradske regije Travnika, Zenica je u ovom dijelu Bosne izrasla i u centar s razvijenim cetralnim funkcijama višeg reda — na koje je, u manjoj ili većoj mjeri upućena čitava gradska regija Travnika. Između ostalog, Zenica je sjedište međuopćinskih konferencija društveno-političkih organizacija, Osnovne privredne komore, Zavoda za zapošljavanje, Prosvjetno-pedagoškog zavoda, Poduzeća za PTT saobraćaj, te filijala Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja i Zajednice zdravstvenog osiguranja; kulturno-prosvjetne funkcije šireg značenja vrši desetina srednjih škola različitog profila, Metalurški fakultet i Institut, profesionalno pozorište, tjednik »Naša riječ«, a Medicinski centar s preko 850 postelja i oko 150 ljekara odražava značenje zdravstvene funkcije Zenice.

Time je položaj Travnika među centralnim naseljima u Bosni i Hercegovini određen je u prvom redu odnosom prema Zenici kao najbližem centralnom naselju višeg ranga s kojim održava mnogobrojne veze. Taj odnos je karakteriziran ne samo vezama dominacije i subordinacije između dva centralna naselja različitog stupnja i razvijenosti, već sve više i uzajamnim vezama kako na nivou samih centralnih naselja tako i na nivou njihovih regija (unapređenje saobraćajnih veza, privredno povezivanje, izgradnja vodovoda, razvoj turizma i centara za rekreaciju, itd.).

IV. Elementi konurbacije u regiji

Stjecajem već poznatih okolnosti, u gradskoj regiji Travnika razvila su se tri gradska naselja na međusobnoj udaljenosti od oko 15 km. Blizina Travnika, Novog Travnika i Viteza, te uzajamne veze koje postoje između ta tri gradska naselja sugeriraju nam — da pokušamo ustanoviti da li se u ovom slučaju radi o pojavi i procesu konurbacije u regiji. Međutim, kako se ovaj pojam u suvremenoj geografskoj, sociološkoj i urbanističkoj literaturi često različito shvaća, nastojaćemo najprije objasniti što podrazumijevamo i prihvaćamo pod pojmom konurbacije.

Pojam konurbacije je u urbanu geografiju uveo P. Geddes, razvio ga C. B. Fawcett, a zatim se udomaćio osobito u novijoj geografskoj i sociološkoj literaturi.[30] Pa ipak, ni danas nije uvijek sasvim jasno na što se odnosi taj pojam, pošto se njime obuhvaćaju različiti sadržaji, a najčešće se zamjenjuje s pojmom aglomeracije. Konurbacija znači spajanje, srastanje gradova, ali se iz pregleda stavova i definicija različitih autora može vidjeti kakve sve razlike postoje u definiranju tog suvremenog tipa urbanog fenomena.

[30] M. SORRE, Les fondements de la géographie, Tome III, A. Colin, Paris, 1952, str. 305.

Kod domaćih autora ovaj pojam najprije susrećemo kod I. Rubića. U tri svoja rada on zapravo upotrebljava dva termina: sinekizam i konurbacija, pod kojima podrazumijeva spajanje sela s gradom ili gradića s većim gradom, odnosno vodeći grad sa satelitskim gradovima.[31] Kod I. Vrišera u jednom radu nalazimo stav da spajanjem gradova i drugih naselja nastaju velike konurbacije.[32] F. Wenzler konstatira da se u slučaju preklapanja gradskih regiona između bliskih gradova susrećemo s pojavom konurbacije, odnosno gradova susjeda, pri čemu je jedan vodeći, a drugi zbog specifičnih funkcija ostaje ipak samostalan.[33] B. Petrović ne spominje pojam konurbacije izričito, ali očigledno je da misli na njega raspravljajući o dvojnim naseljima uz Unu i Savu, zalažući se za njihovu funkcionalnu i prostornu povezanost i za principe planskog usmjeravanja njihovog zajedničkog razvoja.[34] Prema J. Ćiriću, prostorni fenomen konurbacije javlja se kad se razvojem prigradskih naselja i širenjem gradske periferije pojedine gradske aglomeracije približavaju i srastaju jedna s drugom.[35] Za C. Kostića konurbacija nastaje naglim širenjem grada i povezivanjem različitih urbanih i ruralnih naselja u jednu cjelinu.[36]

Radi razjašnjenja pojma konurbacije, navešćemo još neka mišljenja stranih autora. Bitne karakteristike konurbacije nalazimo kod M. Morina, koji kaže: »Kad više gradova koje se uvećavaju teži ka spajanju, ali koji zadržavaju svoju administrativnu autonomiju, onda oni formiraju konurbaciju.«[37] Ph. Pinchemel jasno razgraničava pojmove konurbacije i aglomeracije, te veli da se aglomeracija definira skupljanjem urbaniziranih komuna oko jednog jedinstvenog pola, ali čim u jednoj urbanoj sredini postoji više polova oko kojih se okupljaju komune, onda je bolje i ispravnije govoriti o konurbaciji.[38] M. Sorre smatra da konurbaciju obrazuju gradovi koji rastu u isto vrijeme i sjedinjuju se, a kad postoji jedan dominantni centar, on daje svoje ime cijelom urbanom ansamblu.[39] P. George insistira na razlikama, pa za njega grad s prigrađima čini aglomeraciju, a grad i njegovi spontano razvijeni ili planirani sateliti obrazuju konurbaciju.[40] Razlike potcrtava i M. Derruau, navodeći da aglomeracije podrazumijevaju grad i često prigrađe, dok konurbacije, kako i samo ime kaže, znače spajanje gradova, pri čemu svaki grad zadržava svoju

---

[31] I. RUBIĆ, Geografsko određivanje okolice grada, Geografski glasnik, 11—12, Zagreb, 1949/50, str. 57; Slavonski i Bosanski Brod, Separat iz Zbornika za narodni život i običaje, JAZU, knj. 36, Sl. Brod, 1953, str. 17; Zemlja i čovjek — Osnovi antropogeografije, Popularno-naučna biblioteka, knj. 6—7, Zagreb, 1956, str. 83.

[32] I. VRIŠER, Uputstva, op. cit., str. 34.

[33] F. WENZLER, Grad u regionu, XII savjetovanje Urbanističkog saveza Jugoslavije, Zagreb, 1965, str. 22.

[34] B. PETROVIĆ, Funkcionalna i prostorna povezanost dvojnih gradova, Komuna, 2, Beograd, 1956, str. 17—20.

[35] J. V. ĆIRIĆ, Svetski »gradski fenomen« i širenje urbanizacije u SFRJ, Geografski pregled, VIII—IX, Sarajevo, 1964/75. str. 199.

[36] C. KOSTIĆ, Selo i grad — kriterijumi razlikovanja, Sociologija sela, 11—12, Zagreb, 1966, str. 138—140.

[37] M. MORIN, Guide pratique de géographie générale, Classiques Hachette, Paris, 1962, str. 45.

[38] PH. PINCHEMEL, Géographie de la France, Tome II, A. Colin, Paris, 1964, str. 588.

[39] M. SORRE, op. cit.

[40] P. GEORGE, Précis de géographie urbaine, op. cit., str. 99.

samostalnost.[41] G. Chabot je još jasniji kad kaže da se, u slučaju kad se urbani ansambl obrazovao pod utjecajem jednog centralnog grada, može govoriti samo o aglomeraciji, a nasuprot tome, jukstapozicija gradova koji su odvojeno rasli — daje osnovu da se govori o konurbaciji pa čak ako jedan od njih teži da nadvlada ostale.[42]

Konurbacija je, prema G. Tayloru, stapanje više ili manje jednako značajnih gradova,[43] a kod J. W. Alexandera se taj pojam primjenjuje na grupu gradova koji su se spojili, odnosno koji su se ekonomski zajedno razvili, dok su politički ostali nezavisni.[44] I na kraju, o konurbaciji se u sovjetskoj geografskoj enciklopediji kaže da je to »... grupa blisko položenih gradova (...) koji se nerijetko spajaju jedan s drugim, prelaze u potpuno urbaniziranu teritoriju čiji posebni dijelovi samo pravno ostaju samostalni gradovi.«[45]

U nizu navedenih mišljenja domaćih i stranih autora (geografa, sociologa, i urbanista) mogu se lako uočiti i razlike u shvaćanjima, ali i neke bitne i zajedničke crte koje karakteriziraju konurbaciju kako je u osnovi i mi shvaćamo. To nam omogućava da definiramo konurbaciju kao pojam za takav tip urbanog fenomena koji se sastoji od dva ili više gradova koji su se u neposrednoj blizini odvojeno razvijali i koji, održavajući međusobne odnose različitog oblika i stupnja, teže ka spajanju, ali pri tom zadržavaju svoju političko-administrativnu samostalnost.

Ne smatramo, naravno, da je i na ovaj način najbolje i u potpunosti definirana konurbacija, iako se takva definicija može prihvatiti sa dosta razloga, jer vodi računa i o elementima i o odnosima koji vladaju u konurbaciji. Očigledno, sama činjenica da postoje bliski gradovi ne predstavlja uvijek i konurbaciju. Jedan od važnih uvjeta je, da među blisko smještenim gradovima postoje određene razvijene veze i interesi, kao što su npr. potrebe za zajedničkim rješavanjem različitih problema: urbanističkih, transportnih, komunalnih, turističko-rekreativnih, itd. Na tom polju se najčešće rađa i potreba za osnivanjem raznih međukomunalnih i suprakomunalnih organa i organizacija koje djeluju na čitavom prostoru tako organizirane urbane zajednice. Nema li takvih veza i interesa, onda moramo govoriti samo o gradovima-susjedima, ali ne i o konurbaciji. S obzirom na broj gradova, na rasličite uvjete postanka i razvoja, razlikuje se više tipova konurbacija (ali se na to ovom prilikom nećemo posebno osvrtati).

U našem slučaju se radi o postojanju tri bliska grada različite veličine, postanka i funkcija, koji se u sadašnjem razvoju međusobno i postepno približavaju i koji imaju niz zajedničkih interesa, zadržavajući pri tom svoju samostalnost kao centri svojih općina. Travnik je sa više 13.000 stanovnika najveći, po postanku je najstariji i uz to s naglašenim tercijarno-kvartarnim funkcijama. Zbog toga je on vodeći član ove trojne konurbacije u razvoju. Novi Travnik je sa blizu 7.000 stanovnika drugi po veličini, najmlađi i potpuno

[41] M. DERRUAU, Précis de géographie humaine, A. Colin, Paris, 1960, str. 94.
[42] J. BEAUJEU-GARNIER, G. CHABOT, op. cit., str. 238—240.
[43] G. TAYLOR, Urban Geography, Methuen and Co. L. T. D., London, 1958, str. 379—380.
[44] J. W. ALEXANDER, Economic Geography, University of Wisconsin, New Jersey, 1963, str. 527.
[45] Kratkaja geografičeskaja enciklopedija, Tom 2, Gosudarstvennoe naučnoe izdateljstvo »Sovjetskaja enciklopedija«, Moskva, 1961, str. 349.

novi grad s istaknutom industrijskom funkcijom, dok je Vitez s preko 3000 stanovnika najmanji, također s izraženom industrijskom funkcijom i sa specifičnim razvojem uz zatečeno seosko naselje.

U sva tri grada sada živi više od 23.000 stanovnika, a u trokutu što ga ti gradovi zatvaraju — nalazi se još dvadesetak seoskih i mješovitih naselja sa blizu 12.000 stanovnika, što je zajedno oko 35.000 stanovnika.

Dobre cestovne i željezničke veze osiguravaju povezanost i jedinstvo travničke konurbacije. Asfaltnim cestama se u svaki od tri grada stiže za petnaestak minuta osobnim automobilima ili dobro organiziranim javnim saobraćajem koji za čitavu konurbaciju održava transportni pogon Kombinata »Bratstvo« iz Novog Travnika i »Zenicatrans« iz Zenice. To je jedan od najvažnijih problema koji je riješen zajednički i jedan od bitnih uvjeta za postojanje i funkcioniranje konurbacijskih odnosa.

Tri grada i ostala naselja u konurbaciji povezuju i drugi zajednički problemi i interesi, o kojima je već bilo riječi. Podsjetimo se da su Općinski sud, Javno tužilaštvo, Javno pravobranilaštvo, SUP, Zajednica obrazovanja sa sjedištem u Travniku — zajedničke službe za sve tri općine. Slični interesi i oblici zajedničkog rješavanja problema postoje i u oblasti komunalnih usluga (plivački bazeni u Novom Travniku i Vitezu, itd.), školstva (srednje škole u Travniku i Novom Travniku), kulture (kulturne ustanove u Travniku i Dom kulture u Novom Travniku) i zdravstva (bolnice i specijalističke službe u Travniku), a iznad svega — u vrlo kompleksnoj oblasti regionalnog prostornog planiranja, kojim se jedino može osigurati ekonomski racionalni i usklađeni prostorni razmještaj stanovništva, privrede i drugih djelatnosti u okvirima konurbacije i čitave gradske regije Travnika. Ako dosad upravo na tom polju nije mnogo ostvareno, takva suradnja se u budućnosti ne može zanemariti. Razni oblici međuopćinske suradnje osobito pogoduju daljem razvoju konurbacije i uspostavljanju tješnjih uzajamnih veza između susjednih gradova i općina.

Sve nam to dozvoljava da tvrdimo kako se u konkretnom slučaju gradova Travnika, Novog Travnika i Viteza radi o jednoj, istina, maloj konurbaciji u razvoju i u kojoj su zastupljeni i neophodni elementi ili članovi konurbacije (tri bliska grada) i nužna povezanost i uzajamni interesi koji karakteriziraju odnose u svakoj konurbaciji.

Poznato je da konurbacije ne predstavljaju vremenski stalan tip urbanog fenomena, već se mijenjaju i evoluiraju. U početku su to dva ili više gradova čija međusobna povezanost jedva i postoji, iako se nalaze u susjedstvu. U daljem razvoju i jačanjem međusobnih veza — dolazi do približavanja gradova s izraženom tendencijom spajanja. U sljedećoj fazi može doći do stapanja gradova u jednu sasvim povezanu urbanističku cjelinu, a da oni i dalje zadrže političko-administrativnu samostalnost. U krajnjoj liniji može nastati i potpuno sjedinjavanje: urbanističko, funkcionalno i pravno.

Kakva će biti dalja evolucija konurbacije Travnik—Novi Travnik—Vitez, zavisi od budućeg ekonomskog, populacijskog i prostorno-urbanističkog razvoja svakog grada posebno, od naselja između njih, kao i od međusobno usklađenog zajedničkog razvoja konurbacije i regije kao cjeline. Ostavljajući po strani situaciju naših velikih gradova, za koje bi se prije moglo reći da prerastaju u velike aglomeracije, odnosno makroregionalne ili nacionalne me-

tropole, mi već imamo kod nas više primjera formiranja konurbacija na različitom stupnju razvoja. Između svih su najtipičniji primjeri iz sjeveroistočne Bosne (Tuzla—Lukavac—Banovići—Živinice) i iz doline Morave (Ćuprija—Paraćin—Svetozarevo), gdje su svojevremeno vršene i pripreme za osnivanje gradskih zajednica. A sve što se poduzimalo u tom smislu, s više ili manje uspjeha, obrazlagalo se stvarnim potrebama i postojećim uzajamnim vezama koje postoje između tih gradskih centara i njihovih općina, prostornim približavanjem i srastanjem, te mogućnošću efikasnijeg rješavanja zajedničkih problema.

Da li bi takvo rješenje (stvaranje gradske zajednice) odgovaralo i konurbaciji Travnik—Novi Travnik—Vitez, teško bi bilo odmah reći, mada se to pitanje već postavlja. Uostalom i novi Ustav SR Bosne i Hercegovine u članu 275. dozvoljava takvu mogućnost. Tu se izričito kaže: »Radi ostvarivanja trajne saradnje, opštine čija su područja međusobno povezana mogu se udruživati u gradske ili regionalne zajednice.«[46]

Sigurno je da su već sada pipci svakog od ova tri grada usmjereni prema susjednom, a duž glavnih komunikacija koje ih povezuju — izdužuju se naselja i privredni objekti kao materijalizirani izraz procesa koji je u toku. Zbog gustine prometa na cestama što povezuju konurbaciju i nizova stambenih i drugih objekata uz njih, ove ceste sve više postaju produžene gradske ulice, kojima će se najprije uspostaviti urbanistička povezanost između tri grada. S obzirom na već izvršenu preraspodjelu funkcija, sastavni dijelovi ove konurbacije bi, i u slučaju potpunog prostornog stapanja, mogli zadržati svoju naglašenu funkcionalnu i odgovarajuću političko-upravnu samostalnost. Ali, to je ipak stvar daljeg razvoja, temeljitih naučnih ili bar ozbiljnih i namjenski poduzetih analiza, te zajedničkih interesa i odluka u okvirima same konurbacije, tj. zainteresiranih gradova i općina. To, međutim, ne isključuje mogućnost da se već i sada proučavaju najracionalniji i, s društveno-ekonomskog i prostorno-urbanističkog aspekta, najbolji pravci evolucije postojeće konurbacije Travnik—Novi Travnik—Vitez i u isto vrijeme šire socio-ekonomske i prostorne zajednice — gradske regije Travnika. Konačno, i ovaj rad, kako po njegovim teorijskim razmatranjima tako i po rezultatima istraživanja, smatramo korisnim prilogom proučavanju prostora o kome je riječ i primjerom moguće aplikacije geografskih istraživanja.

[46] Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Republička pravna biblioteka, Sarajevo, 1974, str. 172.

SUMMARY

THE TOWN REGION OF TRAVNIK
A contribution to the study of the town and its surrounding relationship

KREŠIMIR PAPIĆ

The town of Travnik and its region were the subject of the author's wide interest (the subject of the doctor's theses) and this work deals with the part pertaining to the town region. The number of population has been increased to more than 100,000, more than three quarters employed out of agriculture so industry has become the leading sible spatial redisposition of population took place as well as the redisposition of functions among settlements. All these changes led to the establishing of the new functional relationships between the town of Travnik as a central settlements and its transformed surrounding settlements.

The main part of this work deals with the geographic analysis of these relationships, the social, economic and physiognomic consequences of the town and its surroundings development. On this basis the author examined and found out the following: first, the functionally gravitating regions of Travnik; second, the town region of Travnik; third, the functional classification of settlements in the region; fourth, the phenomenon of conurbanization (Travnik—Novi Travnik—Vitez) in the region. The possibilitios of aplication of these researches in the field of organization and planning of the region dealt with are stated.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

REGIONALNI RAZVOJ VANPOLJOPRIVREDNIH DJELATNOSTI BiH KAO INDIKATOR DRUŠTVENO-GEOGRAFSKOG PREOBRAŽAJA U PORATNOM PERIODU

BAJO KRIVOKAPIĆ

U praksi je teško naći sintetički kriterij koji bi zadovoljavao kao indikator društveno-geografskog razvoja nekog prostora. Obično se prilikom društveno-geografskog proučavanja uzima više elemenata koji se međusobno dopunjavaju i koji kompleksnije karakteriziraju kvantitativni i kvalitativni biodinamički razvoj. To su: mehaničko i prirodno kretanje stanovništva, polna, dobna i ekonomska struktura. Mi ćemo se ovom prilikom pretežno zadržati, s obzirom na postavljeni cilj, na razvoj vanpoljoprivrednog aktivnog stanovništva u poratnom periodu, jer taj indikator, uzet zasebno, po našem mišljenju, najpotpunije ukazuje na bitne društveno-geografske transformacije u određenoj geografskoj sredini.

Intenzivan razvoj vanpoljoprivrednih djelatnosti u poratnom periodu bitno je uticao na način života ljudi, na migracione tokove selo—grad, na proces deagrarizacije i urbanizacije i konačno na izmjenu cjelokupne fizionomije geografske sredine. Ekonomisti su skloni da kao indikator društveno-ekonomskog razvoja uzmu finansijski efekat, kao što su nacionalni dohodak i društveni proizvod i neke druge kriterijume. Međutim, za geografski aspekt proučavanja društveno-geografskog razvoja nekog prostora od posebnog je interesa sagledavanje sektorskog razvoja djelatnosti aktivnog stanovništva, a posebno razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti. Intenzivan poratni društveno-geografski razvoj karakterizira naglo opadanje učešća aktivnog poljoprivrednog stanovništva, s jedne strane, i odgovarajući porast aktivnog stanovništva vanpoljoprivrednih djelatnosti (sekundarnog i tercijarnog sektora), s druge strane.

Redovni popisi stanovništva od 1953—1971. godine, to jest za 18 poratnih godina, omogućavaju nam praćenje strukturalnih promjena aktivnog stanovništva (1, 2). Takvim proučavanjem stvaraju se uslovi za perspektivno planiranje razvoja, što je od posebnog društvenog interesa. Proučavanjem smo utvrdili relativno visok stepen korelacije između aktivnog stanovništva vanpoljoprivrednih djelatnosti 1971. godine i visine nacionalnog dohotka po glavi stanovnika 1972. godine (3). Stepen korelacije rangova po navedenim indikatorima iznosi 0.71. U okviru 8 naših republika i pokrajina, zapazili smo još veći stupanj korelacije između učešća vanpoljoprivrednih djelatnosti 1971. i društvenog proizvoda po glavi stanovnika 1972. godine. Korelacija rangova po prethodnim kriterijima iznosi 0,85.

U vremenu od 1953—1971. godine u Jugoslaviji se povećao udio aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva od 27,4% 1953. na 50,3% 1971. godine ili za 22,9% (nije uzeto u obzir aktivno stanovništvo zaposleno privremeno u inostranstvu i aktivno stanovništvo svrstano u rubriku »van djelatnosti i nepoznato«). Sa dostignutim stepenom društveno-geografskog razvoja Jugoslavija je prerasla iz pretežno agrarne u pretežno industrijsku zemlju. U istom vremenskom intervalu udio aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva u BiH se povećao od 25,3% na 46,8% ili za 21,5%. U pomenutom razvojnom periodu smanjio se udio aktivnog poljoprivrednog stanovništva u SFRJ za 18,9% a u SRBiH za 16,5%. Karakteristično je za pomenuti period da se sekundarni sektor brže razvijao od tercijarnog. Učešće sekundarnog sektora je poraslo u SFRJ za 13,8% i u SRBiH za 13,0% i učešće tercijarnog sektora u SFRJ za 9,1% i u SRBiH za 8,5%.

Navedeni relativni pokazatelji pokazuju da su se vanpoljoprivredne djelatnosti u SRBiH sporije razvijale od prosječnog razvoja SFRJ i da su se razlike u učešću povećale na kraju razvojnog perioda za 1,4%, uprkos društvenoj intervenciji iz Fonda za nerazvijena područja. I pored relativno intenzivnog razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti, ponuda aktivne radne snage iz poljoprivrede i dospjele prirodnim prirastom bila je veća od otvaranja novih radnih mjesta, te je došlo do odliva aktivnog stanovništva radi zaposlenja u inostranstvu. Svjedoci smo najnovijih procesa emigracije i svih posljedica koje tu pojavu prate.

Naš zadatak je da prvenstveno ukažemo na razvoj vanpoljoprivrednih djelatnosti u okviru SRBiH i na neke bitne geografske posljedice koje taj razvoj prate (4). Kao prostorni okvir uzeli smo uslovnu podjelu SRBiH na 7 regija i 106 opština. Iako SRBiH još uvijek nema oficijalnu podjelu na regije i makroregije, u praksi je prihvaćena podjela na 7 regija ili »regiona«. Stvarna podjela SRBiH na 7 regija predstavlja specifičan model nodalno-funkcionalne regionalizacije sa još nedovoljno i nejednako razvijenim gravitacionim centrima i područjima (5, 6, 7). Teritorij svih 7 regija se poklapa sa područjima djelovanja privrednih komora. Zadatak komora je da koordiniraju i usmjeravaju privredni razvoj u zakonski preciziranim teritorijalnim okvirima (1972).

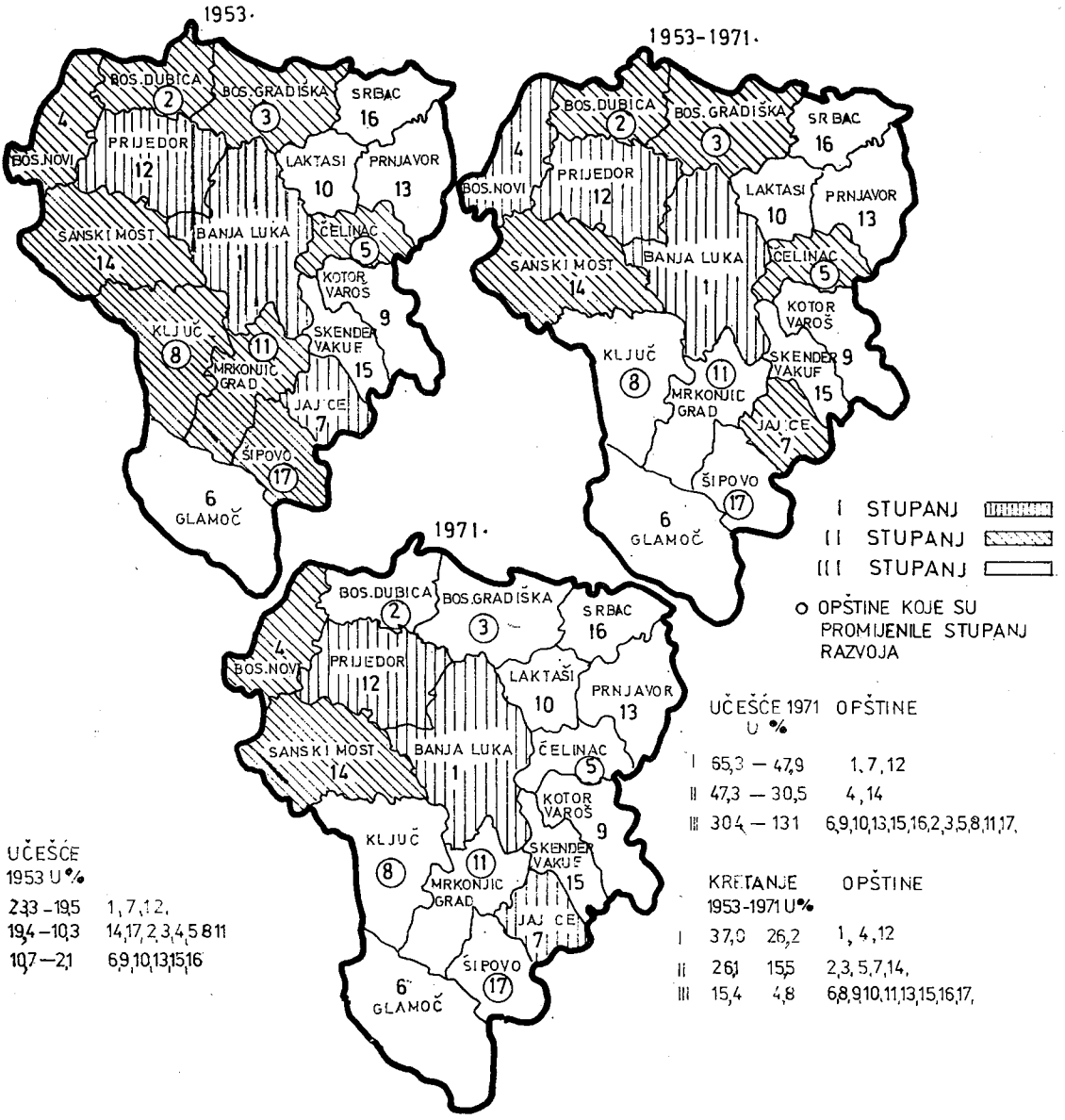
1. BANJALUČKA REGIJA

Ova regija obuhvata površinu od 11.121 km², i na njoj, prema popisu od 1971. godine, živi 747.307 stanovnika. Relativna gustina naseljenosti iznosi 67,2 stanovnika na km².

U Banjoj Luci, kao regionalnom centru, živi prema najnovijim podacima popisa stanovništva 89.866 ili 12,02% stanovnika regije. Broj stanovnika se u gradu povećao od 1948—1971. godine za 3,03 puta. Ukoliko bi se Banja Luka razvijala do 2000. godine kao u prethodnih 23 godine broj stanovnika bi se povećao na 360.700. To istovremeno znači da bi se ovaj regionalni centar razvijao relativno brže od bilo kojeg drugog regionalnog centra. Koncentracija stanovništva u gradu je velika zahvaljujući povoljnim geografskim uslovima, a posebno zahvaljujući razvoju uslužnih djelatnosti na najvišem obskrbnom nivou. Zahvaljujući razvoju centralnih funkcija, gravitacioni uticaj Banje Luke se proteže i na bihaćku regiju, te ovaj regionalni centar vrši istovremeno ulogu makroregionalnog centra na području sjeverozapadne Bosne.

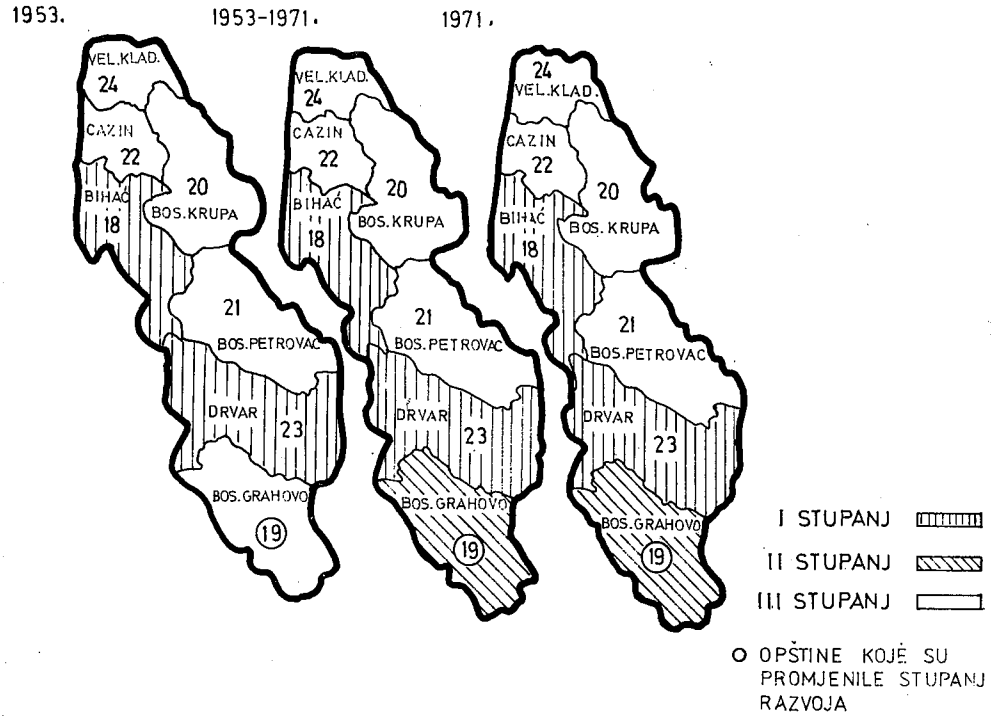
KARTA 1-3

BANJALUČKA REGIJA

KARTA 4–6

BIHAĆKA REGIJA

	UČEŠĆE 1953. U %	OPŠTINE	KRETANJE 1953-1971. U %	OPŠTINE	UČEŠĆE 1971. U %	OPŠTINE
I	35,1 — 25,3	18 , 23	38,3 — 29,5	18 , 23	73,4 — 55,3	18 , 23
II	25,2 — 15,6		29,4 — 20,7	19	55 2 — 37 1	19
III	15,5 — 5,9	19,20,21,22,24	20,6 — 11,9	20,21,22,24	37 0 — 18,9	20,21,22,24

U pogledu dostignutog razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti 1971. godine zauzima posljednje mjesto među regijama BiH. U vremenu od 1953—1971. godine udio aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva se povećao od 16,5% na 36,6% ili za 20,1% (8, 9). Dostignuti stepen i intenzitet razvoja najbolje ćemo uočiti i kartografski predstaviti ako kod ove regije, a uporedo i kod svih ostalih, podijelimo razliku u učešću i kretanju vanpoljoprivrednih djelatnosti između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština na 3 dijela-stupnja. Prvi stupanj označuje najveći dostignuti razvoj i najintenzivnije kretanje, drugi prosječan razvoj i kretanje i treći stupanj pokazuje najslabiji razvoj i kretanje. Na sličan način postupamo kod upoređivanja razvoja regija.

Dostignuti stupanj i intenzitet razvoja vanpoljoprivrednog aktivnog stanovništva na ilustrativan način pokazuje karta 1—3.

Na osnovu kartografskog prikaza i datih objašnjenja zapaža se da su do 1971. godine dostigle najveći (I) stupanj razvoja opštine: Banja Luka, Jajce i Prijedor i srednji (II) stupanj opštine Bosanski Novi i Sanski Most. Preostalih 12 opština ove regije našlo se na najslabijem (III) stupnju razvoja 1971. godine, što nije bio slučaj 1953. godine. Od ukupno 17 opština status izrazito nerazvijenih 1971. godine imalo je 11 opština III stupnja razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti (sve osim Bosanske Gradiške) i jedna opština koja se nalazila na drugom stupnju razvoja (Sanski Most). Karakteristično je za ovu regiju da je nakon 18 godina razvoja relativno opao stupanj razvoja 6 opština i da se za to vrijeme povećala razlika u udjelu aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva između najrazvijenijih i najmanje razvijenih opština od 17,5% na 28,7%. Udio urbanog u ukupnom stanovništvu regije osrednje je izražen i iznosi 23,54% (3. mjesto među regijama). Za ovu regiju je karakteristična relativno mala dnevna migracija zaposlenog osoblja (38,56%) i relativno osrednja promjena mjesta stalnog boravka (27,73%) stanovništva. Po učešću lica privremeno zaposlenih u inostranstvu ova regija zauzima 3. mjesto u Republici (30.720 lica ili 4,11%).

2. BIHAČKA REGIJA

Zahvata površinu od 4.737 km² sa 190.551 stanovnika. Relativna gustina naseljenosti iznosi 50,6 stanovnika na km² (6. mjesto).

Prema popisu od 1971. godine u Bihaću, kao regionalnom centru, bilo je 24.026 stanovnika ili 10,03% cjelokupnog stanovništva regije. Po udjelu urbanog u ukupnom stanovništvu ova regija zauzima posljednje (7) mjesto (19,18%).

Broj stanovnika grada Bihaća se povećao od 1948—1971. godine za 2,58 puta. Ukoliko bi se dinamika razvoja ovog grada nastavila do 2000. godine kao što je bio slučaj u proteklih 23 godine tada bi Bihać imao 75.290 stanovnika.

U pogledu dostignutog stupnja razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti, ova se regija nalazi na pretposljednjem (6) mjestu u Republici. Učešće aktivnog stanovništva vanpoljoprivrednih djelatnosti povećalo se od 15,7% 1953. godine na 37,5% 1971. godine. Najvećem stupnju razvoja 1971. godine pripadale su opštine: Bihać i Drvar, srednjem stupnju Bosansko Grahovo, dok su se preostale 4 opštine (Bosanska Krupa, Cazin, Bosanski Petrovac i Velika Kladuša) nalazile na najnižem stupnju razvoja.

Dostignuti stupanj i intenzitet razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva prikazuje karta 4—6.

Kao što se vidi, razlike u učešću aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština su se povećale od 29,2% 1953. na 54,5% 1971. godine. Status izrazito nerazvijenih imale su sve opštine koje su 1971. godine pripadale III stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti. Za ovu regiju je karakteristično relativno veliko učešće lica zaposlenih u inostranstvu (12.020 ili 5,02%), te u tom pogledu zauzima pretposljednje (6) mjesto. Udio zaposlenog osoblja koje radi van mjesta stalnog boravka iznosi 39,75% (5. mjesto) i doseljenog stanovništva 27,49% (5. mjesto).

3. DOBOJSKA REGIJA

Površina ove regije iznosi 3.653 km² (7. mjesto). Prema posljednjem popisu imala je 312.474 stanovnika. Relativna gustina naseljenosti iznosi 106,6 stanovnika na km², te je po relativnoj gustini naseljenosti na drugom mjestu u republici, odmah iza tuzlanske regije.

Doboj, kao regionalni centar, ima 18.108 stanovnika (1971). Broj stanovnika ovog grada se povećao od 1948—1971. godine za 2,61 puta. Ukoliko bi se Doboj razvijao u narednom periodu kao što je to bio slučaj u proteklih 23 godine, imao bi 2000. godine 60.837 stanovnika. Svi su izgledi da će se ovaj regionalni centar, zahvaljujući povoljnom geografskom položaju koji je u posljednje vrijeme došao do izražaja, intenzivnije razvijati u narednom periodu. Urbano stanovništvo u ukupnom stanovništvu regije učestvuje sa 19,59%, a stanovništvo grada Doboja sa svega 4,65%. Po koncentraciji stanovništva Doboj je najmanji regionalni centar.

Prema dostignutom stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti, dobojska regija zauzima 5. mjesto u republici. U vremenu od 1953—1971. godine učešće vanpoljoprivrednog aktivnog stanovništva se povećalo od 19,8% na 37,9% 1971. godine.

Dostignuti stupanj i intenzitet razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva prikazuje karta 7—9.

Priložene ilustracije i podaci pokazuju da su se 1971. godine na I stupnju razvoja nalazile opštine: Doboj, Bosanski Brod i Maglaj, na II stupnju Bosanski Šamac, Derventa i Tešanj i na III stupnju razvoja Modriča, Odžak i Teslić. Razlike između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština su se povećale od 21,3% 1953. na 31,1% 1971. godine.

Status izrazito nerazvijenih opština imale su 1971. godine opštine: Teslić, Odžak i Derventa.

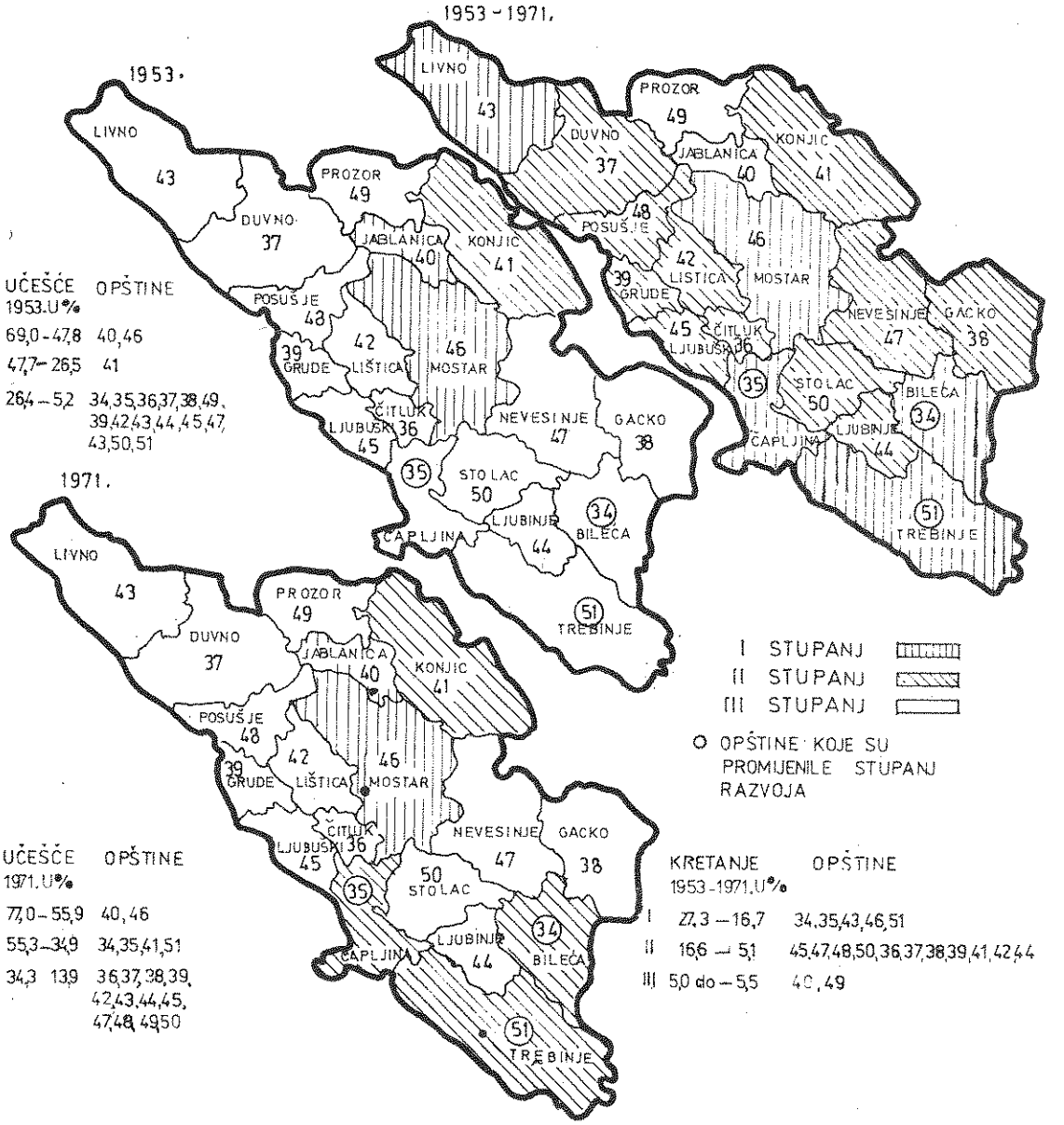
Za ovu regiju je karakteristično relativno najveće učešće zaposlenog stanovništva koje radi van mjesta stalnog boravka, te u tom pogledu zauzima 1. mjesto u republici (52,48%). Nasuprot dnevnoj mobilnosti zaposlenog stanovništva, po učešću doseljenog stanovništva ova regija zauzima posljednje (7) mjesto (22,23%). Uzroci relativno velikoj dnevnoj pokretljivosti stanovništva i relativno maloj promjeni mjesta stalnog boravka — nalaze se prvenstveno u relativno velikoj komunikativnosti regije.

4. MOSTARSKA REGIJA

Ova regija je po površini najveća i zahvata prostor od 11.419 km². Prema posljednjem popisu (1971) regija je imala 467.457 stanovnika. Relativna gu-

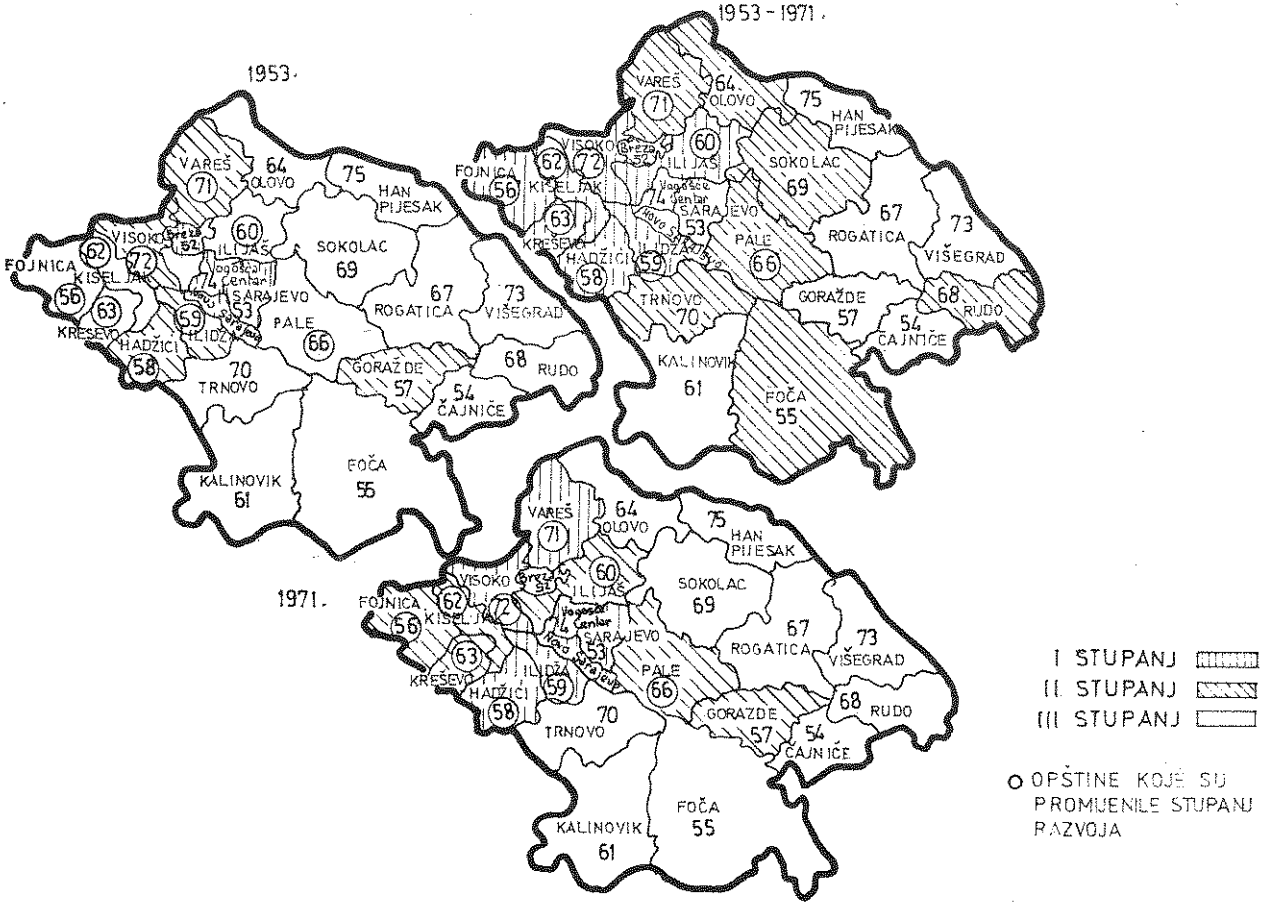
KARTA 10-12

MOSTARSKA REGIJA

KARTA 13-15

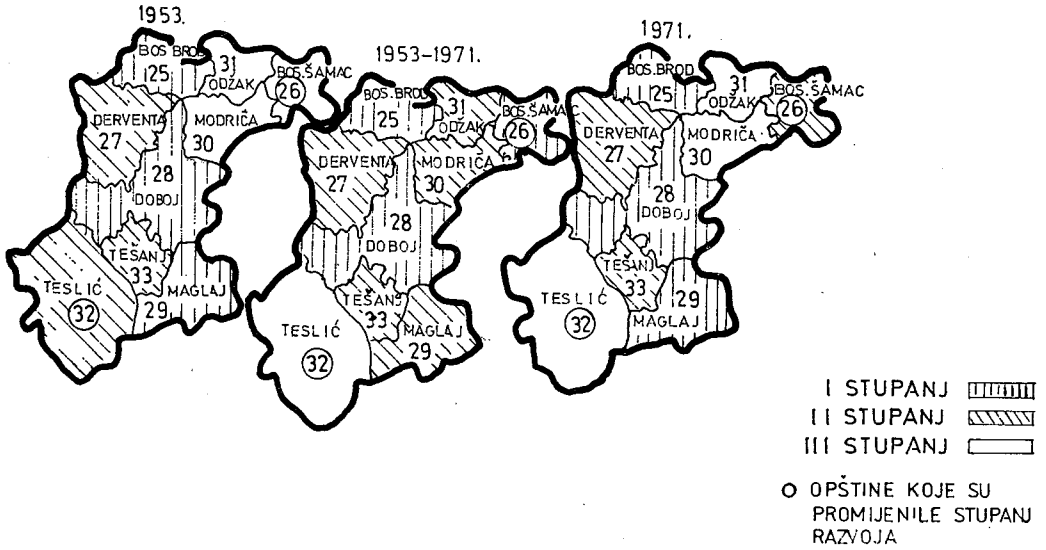
SARAJEVSKA REGIJA

	UČEŠĆE 1953. U %		OPŠTINE	KRETANJE 1953-1971. U %		OPŠTINE	UČEŠĆE 1971. U %		OPŠTINE
I	90,0	— 63,2	52,53,65,74	32,9	— 23,6	56,58,59,60,62,63,72	96,5	— 70,7	52,53,58,59,65,71,72,74
II	63,1	— 36,5	57 53 59 71 72	23,5	— 14,4	52,55,64,66,63,69,70, 71,74	70,6	— 45,0	56,57,60,62,63,66
III	36,4	— 9,8	54,55,56,60 61,62,63,64,66 67,63,69,70,73 75	14,3	— 5,2	53,54,57,65,67,61,73 75	44,9	19,3	54,55,61,64,67,63,69,70 73,75

KARTA 7–9

DOBOJSKA REGIJA

	UČEŠĆE 1953. U %	OPŠTINE	KRETANJE 1953–1971 U %	OPŠTINE	UČEŠĆE 1971. U %	OPŠTINE
I	29,4 — 22,3	25,28,29,	25,8 — 20,4	25,28,26	55,2 — 44,9	25,28,29
II	22,2 — 15,2	27,32,33	20,3 — 15,1	27,29,30,31,33,	44,3 — 34,5	26,27,33
III	15,1 — 8,1	26,30,31,	15,0 — 3,8	32	34,4 — 24,1	30,31,32

stina naseljenosti bila je najmanja u Republici i iznosila je 40,9 stanovnika na km².

Prema posljednjem popisu Mostar kao centar regije imao je 47.606 stanovnika ili 10,18% ukupnog stanovništva regije. Ukoliko bi se Mostar razvijao i u narednom periodu kao što je to bio slučaj u proteklih 23 godine (povećao se broj stanovnika za 2,20% puta), imao bi 2000. godine 128.500 stanovnika.

Po dostignutom stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti 1971. godine mostarska regija je zauzimala 3. mjesto u republici. Učešće aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva se povećalo od 22,6% 1953. na 41,6% 1971. godine.

Dostignuti stupanj i intenzitet razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva prikazan je na uporedan način na karti 10—12.

Na I stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti 1971. godine nalazile su se opština: Mostar i Jablanica, na II stupnju Čapljina, Bileća, Konjic i Trebinje i na III stupnju preostalih 12 opština ove regije.

Za ovu je regiju karakteristično da su se u vremenu od 1953—1971. godine neznatno smanjile razlike između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština u pogledu učešća vanpoljoprivrednih djelatnosti (od 63,8% na 63,1%). Međutim, i dalje se zapažaju izrazite razlike između razvijenih i nerazvijenih područja ove regije. Status izrazito nerazvijenih opština imale su sve opštine koje su se 1971. godine nalazile na III stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti (12 opština).

Uprkos relativno dinamičnom razvoju vanpoljoprivrednih djelatnosti u promatranom periodu, proces otvaranja novih radnih mjesta je relativno sporije tekao od ponude aktivne radne snage, te je došlo do jake emigracije radne snage u inostranstvo. Ova regija zauzima 1. mjesto po broju lica privremeno zaposlenih u inostranstvu (35.538 ili 7,60%). Urbano stanovništvo učestvuje u ukupnom sa 20,96% (5. mjesto), zaposleno stanovništvo koje radi van mjesta stalnog boravka sa 45,17% (4. mjesto) i doseljeno stanovništvo sa 29,0% (3. mjesto).

5. SARAJEVSKA REGIJA

Površina sarajevske regije iznosi 8.940 km². Prema posljednjem popisu (1971) stanovništva bilo je 682.821 stanovnika. Relativna gustina naseljenosti je bila 76,4 stanovnika na km². Sarajevo (uže gradsko područje) je imalo 244.042 stanovnika ili 35,74% stanovništva regije. Urbano stanovništvo u regiji učestvuje u ukupnom stanovništvu sa 47,92% (1. mjesto). U vremenu od 1948—1971. godine broj stanovnika grada Sarajeva se povećao za 2,43 puta. Pod uslovom da uže Sarajevo zadrži dinamiku razvoja kakvu je imalo u proteklih 23 godine, broj stanovnika u njemu bi se povećao do 2000. godine na 748.800.

Po dostignutom stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti, sarajevska regija zauzima 1. mjesto. Udio aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva se povećao od 45,9% 1953. na 69,4% 1971. godine. Od ukupno 24 opštine ove regije, na I stupnju razvoja bilo je 1971. godine 8 opština (Breza, Sarajevo-Centar, Hadžići, Sarajevo — Ilidža, Sarajevo Novo, Vareš, Visoko, Sarajevo — Vogošća), na II stupnju 6 (Fojnica, Foča, Ilijaš, Kiseljak, Kreševo i Pale) i 10 opština na III stupnju (Čajniče, Foča, Kalinovik, Olovo, Rogatica, Rudo, Sokolac, Trnovo, Višegrad i Han-Pijesak).

Karta 13—15 prikazuje na ilustrativan i komparativan način dostignuti stupanj i intenzitet razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva.

U vremenu od 1953—1971. godine smanjile su se razlike između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština u pogledu učešća aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva od 80,2% na 77,2%. Status izrazito nerazvijenih opština imale su 4 opštine koje pripadaju 1971. godine III stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti (Kalinovik, Rudo, Trnovo i Višegrad) i 1 koja je pripadala II stupnju razvoja (Kiseljak).

Za Sarajevo (grad) karakteristična je relativno najveća opremljenost centralnim funkcijama, tako da se makroregionalni uticaj ovog grada znatno osjeća dolinom rijeke Bosne preko Zenice i Doboja sve do Save. Pored toga, u sarajevskoj regiji je zapaženo relativno malo učešće zaposlenog stanovništva koje radi van mjesta stalnog boravka (32,91%), malo učešće privremeno zaposlenih lica u inostranstvu (1,76%) i relativno veliko učešće doseljenog stanovništva (43,12%). Prema tome, po navedenim društveno-geografskim karakteristikama, sarajevska regija razlikuje se od svih ostalih dijelova Republike.

6. TUZLANSKA REGIJA

Ova regija ima površinu od 6.816 km² sa 798.480 stanovnika. Relativna gustina naseljenosti iznosi 117,1 stanovnika na km². Po relativnoj gustini naseljenosti zauzima prvo mjesto u republici.

U Tuzli, kao regionalnom centru, koncentrisano je 53.825 stanovnika ili 6,74% ukupnog stanovništva regije. Međutim, učešće urbanog stanovništva u regiji je znatno veće i iznosi 22,89%, što ukazuje da su neki drugi urbani centri postavljeni disperzno u odnosu na Tuzlu. U vremenu od 1948—1971. broj stanovnika se u gradu Tuzli povećao za 2,62 puta. Ukoliko bi se ovaj regionalni centar razvijao u perspektivi, kao što je to bio slučaj za proteklih 23 godine, broj stanovnika bi se u njemu povećao do 2000. godine na 181.337.

Učešće aktivnog stanovništva vanpoljoprivrednih djelatnosti se povećalo od 20,4% 1953. na 38,5% 1971. godine. Po dostignutom stupnju razvoja pomenutih djelatnosti 1971. godine tuzlanska regija zauzima 4. mjesto. Po dostignutom stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti, od ukupno 19 opština ove regije, 3 su se nalazile 1971. godine na I stupnju razvoja (Tuzla, Lukavac i Banovići), 5 na II stupnju (Brčko, Gračanica, Kladanj, Srebrenik i Živinice). Ostalih 11 opština bilo je na III stupnju razvoja (Bijeljina, Bratunac, Gradačac, Lopare, Orašje, Srebrenica, Šekovići, Ugljevik, Vlasenica, Zvornik i Kalesija).

Stupanj i intenzitet razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva na ilustrativan način prikazuju karta 16—18.

U promatranom 18-godišnjem periodu razvoja razlike u učešću aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština su se povećale od 56,6% na 73,5%. Status izrazito nerazvijenih imale su 1971. godine svih 11 opština koje su se nalazile na III stupnju razvoja i 2 opštine koje su se nalazile na II stupnju razvoja (Gračanica i Srebrenik).

U odnosu na ostale regije, ovu regiju karakterizira relativno najveće učešće primarnih djelatnosti (60,38%), s jedne strane, i relativno najmanje učešće tercijarnih djelatnosti, s druge strane (14,1%). Prema tome, za ovu regiju ima relativno najveći značaj sekundarni sektor djelatnosti(industrija i rudarstvo). Po udjelu doseljenog stanovništva tuzlanska regija zauzima 6. mje-

KARTA 16-18

TUZLANSKA REGIJA

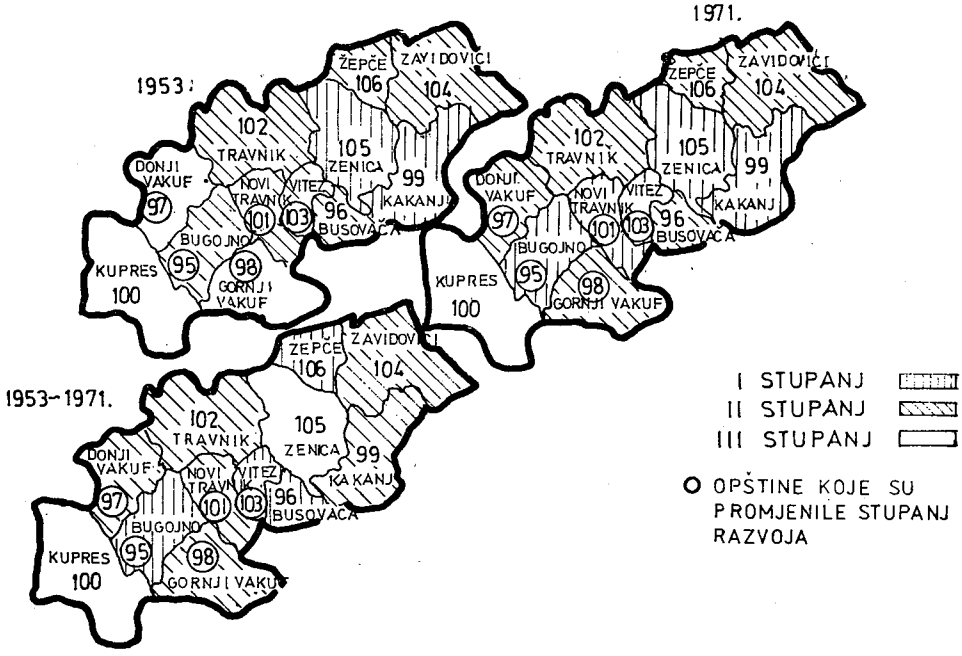

I STUPANJ
II STUPANJ
III STUPANJ
O OPŠTINE KOJE SU PROMIJENILE STUPANJ RAZVOJA

	UČEŠĆE 1953. U %	OPŠTINE	KRETANJE 1953-1971. U %	OPŠTINE	UČEŠĆE 1971. U %	OPŠTINE
I	60,9 — 42,1	76, 90	25,8 — 18,9	79,80,83,85,88,90	85,0 — 60,5	76,85, 90
II	42,0 — 23,2	85, 94	18,8 — 12,0	76,77,78,82,86,87,92,94	60,4 — 36,0	79,80,83,88, 94
III	23,1 — 4,3	77,78,79,80,81,93, 83,84,86,87,88,89, 91,92,82,	11,9 — 5,1	81,84,89,91 93	35,9 — 11,5	77,78,81,84,86,87, 89,91,92,82,93,

KARTA 19-21

ZENIČKA REGIJA

	UČEŠĆE 1953. U%	OPŠTINE	UČEŠĆE 1971. U %	OPŠTINE	KRETANJE 1953-1971 U%	OPŠTINE
I	70,2 — 47,2	99, 105	85,3 — 60,5	95,99,101,105 103	33,8 — 25,1	95,96,103,106
II	47,7 — 25,3	95,96,101,102 103,104,106	60,4 35,6	106,102,104 96,97,98,	25,0 — 16,5	97,93,99,102,101, 104
III	25,2 — 2,8	97,98,100	35,5 10,7	100	16,4 — 7,9	100,105

sto u republici (26,02%), što znači da izrazito dominira autohtono stanovništvo. Međutim, prema udjelu zaposlenog stanovništva, koje putuje na posao van mjesta stalnog boravka, ova regija zauzima 3. mjesto (49,83%).

7. ZENIČKA REGIJA

Površina zeničke regije iznosi 4.546 km² sa 337.300 stanovnika. Relativna gustina naseljenosti iznosi 91,9 stanovnika na km².

Zenica, kao regionalni centar, imala je prema poslednjem popisu 51.279 stanovnika. Udio stanovništva grada u ukupnom stanovništvu regije iznosio je 12,27%, a udio urbanog stanovništva 29,42% (2. mjesto u republici).

Ukoliko bi se grad Zenica razvijao ubuduće, kao što je to bio slučaj u vremenu od 1948—1971. godine, broj stanovnika bi se povećao do 2000. godine na 231.000.

U razdoblju od 1953—1971. godine učešće aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva se povećalo od 40,3% na 64,3%. Prema tome, zenička se regija zajedno sa sarajevskom, u proteklom 18-godišnjem periodu razvila od pretežno agrarne u pretežno industrijsku regiju.

Dinamiku razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva prikazuje karta 19—21.

Od ukupno 12 opština zeničke regije, njih 5 se nalazilo 1971. godine na I stupnju razvoja (Bugojno, Kakanj, N. Travnik, Vitez i Zenica), 6 na II stupnju (Busovača, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Travnik, Zavidovići i Žepče) i 1 na III stupnju (Kupres).

U vremenu od 1953—1971. godine razlike u udjelu aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva između najrazvijenijih i najslabije razvijenih opština su se povećale od 67,4% na 74,6%. Status nerazvijenih imale su 4 opštine (Kupres, Gornji Vakuf, Busovača i Žepče).

Ova regija zauzima 2. mjesto u republici (odmah poslije dobojske) po udjelu zaposlenog osoblja koje radi van mjesta stalnog boravka (51,11%) i drugo mjesto (poslije sarajevske) po udjelu doseljenog stanovništva (32,66%).

ZAKLJUČAK

Uporedan pregled razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva 7 regija BiH ukazuje na nejednak početni nivo utvrđen popisom 1953. godine. U daljem razvoju do 1971. godine sve su regije u prosjeku zadržale dostignuti stupanj razvoja iz 1953. godine, što znači da je naslijeđeno stanje imalo bitnog uticaja na dalji prosperitet. Istina, u 18-godišnjem poratnom razvojnom periodu, rang-pozicija dostignutog nivoa razvoja pojedinih regija se donekle izmijenila. Po učešću aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva sve su regije zadržale na kraju razvojnog perioda rang-poziciju koju su imale i na početku, sem što su bihaćka i banjalučka regija zemijenile dva posljednja mjesta (6. i 7.). Međutim, u okviru pojedinih regija došlo je do promjene položaja pojedinih opština u dostignutom stupnju razvoja. Karakteristično je za pomenuti razvojni period da su se povećale razlike u učešću aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva između najrazvijenijih i najslabije razvijenih regija od 30,2% 1953. na 32,8% 1971. godine. Te razlike su još znatnije izražene u okviru po-

jedinih regija, između najviše razvijenih i najslabije razvijenih opština, sem kod mostarske i sarajevske regije, gdje su one smanjene.

Na prvom stupnju razvoja aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništav našle su se 1971. godine sarajevska (69,4%) i zenička (64,3%) regija. Te regije su istovremeno dostigle razvoj iznad republičkog (46,8%) i jugoslovenskog (50,3%) prosjeka. Na drugom stupnju razvoja nije bila ni jedna regija, što ukazuje da postoje relativno velike razlike u razvijenosti pojedinih dijelova republika. Na trećem stupnju razvoja vanpoljoprivrednih djelatnosti našle su se sve ostale regije (5 regija). U njima se učešće aktivnog vanpoljoprivrednog stanovništva kreće od 36,6% (banjalučka) do 41,6% (mostarska).

Relativno brži razvoj najrazvijenijih regija i opština, s jedne strane, i relativno zaostajanje najmanje razvijenih, s druge strane, nameće potrebu sistematskog izučavanja razvoja i planske intervencije društva iz Fonda za nerazvijena područja, sve u cilju skladnijeg i ravnomjernijeg razvoja pojedinih dijelova republike. Za geografe je veoma značajno izučiti i prezentirati društvu sve lokalne uslove i potencionalne mogućnosti geografske sredine, kako bi sa svoje strane što više doprinijeli njenom potpunijem i skladnijem preobražaju.

Literatura i izvori

1. POPIS STANOVNIŠTVA 1953, nj XV (podaci za naselja prema upravnoj podjeli od 30. VI 1958), Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1960.

2. POPIS STANOVNIŠTVA 1971, knj. IX — delatnost, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974.

3. MATERIJALNI I DRUŠTVENI RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE 1947—1972, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1973.

4. OSTVARENJE POLITIKE RAVNOMJERNIJEG REGIONALNOG RAZVOJA BiH (I faza rada), Republički zavod za planiranje i ekonomska istraživanja, Sarajevo, juna 1974.

5. Dr Veljko Rogić: REGIONALIZACIJA JUGOSLAVIJE, Geografski glasnik br. 35, Zagreb, 1973.

6. Dr Igor Vrišer: UTICANJE SFERE JUGOSLOVENSKIH GRADOVA, IX kongres geografa Jugoslavije (održan od 24—29. IX 1972), Sarajevo, 1974.

7. Dr Krešimir Papić: REGIONALIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE, IX kongres geografa Jugoslavije (održan 22—29. IX 1972), Sarajevo, 1974.

8. SPISAK SREZOVA OPŠTINA I NASELJA NRBiH (objašnjenja za promjene nastale u periodu između 15. VII 1958. i 1. I 1961), Zavod za statistiku NRBiH, Sarajevo, 1961.

9. PREGLED POLITIČKO-TERITORIJALNIH PROMJENA KOD OPŠTINA OD 1961—1971, Beograd, decembar, 1972.

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ВНЕСЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ВИДОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

БАЈО КРИВОКАПИЧ

Участие внеземледельческого населения общем активном населении представляет собой значительный индикатор общественно-географического преобразования в определенном пространстве. Исследования показали, что развитие внеземледельческих деятельностей существенно влияло на образ жизни людей, на миграционные течения деревня-город и, конечно, на изменение физиономии совокупной географической среды.

В СФРЮ увеличивалось участие активного внеземледельческого населения с 27,4% 1953. на 50,3% 1971. года) не учтено активное население временно получившее работу заграницей и активное население распределенное переписью населения в графе »вне деятельности й неизвестное«). В том же периоде увеличилось участие активного внеземледельческого населения в СРБиГ с 25,3% на 46,8%. Из всего семи регий в СРБиГ сараевская и зеницская развивались выше средней величины, а остальные пять ниже средней величины республики. Достигнутый ступень и интенсивность развития отдельных общин в рамке регии указывают карты 1—21.

Эти исследования показали что в 18-летнем периоде развития увеличились разницы между самыми развитыми и найменее развитыми региями в СРБиГ в участии активного внеземледельческого населения с 30.2% 1953. на 32.8% 1971 года. Эти разницы ещё больше выражены между общинами внутри отдельных регий, кроме у сараевской и мостарской регий где эти разницы умнеьшились вопреки плановой интервенции общества из фонда для неразвитых областей. Географические исследования локальных условий и потенциальных возможностей способствуют более полном и планомерном развитии каждой географической среды.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

STANOVNIŠTVO ZAPADNE HERCEGOVINE 1948—1971.

PRILOG POZNAVANJU DEMOGEOGRAFIJE EKONOMSKI NERAZVIJENOG PODRUČJA*

ANTE MARKOTIĆ

UVOD

Geografija kao kompleksna prostorna znanost, odnosno njen dio demogeografija ili geografija stanovništva, proučava kretanje i djelovanje čovjeka u naseljenom prostoru i oko njega. Imajući na umu interes geografskog proučavanja ljudi (čovjek je elemenat sredine koja ga okružuje, ali i modifikator te sredine) i osnovne zadatke demogeografskog proučavanja (razmještaj, kretanje, dinamika, struktura, veza i međuzavisnost s prirodnom osnovom i društvenom nadgradnjom), dat ćemo neke važnije geografske karakteristike prostora zapadne Hercegovine koje imaju utjecaja na naseljenost i dinamiku, te na neke druge osobitosti stanovništva.

Prostor o kojem je riječ u običnom se govoru, pisanju, javnom označavanju, a često i u stručnim i naučnim radovima, naziva zapadna Hercegovina.[1]) Obrađivani kraj nije ni fizionomski ni funkcionalno geografski jedinstven, kako u okviru veće homogene prirodno-geografske jedinice Donje ili Niske Hercegovine, tako ni unutar cijele Hercegovine.

Stanovništvo kao sastavni dio regionalne problematike i faktor diferenciranja prostora — bitan je dio u ovom radu. Dinamika i ostale osobine stanovništva zapadne Hercegovine imaju dosta sličnosti, a i razlika, sa ostalim dijelom Hercegovine i Republike. Metodom vremenske i prostorne usporedbe istaknut ćemo specisičnosti, kako cijelog istraživanog prostora u odnosu na druge, s jedne strane, tako i unutrašnje sličnosti i razlike, s druge strane.

Specifičnost geografskog položaja i društveno-historijske prilike u prošlosti imale su velikog utjecaja na razvitak ovog kraja. Zbog toga se on, čak i danas, u mnogo čemu razlikuje od susjednog dalmatinskog ili bosanskog prostora (tip naselja, sastav stanovništva, neki običaji i dr.).

Među ostala važnija socijalnogeografska obilježja promatranog kraja, koja ga razlikuju od ostalih, spadaju razmještaj i gustoća stnovništva i nacionalna istovetnost.

---

* Rad je izvod iz magistarskog rada »Stanovništvo zapadne Hercegovine 1948—1971. Prilog poznavanju geografskih utjecaja na njegovu dinamiku i strukturu« obranjenog na Geografskom zavodu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 7. 11. 1973. godine. Ovdje je dat izvod prvog dijela, dok migraciona obilježja (koja zaslužuju posebnu pažnju) nismo zbog obujma našeg časopisa mogli dati.

[1]) Zapadna Hercegovna obuhvaća pet hercegovačkih općina s desne strane donjeg toga rijeke Neretve (Čitluk, Grude, Ljubuški, Lištica i Posušje) i na njih će se odnositi naša promatranja.

Prostor zapadne Hercegovine je relativno vrlo gusto naseljen, a posebno neki njegovi dijelovi. Sa preko 77 stanovnika na km², ovo je jedan od najgušće naseljenih krških krajeva u Jugoslaviji. Neravnomjernost naseljenosti, kao posljedica prirodne osnove, pojačava naseljenost povoljnijih, a smanjuje naseljenost nepovoljnijih dijelova ovog kraja. Agrarna prenaseljenost cijelog područja Hercegovine je tipična karakteristika svih pet obrađivanih općina.

Etnički sastav stanovništva je daljnje specifično obilježje promatranog kraja. 97,7% od ukupnog stanovništva koje ovdje živi je hrvatske narodnosti. Pored Hrvata, nešto veći udio (i to samo u Ljubuškom) imaju Muslimani. Udio ostalih naših naroda je neznatan. Rijetko koji kraj u našoj zemlji ima takvu etničku čistoću, odnosno toliki udio jednog od jugoslavenskih naroda.

Razvitak socijalno-geografske dinamike i strukture stanovništva zapadne Hercegovine zaslužuje posebnu pažnju. Međuratne i poslijeratne prilike i uvjeti društveno-ekonomske situacije imali su velikog utjecaja na prirodno i prostorno kretanje stanovništva. Bez obzira što se radi o kratkom vremenu, da bi se mogli donositi valjani zaključci, vidljive su znatne promjene u kretanju, a manje u strukturama stanovništva. Visokonatalitetno područje, izmjenom socijalno-ekonomske situacije i ostalim utjecajima, dosta je ublažilo svoju biodinamiku.

Škrta prirodna osnova ograničava egzistencijalne potrebe stanovništva koje ovdje živi. Nužda potražnje primarnih potreba je odavno prisutna. Odlazak u druge, bogatije krajeve, bliže ili udaljenije, pojedinaca ili grupa — donosio je sobom nova saznanja. Borba za život, makar plaćana eeizvjesnim i uvijek teškim odlaskom, postala je dijelom kulturne savjesti stanovništva ovog kraja. Informacije o boljim mogućnostima postepeno su vodile ljude i u druge zemlje. Iz ovog kraja se odlazilo oduvijek. Tradicija iseljavanja je dosta stara, njen lanac neprekinut, a posljedice prisutne.

Suvremeni socijalno-geografski procesi, među kojima su najvažnije vanjske migracije stanovništva i radne snage, kao ekstremni oblik njegove prostorne pokretljivosti najdublje su zadrle u demografsku masu i život kraja uopće. Ovaj proces, čiji početak je vezan za konac 19. stoljeća, najvažnije je obilježje najnovije prostorne dinamike stanovništva zapadne Hercegovine. Motivi odlaska su složeni a posljedice vidljive, kako kod stanovništva tako i u prostoru. Obrađivani kraj, skupa s prostorom općina Imotski, Livno i Duvno jedinstveno je područje s relativno najjačim intenzitetom vanjske migracije u Jugoslaviji. Ovaj tipični emigracijski prostor strogo se diferencira u odnosu na susjedni. Upravo je i ovo još jedan od kriterija po kome se može izdvojiti obrađivanih pet općina i proučavati kao zasebna cjelina. U izboru našeg rada smo se, pored ostalog, rukovodili i ovim vrlo važnim i uvijek prisutnim kriterijem.

I. UTJECAJ PRIRODNE OSNOVNE I DRUŠTVENIH FAKTORA NA NASELJENOST

Zapadna Hercegovina je dio jedinstvene i prostranije fizionomski homogene cjeline, koju većina geografskih stručnjaka naziva Niska ili Donja Hercegovina (1, 119). Česti su nazivi za ovu geografsku jedinicu Jadranska, Mediteranska, Submediteranska ili Primorska. Da bismo naglasili bit geografskog sadržaja, a istovremeno istakli i dovoljno naglasili ostale važne karakteristike i diferenciranost prema susjednim prostorima, mislimo da bi naziv Submediteranska niska Hercegovina bio geografski najsadržajniji.

Proučavani kraj se nalazi u JZ dijelu SR Bosne i Hercegovine (sl. 1). Obuhvaća prostor porječja Tihaljina—Mlade—Trebižat, Ugrovača i Lištica i međurječje Bekijsko-brotnjanske vapnenačke zaravni. Prostire se, dakle, u neposrednom zaleđu makarskog (biokovsko-reličkog) primorja. Sa sjevera i sjeverozapada dižu se znatno strmije planine visoke Hercegovine (Čabulja, Čvrsnica, Vran, Lip planina i Zavelim). U širem smislu i kraj Humine, po B. Ž. Milojeviću (2, 14) obuhvaća nisko zemljište s desne strane Neretve.[2])

Bekija je prostor s desne strane Neretve, a pruža se od Imotskog polja pa do južnih padina Trtla planine, naselja Ograđenik i sjeverno od crte Klobuk—Vitina—Ljubuški. Dijeli se na Gornju (300—700 m) i Donju Bekiju (250 m). Taj prostor danas pripada općinama Grude i Posušje (izuzimajući nekoliko općina Lištica i Ljubuški). Osim gornjebekijske Nahije (pripada općini Posušje), a koja se pruža od Posušja do Ljubotića i Kočerina, kraj od Klobuka do Ljubuškog stanovnici Donje Bekinje zovu Nahijom.

Cjelokupan kraj se od SZ blago spušta k rijeci Neretvi, a prijelazna zona na JI znatno je blaža od one na SZ, gdje veći dio općine Posušje prelazi u Visoku Hercegovinu ili Gornjački kraj.

Ukupna površina zapadne Hercegovine je 1.448 km², ili 15,3% površine Hercegovine (34% od površine Niske Hercegovine). Ovdje u 19.532 domaćinstva živi 106.998 stanovnika, odnosno preko 77 stanovnika na km² (1971. god.).[3])

Granice obrađivanog prostora su samo djelomično prirodne, a u teritorijalno-političkom pogledu obuhvaća dio prostora nekadašnjeg kotara Mostar (osim općina Duvno i Livno).

Imajući u vidu cilj našeg proučavanja, a s obzirom na međuzavisnost prirodne osnove i društvene nadgradnje, dat ćemo u najkraćim crtama osnovna prirodno geografska obilježja obrađivanog prostora, naglašavajući osobito one elemente koji bitnije utječu na razmještaj i život stanovništva uopće.

Zapadna Hercegovina zauzima pretežno krški kraj unutar veće cjeline dinarskog krša. Mediteranska klima i odsustvo vegetacije daju ovom prostoru sve odlike ljutog krša. Ovaj najniži dio Hercegovine je po izgledu dosta jednostavan.[4]) Predstavljen je vapnenačkim zaravnima (Bekija i Brotnjo) i brdima, između kojih se prostiru periodički plavljena krška polja.

U geološkom sastavu obrađivanog kraja prevladavaju u prvom redu kredni i eocenski vapnenci, a zatim dolomit, koji je također kredne starosti (3). Kreda je ne samo najrasprostranjenija nego i najstarija geološka formacija u ovom dijelu Hercegovine, dok ostale stijene imaju razmjerno malo prostiranje.

Za naše promatranje osobito je važno prikazati rasprostiranje kvartarnih naslaga. One predstavljaju glavne površine obrađivanog zemljišta. Aluvij pokriva dna svih polja u ovom kraju (Drinovačko, Kočerinsko, Blato i dr.). Često je izmiješan s crvenicom koja nastaje rastvaranjem vapnenca (3).

Što se tiče sastava zemljišta, općenito se može reći, s obzirom na građu, klimatske i druge prilike, da je ono neplodno. Zato je potrebno dosta napora da bi

---

[2]) Dijelove ovog prostora čine Bekija, Nahija, Brotnjo, dio Humina, zavala rijeke Trebižat i zavala Blata (Mostarsko blato) s dotokama Ugrovače i Lištice.

[3]) Pri izradi rada korištena je veoma obimna statistička građa, koju je trebalo sabrati, prirediti i uskladiti s potrebama. Zato u ovom izvodu nećemo zbog tehničkih razloga moći navesti sve izvore podataka.

[4]) U ovom prostoru se jasno izdvajaju sljedeće cjeline:

1. Porječje Ugrovače i Lištice (a. Gornja Ugrovača, b. Kočerinsko polje, c. Posuško polje i d. Blato),
2. Bekijsko-brotnjanska vapnenačka zaravan (a. Zaravan Bekije i b. zaravan Brotnjo), i
3. Porječje Tihaljina—Mlade—Trebižat (a. Bekijsko polje, b. Ljubuško polje, c. Rastok polje i d. dolina Trebižata).

se na mnogim mjestima tlo očuvalo ili da mu se poprave osobine. Međutim, znatno je veći problem u nedostatku zemljišta. Najveći dio prostora zauzima goli krš (sa svim odlikama ljutog krša) s mjestimičnim pjegama crvenice i rendzina. Veće obradive površine aluvijalnog, podzoliranog, sedrenog ili šumskog tla (»krčevine«) nalaze se u poljima porječja Lištice i Tahaljina—Mlade—Trebižat.

Polja su glavne produktivne površine — oaze u polupustoši krša, i jedini dijelovi prostora gdje je aluvijalno tlo pogodno za agrarnu proizvodnju. Broj stanovnika i veličina naselja — proporcionalni su, kako kaže J. Roglić, veličini i plodnosti polja (4, 45). Zato je shvatljivo što su poljima dati nazivi po glavnim naseljima, čime je izražena kauzalna povezanost polja i naselja. U ovom prostoru su zastupljena polja niskog krša (mada je po prilici oko 600 m visina oko koje u ovom kraju prestaje gajenje duhana, loze i boljih vrsta kukuruza). Društveno-ekonomska funkcija polja, koja su u ranijoj patrijarhalno-stočarskoj privredi imala dopunsku važnost, uvođenjem novijih kultura kojima odgovaraju ekološki uvjeti, postala je vrlo značajna.

Crvenica (terra rossa) je također vrlo važan tip tla u prostoru zapadne Hercegovine. Rasprostranjena je na cijelom prostoru zapadnohercegovačkog »međurječja« (Bekijsko-trotnjanska vapnenačka zaravan), odnosno na najvećem dijelu proučavanog kraja. Međutim, javlja se fragmentarno (uvale, vrtače i sl.) a različito je pogodna za poljoprivredu, što zavisi od supstrata na kome se razvila. Ako je plodna, crvenica je zbog svojih svojstava (topla, plitka, rastresita, zračna i ocjedita) vrlo pogodna za uzgoj kvalitetnog duhana. Na ovakvom tlu duhan se rano zasađuje i brzo dozrijeva. Prinos je prilično nizak, a kakvoća odlična.

Od ostalih tipova tla treba spomenuti tzv. »pržine« i sedronosna aluvijalna tla nastala trošenjem dolomita, a osobito rasprostranjena u slivnom području Tihaljina—Mlade (5, 188).

Budući da se radi o kraju s pretežno agrarnim stanovništvom, veoma je važno prikazati opća klimatska i hidrografska obilježja i njihov uticaj na poljoprivrednu proizvodnju.

S obzirom na geografski položaj i morfografske karakteristike, zapadni dio submediteranske niske Hercegovine ima dosta slična klimatska obilježja kao prostor Srednjeg primorja.

Godišnje kretanje temperature zraka je dosta povoljno i pruža odlične uvjete za uzgoj mediteranskih kultura. Međutim, srednja temperatura siječnja, osim u JI dijelu promatranog kraja (prostor općina Čitluk i Ljubuški) pada ispod 5°C. Srednja temperatura najtoplijeg mjeseca (srpanj i kolovoz) je dosta visoka (Ljubuški npr. ima za 1,5°C višu temperaturu u kolovozu nego Hvar). Za neke mediteranske kulture osobito je važan broj studenih (temperatura spadne ispod 0°C) i broj zimskih dana (temperatura cijeli dan ostane ispod 0°C). Ljubuški ima perosječno 20,5 studenih i 4,2 zimskih dana godišnje (6, 28).

Padaline, s obzirom na godišnji raspored, su vrlo nepovoljan klimatski elemenat u ovom kraju. Ukupna godišnja količina nije mala (preko 1.400 mm), ali je kiše najmanje upravo onda kada je najpotrebnija. Oko 2/3 svih oborina primi ovaj kraj u jesen i zimu, dok ih je ljeti vrlo malo. Izraziti mediteranski režim oborina umanjuje značenje tako velike količine. U vegetacijskom periodu ovaj broj primi svega 16% godišnje količine. Blagim i kišnim zimama u ovom kraju odgovara u vegetacionom periodu sušno i žarko ljeto. Ovakva klima pogoduje jednim dijelom glavnim kulturama submediteranske niske Hercegovine — duhanu i vinovoj lozi, dok rano proljeće omogućava razvoj raznog voća i povrća. Ostale kulture, koje traže više vlage u toku dospijevanja (kukuruz, drugo povrće, stočne kulture i dr.), dobivaju je navodnjavanjem gdje je to moguće.

Opasnost za poljoprivredne kulture, osobito za voće i povrće, predstavljaju kasni proljetni i rani jesenski mrazevi, te grad tokom ljeta.
ljudi u ovom prostoru, važno je spomenuti i vjetrove. Zavisno od morfografskih i

Od ostalih klimatskih elemenata koji imaju bitnijeg utjecaja na život i rad drugih karakteristika prostora različite su čestine pravaca. Bura duva najčešće zimi i u jesen. Ona »očisti« vrijeme, ali isušuje zemljište, nanosi mehanička oštećenja vegetaciji i ometa normalno sređivanje nekih kultura (osobito duhana). Jugo donosi vlagu, a u jesen naročito pomaže pri spremanju duhana.

Imajući u vidu nepovoljan uticaj godišnjeg odnosa i kretanje temperature zraka i padalina na poljoprivrednu proizvodnju, promotrit ćemo ukratko hidrografske prilike i njihov utjecaj na život ljudi u ovom kraju.

Općenito govoreći, hidrografija Submediteranske niske Hercegovine nije toliko izražena brojnošću hidrografskih pojava koliko bi pretpostavljale znatne padaline u ovom prostoru. U specifičnim uvjetima krško-vapnenačke osnove hidrografske pojave su više raznovrsne nego brojne. Stalnih tokova je vrlo malo. Porječje Ličtice i Ugrovače završava ponorom u JI dijelu Blata, a krška rijeka Ričina u Posuškom polju nestaje u Imotskom jezeru — Blatu. Ostali tokovi u Imotsko-Bekijskom polju su Vrlika—Matica i Grudsko Vrelo—Matica (u plavljenim krškim poljima tokove redovito zovu »maticama«, a ukoliko imaju posebna imena to su imena njihovih vrela) (7, 74).

Sistem Tihaljina—Mlade—Trebižat (8, 293) najvažniji je stalni riječni tok u zapadnoj Hercegovini, a ima i nekoliko stalnih pritoka (Grabovo Vrelo, Vrioštica, Proboj i Studenčica).

Prostor između porječja Ugrovače i Ličtice i T-M-T je ekstremno suh. Tu vlada prava krška bezvodica. Javlja se svega nekoliko povremenih izvora u kišnom dijelu godine. Nedostatak vode nije samo problem za poljoprivredu, nego i za snabdijevanje ljudi i stoke.

Prostor zapadne Hercegovine u odnosu na susjedni prostor pruža znatno bolje uvjete za život. Razni tragovi iz predrimskog, rimskog i iz kasnijih razdoblja (stara naselja, nekropole i mnogobrojni stećci), osobito na području Bekijsko-Brotnjanske vapnenačke zaravni, ukazuju na ranu i relativno dobru naseljenost ovog prostora. Zbog toga bi bilo veoma korisno proučiti ovaj kraj s toga stanovišta.

Imajući u vidu specifičan historijsko-geografski položaj posmatranog kraja, posebno bi bilo interesantno obraditi razvoj stanovništva od tog perioda.

Međutim, mi ćemo u našem radu promatrati samo najnoviji razvitak stanovništva (1948—1971), što ne umanjuje značaj rada, s obzirom da je poslijeratna dinamika stanovništva zapadne Hercegovine veoma interesantna. Razmještaj stanovništva i promjene u gustoći su važan pokazatelj utjecaja i valorizacije prirodne geografske osnove, te osobito toka i stupnja socijalno-ekonomskog razvoja.

Kraj zapadne Hercegovine je relativno jedan od najgušće naseljenih prostora unutar velike cjeline dinarskog krša.[5]) Opća relativna gustoća naseljenosti je dosta velika, a iznosila je 77,1 st./km². To je neznatno iznad prosjeka za Republiku i neznatno ispod prosjeka za Jugoslaviju (tab. 1).

Tabela 1.

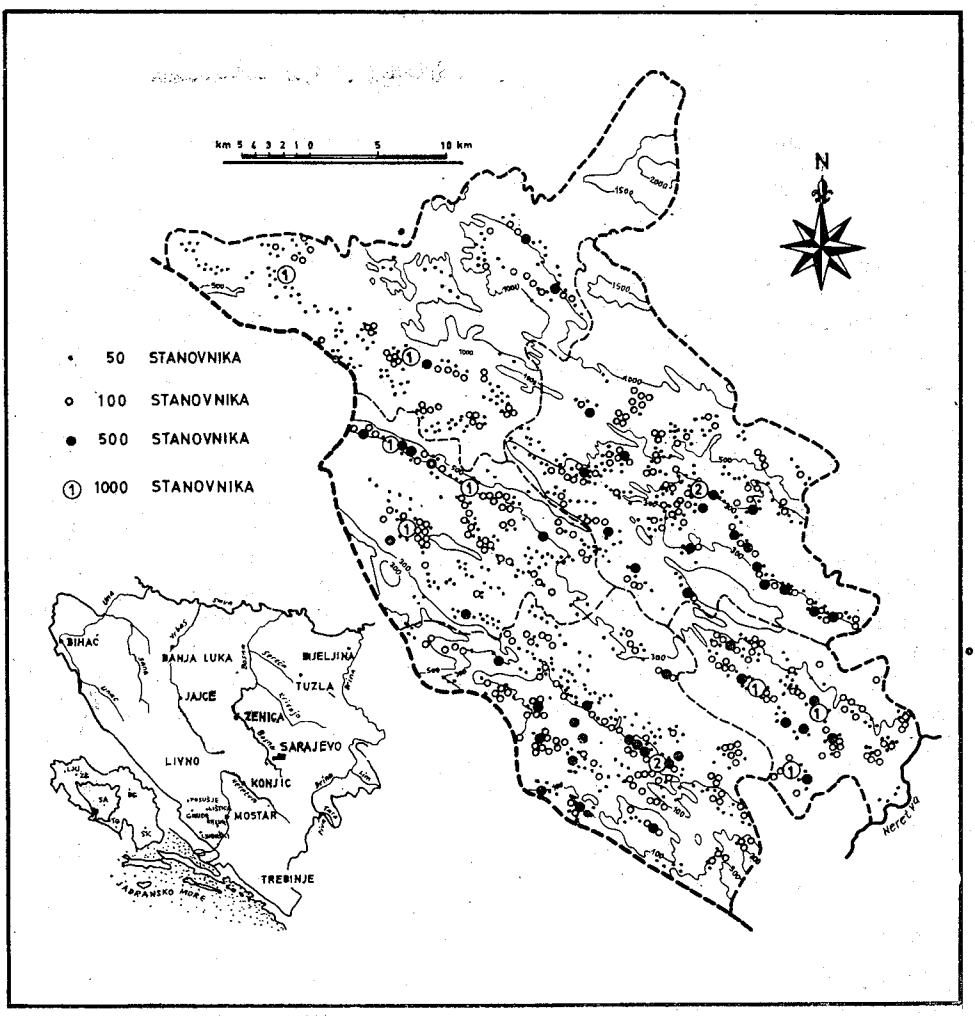
Pregled opće relativne gustoće naseljenosti stanovništva zapadne Hercegovine, Hercegovine, BiH i Jugoslavije i indeks porasta u periodu 1948—1971. g.[5])

Područje	1948.	1953.	1961.	1971.	Indeks 1948—1971.
Jugoslavija	61,9	66,4	72,5	80,3	129,7
Bosna i Hercegovina	50,1	55,1	64,1	73,3	146,3
Hercegovina	38,5	40,6	44,3	47,5	123,4
Zap. Hercegovina	71,7	72,0	72,8	77,3	107,8

[5]) S obzirom na relativnu gustoću u Hercegovini se jasno diferenciraju tri dijela: istočna Hercegovina (Bileća, Gacko, Ljubinje, Nevesinje, Stolac i Trebinje) sa 22,1 st./km², srednja Hercegovina (Čapljina, Mostar, Jablanica, Konjic i Prozor) sa 41,8 st./km² i zapadna Hercegovina sa 77,3 st./km². (Izvor: Popis stanovništva i stanova 31. 3. 1971.

Spori porast opće relativne gustoće zapadne Hercegovine (indeks porasta 1948—1971 je 107,8) u izravnoj je vezi sa sporim porastom ukupnog stanovništva. Iako je porast konstantan, mnogo je sporiji od onog BiH, Jugoslavije, a i cijele Hercegovine.

Dalja karakteristika razmještaja stanovništva ovog kraja jeste znatno izražena prostorna neravnomjernost (Sl. 1).

Sl. Razmještaj stanovništva zapadne Hercegovine

Velike su razlike u naseljenosti niskih poljskih ravni porječja Lištice i Tahaljine—Mlade—Trebižat, na jednom, i niskih vapnenačkih zaravni Bekija—Brotnjo, te brdskih padina Čabulje, Čvrsnice, Zavelima, Biokova i Rilića, na drugoj strani.

Polja obuhvaćaju oko 134 km², ili oko 9,5% od ukupne površine zapadne Hercegovine, a u njima živi 67.023 stanovnika ili 500,2 na km². Dakle, gotovo 2/3 stanovništva (62,6%) živi na 1/10 prostora. U izvanpoljskom dijelu na 1.314 km² živi 39.981 stanovnik ili 30,3 na km². Polja, odnosno njihov obodni dio su 6,5 puta naseljeniji prostor od kraja u cjelini, a 16,5 puta od okolne vapnenačke zaravni i brdskih padina.[6])

Iako se radi o relativno malom prostoru, postoje velike interne razlike u naseljenosti poljskih i izvanpoljskih prostora u pojedinim općinama. Međutim, nedostatak objektivnih podataka (površina i broj stanovnika) ne dozvoljava nam komparaciju. Ali sasvim je sigurno da je naseljenost poljskih prostora, pretežno krških općina Čitluk i Posušje, znatno veća nego kod drugih općina.

Porast opće relativne gustoće u poslijeratnom periodu najveći je u općini Ličtica. Uz nešto povoljnije prirodne uvjete, osobito važan razlog jeste ekonomsko aktiviranje prostora ove općine (eksploatacija boksitne rudače, djelomična melioracija Blata i dr.). Jača povezanost s Mostarom (asfaltni put) odrazila se osobito na brži razvitak općinskog centra, koji još od prije ima značajnu kulturnu tradiciju (na Širokom Brijegu je već od konca prošlog stoljeća radila franjevačka gimnazija, dugo jedina institucija ove vrste u ovom dijelu Hercegovine).

Budući da se radi o krškom kraju, a koji je relativno gusto naseljen pretežno agrarnim stanovništvom, vrlo je važno promotriti odnos stanovništva i poljoprivrednih površina.[7])

Što se tiče poljoprivredne (agrarne) gustoće[8]), nema osobito velikih razlika u proučavanom kraju. Naime, agrarna gustoća općenito je svugdje velika i iznosi preko 116 st./km² poljoprivredne površine. Međutim, logično je da se u tom smislu izdvajaju dvije karakteristične prostorne cjeline: Bekijsko-Brotnjanska vapnenačka zaravan, na jednoj, i prostor poljskih ravni uz dva porječja, na drugoj strani. Pošto najveći dio stanovništva živi uz polja i od polja, ove prostorne razlike su donekle ublažene.

Slika ratarske (poljodjelske) gustoće (u ratarske površine uključene su oranice, vrtovi i vinogradi) je za naše promatranje važnija, jer mnogo bolje pokazuje gospodarske prilike i ogromne probleme koji se javljaju usljed nedostatka oraničnih površina. Općenito gledajući, prostor Submediteranske niske Hercegovine ima vrlo veliku agrarnu gustoću. Porastom stanovništva, uz vrlo slabo razvijene ostale sektore djelatnosti, raste i ova gustoća. Na 100 ha

---

[6]) Ovo je samo površina niskih obradivih ravni koje se označavaju kao polja: Ljubuško polje (23 km²), Blato (oko polovice pripada obrađivanom kraju — 15 km²), Posuško (15,2 km²), Imotsko (oko 50 km²) pripada Hercegovini), Trusko (203 ha), Mokro (201 ha), Kočerinsko (310 ha), Ruževo (32 ha), Blatničko (12,1 km²), Studeničko (3 km²) i Rastok polje (9 km²). Dakle, podaci su približni, odnosno, veoma su bliski stvarnom stanju.

[7]) U poljoprivredne površine spadaju: obradive površine (oranice i bašte, voćnjaci, vinogradi i livade), pašnjaci, ribnjaci, trstici i bare.

U oranične (ratarske) površine spadaju: površine pod žitom, industrijskim biljem, povrtnim biljem, stočnim i krmnim biljem, ugar, lozni i voćni rasadnici, djetelišta i lucerišta.

Prema SZS, St. godišnjak Jugoslavije, Beograd, 1972. str. 33.

[8]) Kod agrarne gustoće uzeli smo u odnos samo poljoprivredno stanovništvo i poljoprivrednu površinu (uzete su sve površine osim površina pod šumama i neplodnog zemljišta).

oraničnih površina dolazilo je 1949. godine u niskoj Hercegovini 293 poljoprivredna stanovnika (11,8), dakle dva i pol puta više nego u NR BiH ili FNRJ. Situacija se ni do danas nije bitnije promijenila.

Ratarska gustoća u zapadnoj Hercegovini je vrlo velika. Uvjetovana je isključivanjem livada i pašnjaka iz bazne površine, a to su površine upravo 2—3 puta prostranije od ostalih poljoprivrednih površina u svim općinama. Prostorne razlike pokazuje tabela 2.

Od ukupno obrađivanog prostora svega 15,7% (22.898 ha) otpada na ratarske površine. Agrarna prenaseljenost kraja u cjelini, a i svih općina zasebno, doista je vrlo velika. Na 100 ha ratarskih površina dolazi 351 poljoprivredni stanovnik. To znači da poljoprivredni stanovnik zapadne Hercegovine ima na raspolaganju skoro tri puta manje oraničnih površina od poljoprivrednog stanovnika BiH. Život tako velikog broja poljoprivrednog stanovništva na tako malim površinama obradivog zemljišta može se razumjeti jedino ako se ima na umu intenzivna obrada tla i specifične kulture na njima, kojima je potrebna brojna radna snaga, a daju visoke prinose, ili bolje rečeno, proizvode koji se dobro plaćaju (duhan, povrće i sl.).

Tabela 2.

Ratarska gustoća stanovništva zapadne Hercegovine 1971. godine po općinama

Općina	Poljopr. površine u ha			Broj poljopr. stanovništva		
	Ukupno	ratarske aps.	%	Ukupno	%	na 100 ha rat. povr.
Čitluk	8.051	3.586	45	11.551	76	322
Grude	11.238	4.288	38	15.480	86	363
Ljubuški	13.575	4.020	30	15.571	65	387
Posušje	17.222	6.454	37	20.451	74	317
Zapadna Hercegovina	17.419	4.550	26	12.191	83	167
Bosna i Hercegovina	67.505	22.898	34	75.244	77	351
	2,585.000	1,225.511	47	1,497.704	40	122

(9, —10)

Dakle, analizirano stanje potvrđuje da je opća gustoća stanovništva zapadne Hercegovine relativno vrlo visoka i da postoji osobito jaka koncentracija uz poljske ravni i porječja Lištice i Tihaljina—Mlade—Trebižat. Poljoprivredna i ratarska gustoća, zbog općenito krških obilježja kraja, odnosno nedostatka obradivih površina, vrlo je velika. Agrarna prenaseljenost karakterizira cijeli kraj, a u promijenjenim uvjetima — moderniziranjem poljoprivredne proizvodnje — zahvaljujući mogućnostima za specifičnu komercijalnu proizvodnju, on bi mogao primiti i znatno više agrarnog stanovništva.

Da bismo istakli uticaj geografskih faktora i upotpunili sliku razmještaja stanovništva, ukratko ćemo dati još neka važnija obilježja naselja. Jer, današnji razmještaj naselja i njihove osobine u tijesnoj su vezi s prirodnom osnovom i društveno-historijskim prilikama.

Kraj zapadne Hercegovine, osobito Bekijsko-Brotnjanska vapnenačka zaravan, ima dosta tragova stare i kontinuirane naseljenosti. Poslije dugog perioda patrijarhalno-stočarskog gospodarstva, prijelaz na poljodjelstvo korjenito mijenja funkciju ovog prostora. Značenje polja i ostalih, za obradu pogodnih, površina postaje sve veće. Promjena u strukturi agrarne proizvodnje, razmjena dobara i organizacija prometa ogledaju se i u izmjeni naselja. Polja su postala žarišta okupljanja ljudi i dobara.

Koliko je za naseljavanje, gradnju kuća i osnivanje zaselaka bio odlučujući reljef i vrijednost zemljišta — vidi se po njihovom rasporedu (sl. 1). Prelazom na poljodjelstvo započelo je pojačano okupiranje obradivih površina i riječnih dolina. Glavni putni pravci su tek kasnije povezali prostore najjače naseljenosti. Napuštanje zabačenih brdskih naselja i primicanje k putu su relativno mlade pojave u ovom prostoru.

Zapadna Hercegovina ima 115 popisnih naselja (1971). Općina Čitluk ima 21, Grude 11, Ličtica 31, Ljubuški 35 i Posušje 17 (12).

Moglo bi se reći da je broj i razmještaj naselja proporcionalan ekonomsko-geografskim karakteristikama općinskih prostora. Međutim, općina Grude ima drugačija obilježja. Naime, ova općina ima mali broj naselja koja su po broju stanovnika znatno veća nego naselja drugih općina.

Veličina i tip naselja zavise od mnogo faktora, kako prirodnih tako i od društrenih. Od ukupno 115 naselja u 19 ili 16,5% ih je u grupi od 1.000—1.500 stanovnika. Zatim, slijede grupe od 700—800 stanovnika (13 naselja ili 11,5%). Najveći broj stanovnika živi u naseljima od 300—1.000 stanovnika (70 naselja ili 60,8%).[9])

Prostor općina Ljubuški i Ličtica je najravnomjernije naseljen. Uopće, JI, niži dio proučavanog kraja je daleko ravnomjernije naseljen od SZ višeg i prirodno nepogodnijeg dijela. S tim su svakako u vezi i različiti problemi i teškoće organizacije ovih prostora. Koncentracija najvećih naselja je gotovo pravilno opasala polja i riječne tokove. Nema izrazite razlike između SI i JZ strana polja.

Naselja u SZ dijelu obrađivanog kraja imaju još jedno specifično obilježje. Brojčano ih je manje, ali imaju prosječno znatno više stanovnika. Općina Grude,[10]) koja ima svega 11 naselja, posebno karakteristična u tome smislu. Šest naselja ove općine ima više od 1.000 stanovnika, tri od 2.000—2.500, jedno od 2.500—3.000, a dva preko 3.000 stanovnika. Disperzija komšiluka na velikom prostoru je posljedica različite povoljnosti prirodne osnove za naseljavanje.

Inače, u kraju zapadne Hercegovine vrlo su rijetka naselja zbijenog tipa. Naseljavanjem povoljnih dijelova terena stvarale su se razbacane skupine kuća, pa je većina današnjih naselja od zaselaka, ili iz većeg ili manjeg broja »komšiluka«. Komšiluk je dosta dobro izdvojena grupa kuća, a stanovnici su redovito u krvnoj vezi. Zato su vrlo često nazivi zaselaka, a i cijelih sela, patronimički. Izdvojenost rodova u okviru zaselaka je, također, specifično obilježje naselja, a ukazuje na relativno mlado naseljavanje, odnosno, slabu intraprostornu dinamiku, što je funkcija nerazvijenih socijalno-geografskih procesa.

Novija socijalno-geografska dinamika (izgradnja kuća na povoljnijim lokacijama, približavanje cesti, izgradnja ili modernizacija putova i sl.) remete ovu tradicionalnu pravilnost i unose velike promjene u prostor.

U funkcionalnom smislu, logično je, najveći broj naselja ima ruralni karakter. Izvjesne centralnomjesne funkcije imaju samo općinska središta, koja su se razvila na povoljnijim lokacijama unutar općinskog prostora. Različito

---

[9]) Budući se u ovom prostoru izvori javljaju većinom na SI strani bilo bi normalno očekivati i veću koncentraciju naselja i stanovništva. Takva situacija je samo nešto izraženija u Ljubuškom polju, gdje je npr. od ukupno 8 naselja iznad 1.000 stanovnika sedam smješteno na SI strani polja. Stalni ili povremeni izvori i prisojna ekspozicija glavni su razlozi za takvu pojavu.

[10]) U općini Grude je najveće naselje zapadne Hercegovine. Drinovci (rodno mjesto A. B. Šimića i također poznatog hajduka Andrije Šimića) su imali 1971. godine 3. 517 st.

značenje ovih mjesta je u vezi s različitim geografskim i drugim pogodnostima njihovog razvitka. Ljubuški i Ličtica[11]) imaju veće značenje od ostalih centara. Naselja s prelaznim karakterom (imaju osmogodišnju školu, poštu i dr.) su Vitina, Klobuk, Tihaljina, Drinovci i Kočerin.

Na osnovu uvjeta koje pružaju pojedini elementi prirodne osnove sasvim se dobro zapaža da kraj zapadne Hercegovine nije osobito pogodan za život ljudi. Moglo bi se reći da je najveći dio ovog prostora vrlo nepogodan i da zahtijeva izuzetne napore i trud od stanovnika koji tu pribavljaju egzistencijalne potrebe.

Društveno-ekonomska valorizacija i uopće život u cijelom kraju zasniva se na obradivom zemljištu, koga je ovdje vrlo malo. Veće ili manje poljske ravni su najvažnija osnovica okupljanja života i cjelokupne ekonomike.

Nedostatak vode u vegetacionom periodu najveća je, ne samo klimatska nego i uopće prirodna nepovoljnost zapadne Hercegovine, čime je problematika ovog izrazito krškog prostora još jače zaoštrena. Struktura proizvodnje i način života pretežno poljoprivrednog stanovništva ovog kraja podređeni su ovim prirodnim elementom. U toj međuzavisnosti vrlo je nepovoljno što porastu temperature zraka tokom godine odgovara smanjivanje količine padavina. Ovu nedaću još više pojačava odsustvo stalnih prirodnih tokova.

Međutim, s druge strane, poljoprivredna proizvodnja pati zbog viška vode. Naime, skoro sva polja su veći dio godine plavljena, što utječe na skraćivanje proizvodnog perioda. Djelomične melioracije nekih tokova i polja, započete u austrijskom periodu, nisu ni do danas dovršene (13, 136—7). Navodnjavanje, toliko potrebno, moguće je sprovesti samo na parcelama u blizini glavnih tokova.

Prirodne nepovoljnosti su u ovom kraju pretpostavljene povoljnostima. Za ekonomski razvitak imat će veliko značenje melioracija poljskih površina, suvremeni uređaji za navodnjavanje i napredan uzgoj vrijednih kultura za tržište: duhana, ranog voća, vinove loze, povrća, i čak pamuka i riže. Budućnost ovog kraja je u poljoprivredi. Veliku važnost, kao faktor privrednog razvitka, imaju znatne rezerve boksitne rudače i hidroenergija rijeke Neretve.

Usprkos lozi i duhanu, zapadna Hercegovina sve do najnovijeg doba ima karakter siromašnog agrarno prenaseljenog krškog kraja. Na ekonomsku nerazvijenost ukazuje velik postotak poljoprivrednog stanovništva (oko 2/3) i mali udio gradskog stanovništva. Promjene su velike i karakteristične, a imaju dosta sličnosti sa susjednim zagorskim prostorom Dalmacije. Borba s prirodom je duga, a posljedice obostrane. Možda je u tom smislu najbolje istaknuta bit ovog kraja i ljudi u njemu u lijepom opisu J. Roglića: »Stanovnik ove oblasti je dugim i napornim radom izmijenio geografsku osnovu u kojoj živi, ali je ona sa svoje strane njemu utisnula mnoge osobine, koje osobito lako zapaža stranac. Ovdje se susreću dosta tihi i radini ljudi, malim zadovoljni, na čijem se naboranom licu ogleda neprekidna borba s oskudnom i varljivom prirodnom okolicom. Patrijarhalni život ulio im je nepovjerenje prema stranim utjecajima. Ne pokazuju ni mnogo radosti ni žalosti, kao da ih nikakav do-

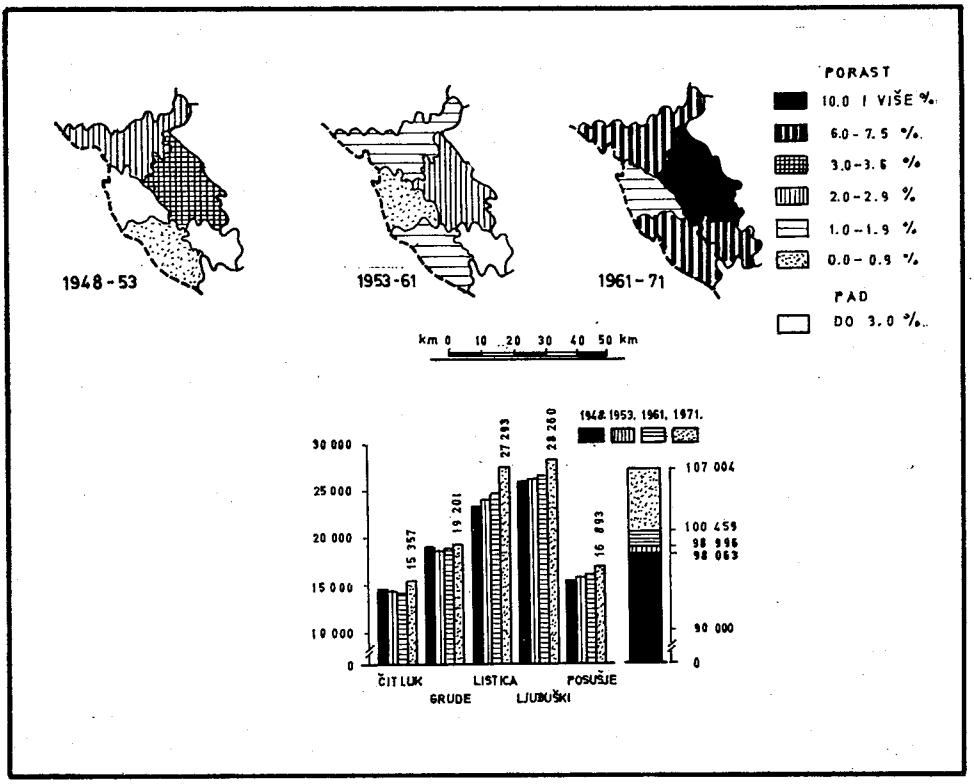
[11]) Razvitak Ličtice, osobito u poslijeratnom periodu je mnogo brži od starijeg Ljubuškog. U početku je to cestovna postaja za susjedni franjevački samostan (zato se i naselje po samostanu nazvalo Široki Brijeg). Kasnije je sagrađena duhanska stanica, razvitkom boksitnog rudarstva poslije 1935. godine dolazi nova funkcija, a u vezi.

življaj ne iznenađuje. Pjesma i plač se međusobno razlikuju samo po sadržini riječi, a ne po ritmu kojim se iskazuju. Osjećaji brzo planu, ali se isto tako brzo stišaju. Hercegovac je ipak povučeniji i oprezniji, u čemu se vjerovatno ogledaju posljedice njegovog dugog političkog i socijalnog položaja. Sve jači dodiri sa stranim svijetom čine da se ove osobine gube« (14, 58).

II. DEMOGRAFSKI RAZVITAK ZAPADNE HERCEGOVINE 1948—1971.

A. Kretanje ukupnog broja stanovnika 1948—1971.

Kretanje popisima utvrđenog broja stanovnika zapadne Hercegovine u poslijeratnom periodu pokazuje relativno malen porast (Sl. 2). U periodu od 1948. do 1971. godine povećao se ukupan broj za 8.941 stanovnika ili za 8,9%.

Sl. 2. Kretanje ukupnog broja stan. Zap. Hercegovine (1948—1971)

Budući da je u tome periodu prirodni prirast bio dosta visok, da je spori i mali prirast izravna posljedica iseljavanja. Relativno znatnije povećanje stanovništva zapadne Hercegovine uočljivo je tek u razdoblju 1961—1971. godine. U tom periodu porast je iznosio 6.545 novih stanovnika ili 73,1% od ukupnog poslijeratnog povećanja. Vremenske i prostorne razlike pokazuje tabela 3.

Tabela 3.

Pregled kretanja broja stanovnika zapadne Hercegovine u periodu 1948—1971. god. po općinama

Općina	Po popisu				Porast ili pad st. u %			Ukup porast 1948—71. g.	
	1948.	195-.	1961.	1971.	1948 —53.	1953 —61.	1961 —71.	apsol.	%
Čitluk	14.269	14.290	14.178	15.357	0,15	—0,08	7,6	728	7,6
Grude	19.046	18.902	18.972	19.201	—0,76	0,37	1,2	155	0,8
Lištica	23.212	24.051	24.732	27.293	3,61	2,83	10,4	4.081	17,6
Ljubuški	25.959	26.177	26.630	28.260	0,84	1,73	6,1	3.301	8,9
Posušje	15.217	15.576	15.847	16.893	2,36	1,74	6,6	1.676	11,0
Zap Hercegovina	98.063	98.996	100.459	107.004	0,95	1,48	6,5	8.941	8,9
								(12, —15)	

Porast stanovništva u povoljnije smještenim naseljima (uz polja i riječne doline) bio je najbrži, kako u cijelom promatranom periodu tako, osobito, u razdoblju od 1961. do 1971. godine. Takve karakteristike položaja imaju 39 ili 34,9% od ukupnog broja naselja (općina Ljubuški ima takvih naselja 16, Lištica 14, Grude 7, Čitluk 1 i Posušje 1).

Stanovništvo općine Lištica je apsolutno i relativno najviše poraslo, a općine Grude — najmanje. Međutim, ovo se ne može objasniti povoljnijim smještajem, nego različitim stupnjem ekonomske razvijenosti i migracijskom bilancom.

Stanovništvo općina koje pretežno zauzimaju prostor Bekijsko-Brotnjanske vapnenačke zaravni i terene manje pogodne za obrađivanje (Čitluk, Posušje i Grude) raslo je znatno sporije. Ovo osobito važi za razdoblje 1948—1961. godine.

Porast stanovništva općinskih centara bio je daleko brži, tako da je udio porasta centara u ukupnom porastu stanovništva dosta velik. Na pet općinskih centara otpadalo je 39% od ukupnog porasta stanovništva u periodu 1948—1971. godine.

U razdoblju 1948—1953. godine vidljiv je pad broja stanovnika u 43 ili 37,3% svih naselja. Opadanje ukupnog broja stanovnika u naseljima krške vapnenačke zaravni i na južnim padinama Čabulje bilo je znatno veće. Može se pretpostaviti da najveći dio izgubljenog stanovništva otpada na iseljavanje u periodu nakon rata. Također, znatan dio stanovnika napuštao je brdska i nepogodna naselja i preseljavao se na obod polja ili k važnijim putovima. Porast broja stanovnika u tom razdoblju imala su 72 naselja (62,7%).

U razdoblju 1953—1961. godine stanje se samo neznatno izmijenilo. Iako je ukupan porast stanovništva ovog kraja bio neznatan, povećan je i broj naselja koja su imala pad stanovnika u odnosu na prethodan popis. Od 115 naselja u 47 ili 41,7% smanjio se broj stanovnika. Razlozi smanjenja su slični onima u prethodnom razdoblju, ali je iseljavanje bilo veće. Povoljniji predjeli se pune brdskim stanovništvom, koga tamo ima sve manje. Općinsko središte Lištice, kao i centri novostvorenih općina (Čitluk, Grude i Posušje) su u oba razdoblja imali relativno visok porast.

U vremenu između dva posljednja popisa (1961—1971) situacija se bitno izmijenila. To je period pravog osvježenja u obnavljanju i povećanju broja stanovnika. Povećanje ukupnog broja stanovnika u odnosu na prethodni popis

imala su 72 ili 71,3% svih naselja. Stanovništvo središta općina ima, logično, najbrži porast stanovništva i udio tog porasta u ukupnom je dosta visok (tab. 4), a osjeća se i nešto brži porast u naseljima u njihovoj blizini.

Tabela 4.

Ukupan porast općinskog stanovništva i u njemu udio porasta općinskih središta 1961—1971. godine

Općina	Ukupan porast 1961—1971. god.		Udio porasta općinskih središta u ukup. porastu 1961—1971.	
	apsol.	u %	apsol.	u %
Čitluk	1.079	7,6	162	15,0
Grude	229	1,2	355	155,0
Ličtica	2,561	10,4	813	31,7
Ljubuški	1.630	6,1	619	38,0
Posušje	1.046	6,6	195	18,6
Zapadna Hercegovina	6.545	6,52	2.144	32,9

Povoljniji topografski smještaj naselja ne mora da znači a priori prednost. Naime, struktura vlasništva je često nepovoljna za naselje na obodu polja (16, 134). Vlasnici obradivog zemljišta u poljima često su iz brdskih naselja Bekije ili Brotnja. Njihova kupovna moć, zahvaljujući uzgoju duhana od ranije, bila je daleko veća od stanovnika koji su privređivali na drugi način. Od 39 naselja s karakteristikama nizijskog smještaja 9 ili 23,3% ima pad ukupnog stanovništva u poslijeratnom periodu.

Pojava stalnog pada stanovništva u nekim naseljima je posljedica iseljavanja, preseljavanja ili »bijega sa sela« u poslijeratnom periodu. Takvih je 32 ili 27,8% svih naselja.[12])

Na kretanje popisima utvrđenog broja stanovnika zapadne Hercegovine uticali su različiti faktori. Posljedice drugog svjetskog rata, a osobito iseljavanje stanovništva, što je duga tradicija ovog kraja, jesu najvažniji razlozi sporog porasta ukupnog broja stanovnika u poslijeratnom periodu. Gubljenje stanovništva je dosta veliko, jer je u istom vremenu prirodni prirast bio relativno visok. Ovaj snažni ruralni eksodus trebalo bi naučno pratiti i čim prije racionalnije usmjeriti.

B. Obilježja prirodnog kretanja

Da bismo razumjeli današnje stanje, kao i tendenciju daljeg razvitka biodinamike stanovništva zapadne Hercegovine, potrebno je proučiti osnovne vitalne komponente (porod ili natalitet, pomor ili mortalitet, plodnost i ostala biodinamička svojstva). Iz odnosa tih elemenata proizlazi ritam i smisao prirodnog kretanja.

Razvitak prirodnog prirasta i iseljavanje stanovništva obrađivanog kraja zaslužuje posebnu pažnju i socijalno-geografski interes. Iz odnosa ovih dviju komponenti prirodnog, odnosno mehaničkog kretanja, proizlaze velikim dijelom

[12] Ljubuški i Ličtica imaju 8, Grude 5, Čitluk 7 i Posušje 4 takva naselja. Oskudni prirodni uvjeti ne mogu u potpunosti objasniti ovu pojavu (naselje Grabovnik u općini Ljubuški smješteno je usred polja i uz rijeku Mlade izgubilo je sav poslijeratni prirodni prirast i dio demografske mase).

i ostale osobine, kako demografskog tako i ekonmsko-geografskog razvitka u ovom kraju. Zapadna Hercegovina je tipično područje s tzv. otvorenim stanovništvom (17, 128).[13])

P o r o d. — Promatrajući kretanje stope nataliteta stanovništva zapadne Hercegovine u poslijeratnom periodu, uočljivo je da je ona visoka (18, 68) sve do 1960. godine. U razdoblju 1961—1965. godine započinje znatnije smanjivanje, koje je od 1965—1971. godine još intenzivnije. Za manje od dvije decenije visokonatalitetni prostor postao je niskonatalitetni (tab. 5).

Tabela 5.
Usporedba stope poroda Jugoslavije, BiH i zapadne Hercegovine po poslijeratnim popisima od 1953. do 1971. godine

	1953.	1961.	1971.
Jugoslavija	28,4	22,7	18,2
SR Bosna i Hercegovina	39	33	22
Čitluk	25,8	23,5	14,2
Grude	25,2	21,1	14,8
Lištica	24,4	28,5	20,1
Ljubuški	22,5	24,6	17,7
Posušje	30,9	30,9	22,6
Zapadna Hercegovina	25,8	25,7	17,9

(19.)

Iako je stopa nataliteta u opadanju, razlike u intenzitetu su uočljive. Stanovništvo zapadne Hercegovine imalo je sve do 1961. godine visoku stopu, a posljednju deceniju karakterizira nagli pad.

Prostorne, kao i vremenske razlike, su također karakteristične i vidljive. U periodu poslije rata sve općine pokazuju biodinamičko oživljavanje (period kompenzacije ratnih gubitaka). Povećana stopa nataliteta karakterizira, osobito, razdoblje od 1955. do 1960. godine. Ona se kretala od 34,7 promila (Posušje) do 21,8 promila (Ljubuški). Posušje i Lištica imaju najvišu stopu poroda, ne samo u tome razdoblju nego u cijelom promatranom periodu. Sve do 1965. godine stopa je stalno iznad 25 promila.

U razdoblju od 1960—1965. godine stopa poroda pada ispod 25 promila u općinama Čitluk, Grude i Ljubuški, a poslije 1965. pada ispod 20 promila, odnosno ispod 25 promila u općinama Lištica i Posušje.

U skoro cijelom promatranom periodu (1953—1971) SZ i SI dio zapadne Hercegovine ima znatno veći porod od JZ i JI dijela. Bedski kraj, veća biološka svježina, vidan utjecaj tradicije, a moguće i manje ranije iseljavanje su glavni razlozi za ovakvu situaciju. Općina Ljubuški u periodu poslije rata ima najpovoljniji razvitak ove stope od svih općina ovog kraja.

P o m o r. — Pomor u proučavanju prirodnog kretanja stanovništva ima povećano značenje, jer se na stopu pomora društvena zbivanja mnogo neposrednije odražavaju nego na porod.

Promatrajući kretanje pomora stanovništva zapadne Hercegovine opažamo znatno manja vremenska odstupanja. Povećana stopa karakterizira razdoblje od 1954—1957. godine, a kretala se od 6,8 promila (Lištica) do 15,0

[13]) Otvorenim stanovništvom smatramo stanovništvo one zemlje ili područja čiji porast — ili pad — zavisi ne samo od prirodnog već i od mehaničkog kretanja, dakle, od njihove zajedničke rezultante

promila (Posušje). Razdoblje 1957—1963. karakterizira općenito opadanje stope pomora (5—10 promila). Daljim popravljanjem društveno-gospodarske situacije i higijensko-zdravstvenih prilika nastavlja se opadanje smrtnosti stanovništva i u narednom razdoblju (1963—1971), kada je stopa pomora prosječno najniža (4,7—8,6 promila). Razvitak ove stope pokazuje tablica 6.

Tabela 6.

Usporedba stopa mortaliteta Jugoslavije, BiH i Zapadne Hercegovine po popisima 1953—1971. godine

	1953.	1961.	1971.
Jugoslavija	12,4	8,9	8,7
BiH	14	9	7
Čitluk	10,1	8,1	5,4
Grude	12,5	8,0	6,1
Ličtica	10,9	7,2	6,2
Posušje	15,0	8,6	6,6
Ljubuški	11,7	7,1	6,6
Zapadna Hercegovina	12,0	7,8	6,0
			(19, —10)

Stopa pomora obrađivanog kraja je za 2,7 promila, odnosno za 1 promil niža od jugoslavenskog, odnosno republičkog prosjeka. Niska stopa smrtnosti karakterizira i sve općine zasebno. Izuzetak čini samo općina Posušje, koja je 1953. godine imala najvišu stopu pomora (15 promila).

Prostorne razlike u kretanju smrtnosti nisu tako izražene kao kod kretanja poroda (sl. 3). Izuzetak opet čini pretežno brdska općina Posušje, osobito u razdoblju 1953—1963. godine (razlika je 11,2 promila). Ali, već od 1962. i u ovoj općini započinje opadanje smrtnosti pa ona danas ima najnižu stopu pomora (4,7 prom. u 1970.) od svih zapadnohercegovačkih općina.

Smrtnost dojenčadi, kao svojevrstan pokazatelj socijalno-ekonomske situacije u širem smislu i razine životnih prilika, također je dosta smanjena u svim općinama, što se vidi iz tabele 7.

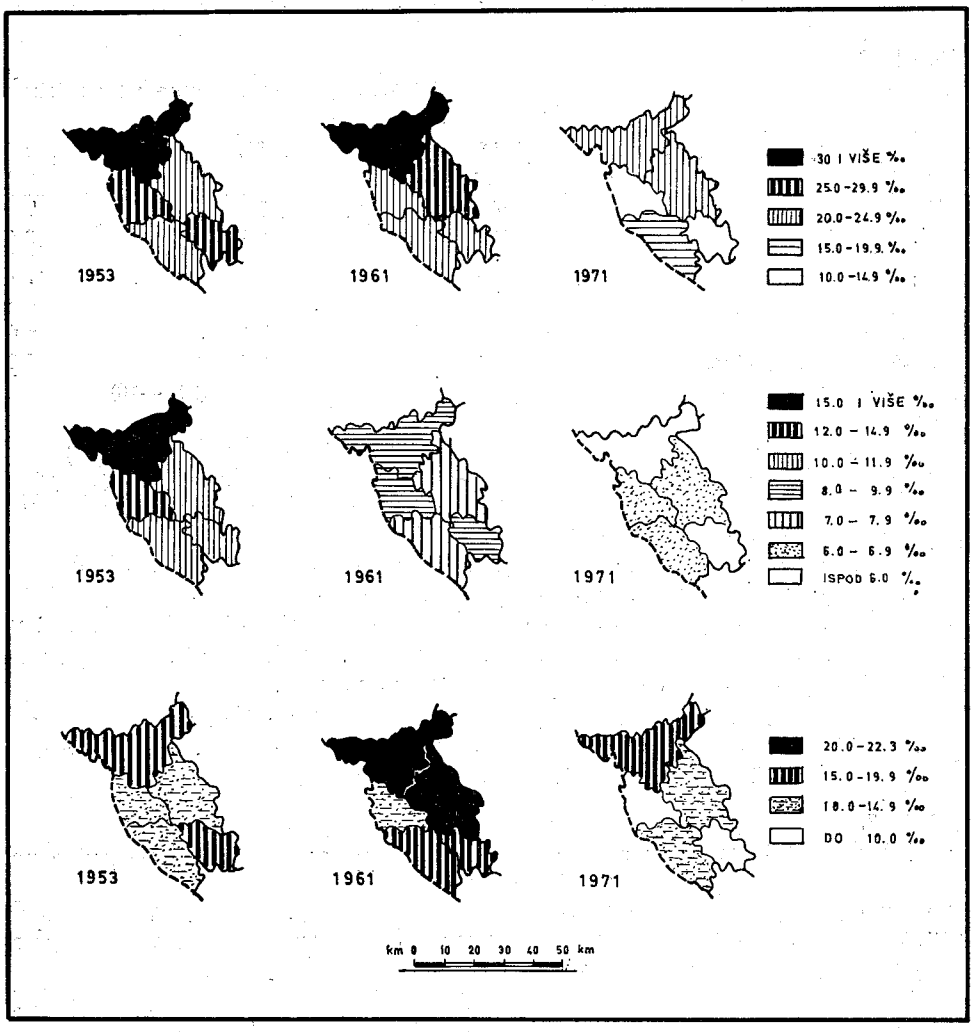
Tabela 7.

Prosječne godišnje stope pomora dojenčadi u promilima zapadne Hercegovine po općinama 1953—1971. godine

Općina	1953—54.	1955—59.	1960—64.	1965—70.	1971.
Čitluk	80,4	46,1	46,5	27,8	18,3
Grude	105,6	92,3	58,7	33,6	14,1
Ličtica	99,1	58,2	59,8	42,1	47,5
Ljubuški	86,0	60,4	47,1	31,7	18,0
Posušje	133,8	122,4	76,5	46,4	15,7
Zapadna Hercegovina	100,9	75,9	57,7	30,2	22,7
Kosovo	154,6	144,7	132,8	103,8	55,2
Jugoslavija	125,6	98,5	81,6	61,1	93,9
				(19 — 10)	

U cijelom promatranom periodu (1953—1971), a i po pojedinim razdobljima, smrtnost dojenčadi obrađivanog kraja znatno je manja od prosjeka za Jugoslaviju, a osobito od prosjeka za Kosovo. Intenzitet padanja sotope pomora dojenčadi je vrlo brz u svim općinama. Tako npr. u općini Posušje (gdje

je 1953. godine smrtnost dojenčadi bila najviša) za 18 godina ova stopa je smanjena za 8,5 puta (15,7 promila u 1971. godini). Sve općine, osim Lištice, imale su u 1971. godini nižu vrijednost ove stope od razvijenih zemalja i krajeva svijeta (17, 162).[14])

Sl. 3. Prostorne razlike u kretanju smrtnosti

Smanjenjem nataliteta u zapadnoj Hercegovini smanjila se i stopa smrtnosti dojenčadi. Međutim, i ostali uzroci, osobito egzogeni uzroci smrti (20), imali su značajniji utjecaj na intenzitet smanjenja ove stope. Naime, popravljeni opći socio-ekonomski, a posebno higijensko-zdravstveni uvjeti ži-

[14]) U razvijenijim zemljama i krajevima svijeta stopa mortaliteta dojenčadi kreće se ispod 25 promila (Kanada, SAD, Švedska, Švicarska, Nizozemska, Finska, SSSR i dr.).

vota dojenčeta a i njegove obitelji. U obrađivanom kraju situacija je u ovom pogledu dosta napredovala, pa se može pretpostaviti da će stopa pomora dojenčadi biti dosta niska, a moguće je čak i dalje smanjivanje, bar u nekim općinama.[15])

Prirodni prirast — Cijeli poslijeratni period karakterizira povećani prirodni prirast stanovništva zapadne Hercegovine. Uporedimo li stopu prirodnog prirasta proučavanog kraja sa stopom Jugoslavije i BiH vidi se da je ona niža od republičkog, a viša od jugoslovenskog prosjeka (osim u 1953. godini). Međutim, cijeli period također karakterizira opadanje stope prirodnog prirasta (sl. 3), koje je dosta veliko, a i racionalno.

S obzirom na vremenske razlike, mogla bi se izdvojiti tri karakteristična razdoblja promatranog perioda: razdoblje odmah poslije oslobođenja (1946—1953), a karakterizira ga porast prirodnog prirasta, zatim razdoblje visokog prirodnog prirasta (1954—1965) i razdoblje racionalnog prirodnog prirasta (1966—1971).

Porast stope prirodnog prirasta u godinama nakon rata (period kompenzacije ratnih gubitaka) posljedica je visokog nataliteta i smanjivanja mortaliteta. To se logično moglo očekivati s obzirom da su minule ratne nedaće. Daljim opadanjem smrtnosti, a pri visokoj stopi poroda, nastupa razdoblje kulminacije prirodnog prirasta od 1954. godine (stopa prirodnog prirasta iznosila je 20,5 promila, a to je najveća vrijednost ove stope u promatranom periodu).

U razdoblju 1954—1965. godine cijeli kraj karakterizira tip visokog prirodnog prirasta (18, 72). Stopa se kretala od 20,5 promila (1954. godine) na 18,9 promila (1965. g.). Ovakva vrijednost stope prirodnog prirasta mogla se održati zahvaljujući stalno visokoj stopi nataliteta i ujednačenoj, a i dosta smanjenoj, stopi mortaliteta. Stopa poroda je opala od 28,7 promila (1954) do 25,7 promila (1965), a stopa pomora od 8,2 promila (1954) na 6,8 promila (1965).

U razdoblju 1966—1971. godine započinje jače opadanje prirodnog prirasta. Prvenstveno, ovo je posljedica konstantnog smanjivanja nataliteta. Cijeli kraj u ovom razdoblju pokazuje umjereni prirodni prirast. Može se i ubuduće očekivati pad prirodnog prirasta zbog smanjenja poroda, a treba, također, očekivati povećanje stope pomora (usljed iseljavanja demografska masa stari).

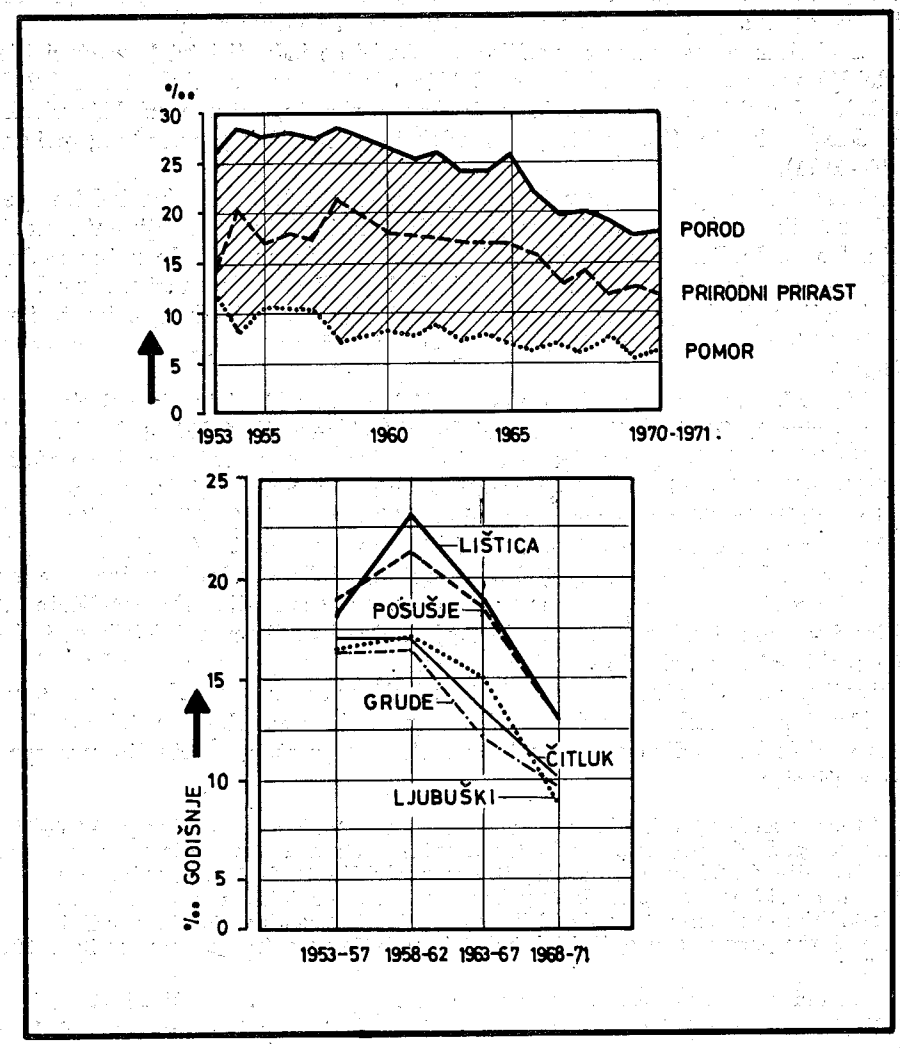
Prostorne razlike prirodnog prirasta po općinama (sl. 4) su, također, dosta izrazite, dok bi analiza po naseljima pokazala znatno precizniju prostornu diferencijaciju.

Stope prirodnog prirasta u svim općinama su najviše u razdoblju 1958—1962. godine, a opadanje ove stope, također u svim općinama, započinje početkom protekle decenije da bi se osobito osjetilo u razdoblju 1968—1971. godine. Međutim, razlike u razvitku stopa prirodnog prirasta su uočljive. Visoke stope zadržale su se u više krškim općinama (Posušje i Ličtica) sve do 1966. godine, dok je u općini Grude stopa najbrže padala, a u općini Ljubuški je najviše pala (svega 8,9 promila u 1971. godini).

Uzroci za ovako brzo opadanje prirodnog prirasta su različiti. Smanjenje nataliteta, kao posljedica iseljavanja biološki najsnažnijeg i za reprodukciju najsposobnijeg dijela stanovništva, kao i izmijenjena socio-ekonomska situacija

[15]) U općini Grude koja ima najnižu stopu mortaliteta dojenčadi (14,1 promil u 1971. godini) nije umrlo nijedno novorođenče u vremenu od 1963. do 1971. godine (»Oslobođenje«, 27. 8. 1971. str. 6).

u širem smislu, jesu najvažniji faktori koji utječu na smanjenje prirodnog prirasta. Interesantno je da su općine Ljubuški i Grude, koje imaju najpovoljnija prirodno-geografska obilježja prostora (relativno više oraničnih površina uz vodene tokove, a Grude i najveći udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu — 86%), najkarakterističnije po brzom opadanju stope prirodnog prirasta. Dakle, vrlo nerazvijeno područje ima stopu prirodnog prirasta samo nešto više od razvijenih evropskih zemalja)21, 422, 27).[16])

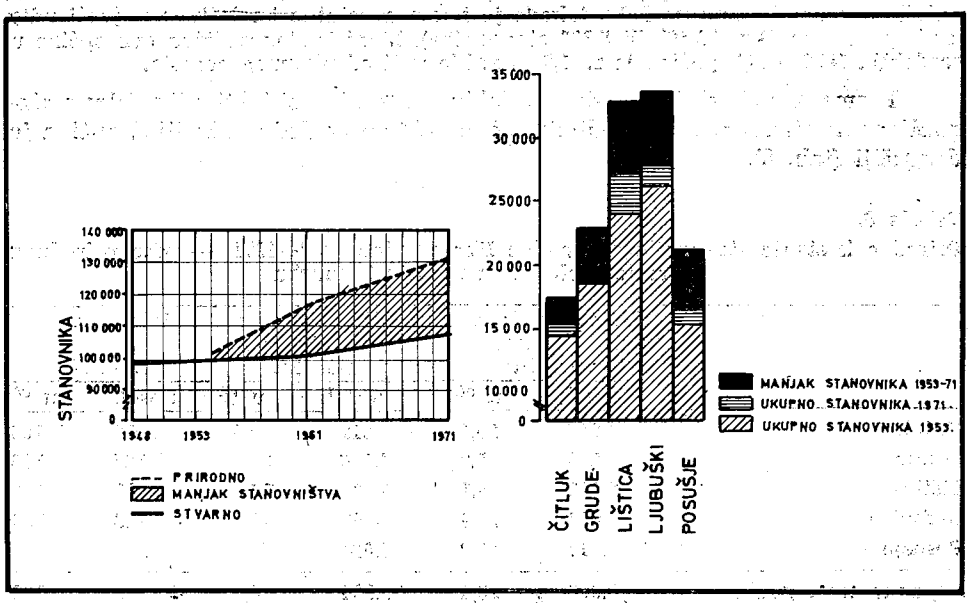

Sl. 4. Prostorne razlike prirodnog prirasta

[16]) U razvijenim evropskim zemljama ova stopa se kreće između 3 i 10 promila. Stope općine Ljubuški i Grude (8,9 i 9,9 promila već su unutar ovih vrijednosti.

Budući da se radi o kraju s tzv. otvorenim stanovništvom, proučavanje porasta stanovništva je složenije, jer pretpostavlja poznavanje trenda svih komponenti ukupnog kretanja stanovništva, odnosno bilansiranja rezultata prirodnog i mehaničkog kretanja. Za to je u ovom emigracijskom području (kao i svim drugim) potrebno uporedo promatrati i jednu i dugu komponentu ukupnog kretanja stanovništva, jer one direktno ili indirektno utječu jedna na drugu.

Usporedimo li prirodno i popisima ustanovljeno kretanje broja stanovnika zapadne Hercegovine, opažaju se velike razlike.

Sl. 5. Manjak stanovništva

Dodamo li broju stanovnika iz 1953. godine (98.996) prirodni prirast iz perioda 1953—1971. godine (31.942), ukupan broj stanovnika 1971. godine trebao je da iznosi 130.938 stanovnika. Međutim, popisom 31. 3. 1971. godine u proučavanom kraju je ustanovljeno 107.004 stanovnika. Dakle, postojao je veliki manjak (sl. 5). Zapadna Hercegovina je u ovom međupopisnom razdoblju »izgubila« 75% prirodnog prirasta (23.943) ili 22,3% od ukupnog stanovništva iz 1971. godine.

Postoje znatne razlike u gubitku stanovništva između dvaju razdoblja promatranog perioda. Od ukupno izgubljenog stanovništva 62,1% (14.953) otpada na razdoblje 1953—1961. godine, 8.981 ili 37,9% na razdoblje 1962—1971.

godine.[17]) Osnovni uzrok ovakvom stanju leži u iseljavanju stanovništva, koje u ovom kraju ima dužu tradiciju. Teške društveno-gospodarske prilike u vremenu poslije rata još više su intenzivirale proces migriranja, unutarnjeg i vanjskog. Po relativnom obujmu vanjske migracije kraj zapadne Hercegovine je jedan od najtipičnijih područja u cijeloj zemlji. Zato ćemo ovom obilježju dinamike stanovništva nešto kasnije pokloniti više pažnje.

Dakle, spori porast ukupnog stanovništva ili pad u nekim naseljima proučavanog kraja — izravna je posljedica iseljavanja ili preseljavanja. Odnosno, brži porast u razdoblju 1962—1971. i pored smanjenog prirodnog prirasta, došao je kao posljedica smanjene stope iseljavanja.

Manjak stanovništva nije ravnomjeran u svim dijelovima obrađivanog prostora (sl. 5).

Općina Ličtica, u kojoj su ukupan porast i prirodni prirast stanovništva bili najviši u promatranom periodu, također je imala apsolutno i relativno najveći udio u ukupnom manjku (23,5% ili 5.839 stanovnika). Manjak stanovništva ove općine u razdoblju 1953—1971. godine je za 1,7 puta bio veći od ukupnog porasta.

Posmatrajući relativne odnose, dobivamo znatno objektivniju sliku o »izgubljenom« stanovništvu pojedinih općina. U tom pogledu redoslijed općina je drugačiji (tab. 8).

Tabela 8.

Prirodno kretanje stanovništva zapadne Hercegovine 1952—1971. — udio prirodnog prirasta u ukupnom porastu i manjku

	Udio prirodnog prir. u ukupnom porastu		Udio prirodnog prir. u ukupnom manjku		Ukupno 1953—1971.	
	apsol.	u %	apsol.	u %	apsol.	u %
Čitluk	1.067	26,1	3.012	73,9	4.079	100
Grude	299	5,8	4.826	94,2	5.125	100
Ličtica	3.242	36,1	5.839	63,9	9.081	100
Ljubuški	2.083	26,9	5.699	73,1	7.719	100
Posušje	1.317	22,3	4.621	77,9	5.938	100
Zapadna Hercegovina	8.008	23,4	23.934	76,6	31.942	100

Sve općine su, dakle, u promatranom periodu gubile veliki dio prirodnog prirasta. Ipak, općina Grude sa 94,2% izgubljenog prirodnog prirasta je vrlo karakteristična. Manjak stanovništva je 16,2% puta veći od ukupnog porasta. Ova općina je u razdoblju 1948—1953. godine izgubila cijeli prirodni prirast i dio demografske mase.

Manjak stanovništva kod drugih općina je, također, visok. Posušje je imalo 3,5 puta manji porast od gubitka, Čitluk 2,8 puta (u razdoblju 1948—1961. ova općina je izgubila cijeli prirodni prirast i dio demografske mase), Ljubuški 2,7 i Ličtica 1,7 puta.

[17]) Ovakvu nerazmjeru manjka stanovništva ovog kraja u dva promatrana razdoblja, s obzirom da je u posljednjem razdoblju relativno povoljnija situacija gubljenja stanovništva intenzivnijom migracijom, može se objasniti time što je ovaj kraj već odavno tipično emigracijski i ovaj proces duže traje, nego u nekim drugim područjima.

Analiza po naseljima pokazuje da su od ukupno 115 naselja 32 (27,8%) u periodu 1948—1971. godine izgubila cijeli prirodni prirast i dio ukupne populacijske mase.

Veliki gubitak stanovništva u poslijeratnom periodu je najvažnije obilježje demografskog razvitka zapadne Hercegovine. U vremenu od 18 godina (1953—1971) cijeli kraj je izgubio preko 2/3 prirodnog prirasta. Mehaničko (migraciono) kretanje kao masovna pojava bitna je determinanta ukupnog kretanja. Efekti ovakog ruralnog eksodusa su veoma kompleksi (22, 672), što će u budućnosti pokazati nepravilni razvitak. Vanjska migracija, koja je znatna, a dobrim dijelom je i definitivnog karaktera, znači trajan gubitak najvećeg dijela manjka stanovništva ovog kraja tradicionalne emigracije. Ova pojava, koja je pod izrazitim i gotovo isključivim uticajem socio-ekonomskih procesa i činilaca, uvjetovala je velike poremećaje u biodinamici, stanovništva. Današnje masovno »privremeno« iseljavanje, kao nastavak ovog procesa, pokazat će u skoroj budućnosti efekte nepravilnog demografskog razvitka.

C. Strukturne karakteristike

Stanovništvo po dobi i spolu — Izučavanje sastava stanovništva po spolu i dobi, odnosno biološke strukture, sa specifičnog socio-geografskog stanovišta ima vrlo veliku važnost. U ovim strukturama ogledaju se društvena i gospodarska zbivanja, odnosno one su fiziološki okviri u kojima se obavlja i razvija društvena podjela rada, a s njom i geografski razmještaj stanovništva (18, 84). Analizom dobnospolne strukture spoznat ćemo promjene i tendencije razvitka bioloških i gospodarskih obilježja stanovništva, kao i činioce koji ih uvjetuju. Dobno-spolna struktura je izvanredno važna za sadašnji i budući demografski i ekonomski razvitak zemlje ili područja, jer iz nje proizlaze ključni kontingenti stanovništva kako za biološku reprodukciju, tako i za formiranje radnog kontingenta.

Usporedimo li odnos broja muškaraca i žena zapadne Hercegovine s onim u Jugoslaviji i SR BiH, vidjet ćemo da je on od oba (osobito od prvog) nepovoljniji (tab. 9). Ovakvo nepovoljno stanje uvjetovano je različitim faktorima. Spolna neravnoteža u ovom ekonomski nerizvijenom kraju je suprotna od očekivanja, a uzrokovana kako prirodom, tako osobito društvenim faktorima i procesima. Rijetko se događa da je nepovoljna spolna struktura posljedica prirodnog procesa, jer se kod našeg stanovništva rađa u prosjeku 6—7% više muške djece (23, 85).

Tabela 9.

Brojčani odnos muškaraca i žena Jugoslavije, SR BiH i zapadne Hercegovine 1953—1971. godine

	1953.	1961.	1971.
Jugoslavija	93,9	95,1	96,8
SR BiH	94,7	95,3	95,9
Zapadna Hercegovina	84,1	84,2	90,2

Stradanje muškaraca u ratovima, njihovo prosječno kraće trajanje života i osobito iseljavanje (u kome su isključivo učestvovali muškarci) — najvažniji su faktori koji su utjecali na ovakav spolni sastav stanovništva proučavanog kraja.

Broj muškog stanovništva u posmatranom periodu znatnije se povećao u odnosu na žensko tek u posljednjoj deceniji. Od ukupnog stanovništva 1971. godine 47,4% otpada na muškarce. Relativno smanjenje iseljavanja muškaraca, odnosno jače uključivanje u emigraciju ženskog stanovništva je najvažniji faktor ove promjene. Ostali faktori (odlazak ili preseljavanje nakon završetka školovanja i sl.) nisu imali bitnijeg utjecaja.

Promatrajući specifičnu strukturu stanovništva zapadne Hercegovine, uočljiv je veći broj muškog stanovništva sve do starosti od 39 godina. Kod omladine do 20 godina bilo je od ukupnog broja stanovnika 21,8% muškg a 21,1% ženskog stanovništva. Od 20 do 30 godina broj muških je veći za 1,3% (7,6:6,3). Međutim, u starijim dobnim skupinama sve više se povećava udio ženskog stanovništva. Te razlike su osobito izražene u dobroj grupi 65 i više godina (na žensko stanovništvo otpada 6,1% na muško 3,9% od ukupnog stanovništva).

Žensko je stanovništvo za 8.528 brojnije u 1953, za 8.537 u 1961. i za 5.450 u 1971. godini; odnos je povoljniji u razdoblju 1961—1971. iako se u oba međupopisna razdoblja rodilo više muške djece. Ovakav odnos je po nekim proučavanjima redovita pojava u gotovo svim krajevima našeg krša, a posljedica je, prije svega, iseljavanje muške radne snage te većeg stradanja muškaraca u prošlom ratu (24, 705). Međutim, treba naglasiti da se u razdoblju između dva posljednja popisa uključuje u iseljavanje i dobar dio ženske radne snage, čime je ublažena razlika između muškog i ženskog stanovništva za 3,4% (1961—1971).

Dobna struktura dopunjuje demografsku sliku i odražava društvena zbivanja u nedavnoj prošlosti. Osim toga, buduće promjene u kretanju stanovništva zavise u velikoj mjeri upravo od promjena dobno-spolne strukture.

U dobnoj strukturi proučavanog kraja opaža se relativno malo djece obaju spolova od 0—4 godine, te muških i ženskih od 25—29 godina. Ta činjenica na prvi pogled začuđuje, ali razbija i ranije stvorene predodžbe — da u ovom kraju ništa tako dobro ne »uspijeva« kao djeca. Manjak djece do 5 godina je izravna posljedica smanjenog nataliteta (to se vidi i po tome što dominira grupa od 5—9 godina). Manjak muških i ženskih godišta 25—29 dijelom je posljedica rata i smanjenog poroda u prvim godinama nakon rata. Velika dobno-spolna neravnoteža u razredima 45—49 i više godina, a započinje od 39 godina, posljedica je navedenih utjecaja.

Međutim, jedna od najvažnijih determinanti ovakvog dobno-spolnog sastava, uz biološke i društvene činioce, jeste kontinuirano iseljavanje stanovništva ovog kraja. Djelovanje tih činilaca je međusobno isprepleteno, ponekad komplementarno, a ponekad sa suprotnim djelovanjem.

Stanovništvo zapadne Hercegovine po odnosu glavnih dobnih skupina je mlado (18, 87), jer mu je 40,4% (43.236) od ukupnog stanovništva mlađe od 20 godina. 49.346 stanovnika ili 46,2% pripada grupi zrelog, a 10.416 ili 13,4% starog stanovništva (preko 60 godina). Međutim, iako je populacija mlada, udio mladog stanovništva je relativno nizak, a starog dosta visok. Skupina

20—59 godina ima velike rezerve za rad i fertilitet najsposobnijeg stanovništva (tab. 10).

Tabela 10.

Usporedni odnos glavnih dobnih skupina stanovništva Jugoslavije, SR BiH i zapadne Hercegovine 1961—1971. godine u %

	Godina	0—14	15—64	65 i više	Za rad i fertilitet spos. st. (15—50)
Jugoslavija	1961	28,6	63,4	7,9	49,6
	1971	36,4	55,3	8,3	43,3
SR BiH	1961	38,6	57,9	3,5	49,0
	1971	34,4	60,5	5,1	51,7
Zapadna Hercegovina	1961	31,3	58,9	9,8	48,5
	1971	31,3	58,9	9,8	48,5

(10.)

Usporedimo li, međutim, dobnu strukturu stanovništva zapadne Hercegovine u dva posljednja popisa vidjet ćemo promjene, a osobito nenormalan razvitak dobnih stabala. Okljaštrenost muških i ženskih godina 40—50 u 1961. godini je izravna posljedica dvaju ratova (kako u mehaničkom tako i u biološkom smislu) i iseljavanja, osobito muškaraca. Također, zapaža se smanjen udio godišta 15—20 uslijed smanjenog poroda za vrijeme posljednjeg rata. Međutim, dobna piramida 1971. uz spomenuta obilježja pokazuje još neke promjene. Povećanim natalitetom u poslijeratnom periodu povećan je udio mladih dobnih skupina (0—4) u 1961, a uslijed smanjenog poroda u posljednjoj deceniji — sužava se osnovica dobnog stabla. Zato se u budućem razvitku stanovništva može očekivati još jače smirivanje biodinamike, s jedne, odnosno demografsko starenje, s druge strane, stanovništva zapadne Hercegovine.

U uvjetima normalnog razvitka stanovništva utjecaj poroda i pomora na strukturu po spolu je po intenzitetu podjednak, dok je dobna struktura pod znatno jačim utjecajem fertiliteta u širem smislu. Proučavani kraj s tzv. otvorenim stanovništvom pokazuje nepravilan demografski razvitak. Mnoga obilježja stanovništva su pod snažnim utjecajem migracionih, odnosno emigracionih kretanja. Iseljavanje radnog i fertilnog kontingenta sužava dotične dobne skupine i stvara tzv. krnje generacije u dobnom sastavu. Odnosno, »jačina promjena u spolno-dobnoj strukturi izazvanih migracijom, funkcija je veličine tih migracija« (17, 197). S obzirom da se radi o kraju tradicionalne emigracije, s naglašenim definitivnim iseljavanjem, utjecaj ovog mehaničkog kretanja na prirodna obilježja je dugoročnog karaktera. Posljedice ovog procesa su smanjivanje stope nataliteta i broja rađanja, stvaranje krnjih generacija i, s tim u vezi, usporavanje ili smanjivanje priliva novih naraštaja u radnu dob.

Svakako, najnoviji masovan val »privremenog« iseljavanja stanovništva iz ovog kraja donijet će nove posljedice u budućem demografskom razvitku.

Aktivnost i gospodarska djelatnost — Udio aktivnog stanovništva u ukupnom u proučavanom kraju i usporedbu s Jugoslavijom i SR BiH pokazuje tablica 11.

Tabela 11.

Udio (u %) aktivnog i uzdržavanog stanovništva, te osoba s osobnim prihodima u ukupnom stanovništvu Jugoslavije, SR BiH i zapadne Hercegovine 1971. godine

	Aktivno stanovništvo	Osobe s osobnim prihod.	Uzdržavano stanovništvo
Jugoslavija	k 43,4	5,9	50,7
SR BiH	37,0	4,0	59,0
Zapadna Hercegovina	41,1	2,2	56,7

(25. +)

Smanjivanju udjela aktivnog (1953—. — 47,4%) odgovara povećanje udjela izdržavanog stanovništva (1953. —51,5%) i osoba s osobnim prihodima (1953. — 1,1%). Među faktorima koji su utjecali na ove promjene treba navesti uz ostale, i produženo školovanje djece i, na taj način, njihovo kasnije uključivanje u aktivan rad. Međutim, u ovom kraju specifične agrarne proizvodnje (duhan, povrće, vinova loza i dr.) stvaran udio stanovništva koje je aktivno znatno je veći. Stratum aktivnih u vrijeme sezone proširuje kategorija pomažućih članova obitelji i marginalnih radnika u poljoprivredi.

Aktivnost stanovništva proučavanog kraja po spolu (tabela 12) ukazuje na slabu ekonomsku razvijenost i strukturiranost proizvodnje. Žensko stanovništvo gotovo isključivo se može smatrati pomažućim članovima obitelji.

Tabela 12.

	Muško		Žensko		Ukup. akt. stanov.	
	1961.	1971.	1961.	1971.	1961.	1971.
Jugoslavija	64,6	64,0	35,4	36,0	49,0	43,4
SR BiH	55,0	52,0	24,0	23,0	39,0	37,0
Zapadna Hercegovina	57,0	62,4	43,0	37,6	45,0	41,1

(10 —25 —26—27)

Dok se udio ukupnog aktivnog stanovništva promatranog kraja apsolutno i relativno smanjio, dotle se udio muškog stanovništva u njemu povećao, a ženskog — vidno smanjio. Visok udio ženskog aktivnog stanovništva u ukupnom ukazuje na specifičan i vrlo težak položaj žene u seoskom gospodarstvu.

Među ostala važna ekonomska obilježja stanovništva, pored aktivnosti, spada gospodarska djelatnost i grana, zanimanje i drugo. Struktura privrede nekog područja dolazi izravno do izražaja preko ekonomske strukture stanovništva. Promjene u ovoj strukturi sastavni su dio procesa privrednog razvitka.

Promatrani kraj ima izrazite agrarne karakteristike i karakterizira ga tipična ekonomska nerazvijenost. To, pored ostalog, pokazuje veoma nepovoljan tip gospodarske strukture. Oko 2/3 aktivnog stanovništva bilo je 1971. godine u primarnoj grupi gospodarskih djelatnosti, što je više od republičkog, a osobito od jugoslavenskog prosjeka (tab. 13).

Tabela 13.

Aktivno stanovništvo Jugoslavije, SR BiH i zapadne Hercegovine po grupama u djelatnosti 1971. u %

	I	II	III	Izvan djelat.	Akt. osobe na priv. radu u in.*)	Tip ekon. strukture
Jugoslavija	44,4	27,2	26,8	1,4	—	I — II — III
SR BiH	48,3	23,0	17,8	10,7	—	I — II — III
Z. Hercegovina	51,8	6,6	10,1	1,1	30,1	I — II — III

*) Odnosi se samo na proučavani kraj.

(10—26)

Proučavani kraj ima znatno veći udio aktivnog stanovništva u primarnom sektoru gospodarskih djelatnosti nego što to izneseni podatak izražava. Naime, veliki dio aktivnih osoba na privremenom radu u inozemstvu pripada u stvari primarnom sektoru. Može se slobodno računati, s obzirom na podatke prethodnog popisa, da primarnom sektoru pripada preko 2/3 ukupnog aktivnog stanovništva. Isključe li se još općinska središta, kao naselja s izvjesnim centralnim funkcijama, agrarna obilježja kraja još jače dolaze do izražaja. Udio aktivnog stanovništva u sekundarnim i tercijarnim gospodarskim djelatnostima mnogo je niži od bosanskohercegovačkog, a osobito od jugoslavenskog prosjeka. Izdvojimo li kvartarni sektor (tab. 14) gspodarskih djelatnosti (školstvo, zdravstvo, kultura, financije, socijalno staranje i uprava) nepovoljnost ekonomske strukture ovog kraja je očigledna, a agrarna obilježja još jednom potvrđena.

Tabela 14.

Pregled udjela (%) aktivnog stanovništva zapadne Hercegovine po grupama gospodarske djelatnosti 1953, 1961. i 1971. godine

	1953.	1961.	1971.*)
I	82,3	77,0	51,8
II	7,2	10,0	6,6
III	5,3	5,8	6,1
IV	—	3,4	3,9
Izvan djelatnosti	5,2	3,8	1,1

*) Nisu uzete u obzir osobe privremeno odsutne u inozemstvu, a na njih otpada 30,5% aktivnog stanovništva.

Promjene ekonomske strukture stanovništva ovog kraja u razdoblju 1953—1961. godine su neznatne, a u razdoblju 1961—1971. tip ove strukture poprima još nepovoljnije obilježje. Udio primarnog sektora je skoro nepromijenjen, udio sekundarnog je opao, a udio tercijarnog je porastao i znatno je viši od sekundarnog. Takav tip ekonomske strukture karakterizira tipično nerazvijene sredine. Ovaj prosjek je po tipu ekonomske strukture sličan prosjeku Kosova (I — I — III), ali je po međusobnom odnosu udjela triju gospodarskih grupa mnogo nepovoljniji (Kosovo je imalo 1971. gdine ekonomsku strukturu: 52,6 — 20,9 — 23,7%). Samo 11 općina Kosova je 1961. godine imalo

veći udio aktivnog stanovništva u primarnom sektoru od prosjeka zapadne Hercegovine. Godine 1971. samo jedna općina Kosova (Klina) imala je viši udio primarnog sektora.

Usporedni pregled ekonomske strukture stanovništva zapadne Hercegovine u tri popisa otkriva ne samo nepovoljnost stanja, nego ukazuje na dalji negativni trend razvitka ove strukture cijelog kraja i skreće pažnju na intraprostorne razlike. Zato ekonomska politika budućeg regionalnog razvitka ovog kraja treba o tome da povede računa, pogotovo što su učljive znatne kvalitativne prmjene u negativnom smislu između dvaju popisnih razdoblja.

U razdoblju 1953—1961. godine u svim općinama, razumljivo, preovladava primarni sektor djelatnosti. Općina Ličtica je imala znatno povoljniji odnos udjela aktivnog stanovništva po grupama djelatnosti od ostalih općina. Ostale općine imaju izrazito nepovoljan tip ekonomske strukture, sličan onoj kod najnerazvijenijih općina pokrajine Kosovo. Sekundarni i tercijarni su neznatno povećali u ovom razdoblju udio u ukupnom aktivnom stanovništvu cijelog kraja. Međutim, udio ovog sektora u općinama Grude i Posušje je manji nego 1953. godine.

Velike promjene u gospodarskoj strukturi stanovništva zapadne Hercegovine karakteriziraju posljednje međupopisno razdoblje (1961—1971). Pojačanim zapošljavanjem u inozemstvu veliki dio aktivnog stanovništva svih općina radi u drugim zeuljama. Imajući u vidu gospodarska obilježja proučavanog kraja, prvenstveno je važno konstatirati pad udljela sekundarnog sektora od 10,0% u 1961. na 6,6% u 1971. godini. (Općine Grude, Ljubuški i Posušje imale su 1971. godine manji udio sekundarnog sektora nego u 1953, a Čitluk, Ličtica i Ljubuški nego u 1961. godini).

Razvitak tercijarnog sektora na ovom stupnju razvitka je veoma nepovoljan, jer ne obuhvaća mnogo tzv. poslovno rentabilnih djelatnosti koje treba da čine bit tercijarnog sektora. Porast udjela ovog sektora u promatranom periodu u svim općinama je kontinuiran (u cijelom kraju porastao je od 5,3% u 1953. na 12,0% u 1971. godini).

Izdvojimo li, međutim, iz tercijarnog sektora u širem smislu grupu kvartarnih djelatnosti, mijenjaju se odnosi udjela gospodarskih grupa a time i tip ekonomske strukture. Na ovaj način još temeljitije otkrivamo nepovoljnost gospodarskog sastava stanovništva zapadne Hercegovine. Udio proizvodnog stanovništva u širem smislu se još više smanjuje, iz čega se vidi da se radi o izrazito nerazvijenom kraju. Tip ekonomske strukture 1971. je sljedeći: I — III — II — IV (odnosno I — III — II).[18])

Val masovne vanjske migracije uzeo je, pored znatnog broja aktivnih iz primarnog sektora, i jedan dio onih iz drugih sektora. Pozitivan efekat zapošljavanja u inostranstvu odrazio se i na grupu aktivnog stanovništva van djelatnosti. Udio ove grupe se smanjio od 3,8% (1961) na 1,1% (1971).

Iz prikaza evolucije gospodarske strukture stanovništva zapadne Hercegovine možemo zaključiti da se radi o izrazitom tipu agrarnog kraja, gdje se

[18]) Tip ekonomske strukture 1961. godine bio je sljedeći: I — II — III — IV (I — III — II). Najnepovoljniji tip ekonomske strukture u cijelom promatranom periodu pokazuje općina Grude (1971. godine: I — III — IV — II) a relativno nešto povoljniji imale su općine Čitluk (1971. godine: I — II — III — IV) i Ličtica (1971. godine: I — II — III — IV) zahvaljujući prije svega, većem udjelu rudarskog i industrijskog stanovništva (rudnici boksita).

najveći dio aktivnog stanovništva bavi poljoprivredom (odnosno, gdje najveći dio ukupnog stanovništva živi od poljoprivrede), dok je sekundarni proizvodni sektor vrlo nerazvijen. U promatranom periodu, mada se općenito radi o nerazvijenom prostoru, uočljive su intraregionalne razlike. Općina Grude pokazuje najnepovoljniji tip gospodarske strukture, odnosno, najizrazitija agrarna obilježja, a općina Ličtica ima najpovoljnije kretanje ekonomskog sastava stanovništva. Zapošljavanje u inozemstvu znatno smanjuje višak agrarnog stanovništva a ima i velikog utjecaja na sve grupe gospodarskih djelatnosti.

Obrađivani prostor je, kao što smo već rekli, tipičan poljodjelski kraj. Poljoprivreda je najvažnije zanimanje aktivnog stanovništva, odnosno u poljoprivredi radi i od poljoprivrede je uzdržavan najveći dio ukupnog stanovništva. Stoga ćemo razmotriti, koliko nam podaci dozvoljavaju, kretanje poljoprivrednog stanovništva u posmatranom periodu (tabela 15).

Tabela 15.
Kretanje udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu zapadne Hercegovine 1953—1971. godine

	Ukupno stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo	
		apsolutno	%
1953.	89.996	77.113	77,9
1961.	100.459	75.976	76,8
1971.	107.004	75.244	71,4

(25, 26, 27)

Udio poljoprivrednog stanovništva, iako vrlo visok, smanjuje se i apsolutno i relativno. Smanjenje je znatno veće u posljednjem, međupopisnom razdoblju nego u razdoblju 1953—1961. godine (od ukupnog smanjenja u promatranom periodu — 6,5%, na posljednju deceniju otpada 5,4%). Međutim, prosjek za zapadnu Hercegovinu je za 20,4% viši od prosjeka za Kosovo (1971). Procesom vanjske migracije »odliva se« veliki dio nezaposlenog ili nedovoljno uposlenog kraja. Pretvaranjem dijela ove migracije u definitivno iseljavanje je, uz ostale faktore, važan činilac smanjenja udjela poljoprivrednog stanovništva.

Postotak poljoprivrednog stanovništva je znatno veći, izdvojimo li općinska središta (33%), na jednu, i ostala općinska naselja (77%), na drugu stranu.

Najnepovoljnije odnose u cijelom periodu pokazuje općina Grude. I samo općinsko središte ima preko 2/3 poljoprivrednog stanovništva. Viši udio poljoprivrednog stanovništva od općine Grude u pokrajini Kosovo ima samo općina Klina. Općina Čitluk, također, ima velik postotak poljoprivrednog stanovništva (pet općina Kosova ima veći postotak), dok su općine Ljubuški i Posušje nešto ispod razine šest najagrarnijih općina Kosova. Općina Ličtica je imala najpovoljnije odnose kretanja udjela poljoprivrednog i ostalog stanovništva od svih zapadnohercegovačkih općina (otvaranje boksitnog rudnika, blizina i pogodna veza s Mostarom i dr.). Općinska središta, osim Ličtice i Ljubuškog, imaju također agraran karakter — s nešto manjim postotkom poljoprivrednog stanovništva od ostalih općinskih naselja.

Da bismo dobili pravu sliku rasporeda udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu obrađivanog kraja, i time istakli odlučujuće utjecaje kako prirodne osnove tako i društvenih činilaca, treba razmotriti situaciju po naseljima. Naše djelomično istraživanje upućuje na interesantnu povezanost ovih činilaca.

33 ili 28,6% svih naselja zapadne Hercegovine su imali udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu od 90—99% (1961. god.). Ta naselja su smještena na najnepovoljnijim krškim i bezvodnim dijelovima obrađivanog kraja.[19])

97 naselja, ili 84,4% svih naselja imala su preko 50% poljoprivrednog stanovništva u ukupnom. Za naselja s manjim udjelom poljoprivrednog stanovništva općenito se može reći da su ekonomsko-geografski povoljnije smještena. Blizina općinskih središta, a osobito blizina Mostara i Čapljine, s kojima postoje suvremene prometne veze, uvjetovali su da općine Čitluk i Ljubuški, a osobito Ličtica, imaju veći broj naselja s manjim postotkom poljoprivrednog stanovništva od 50%. Gravitacijski areal općinskih središta je vrlo malen (Ličtica i Grude su i po ovome ekstremni polovi ovog prostora).

Stanovništvo po školskoj spremi — U kompleksu promatranih demografskih, socijalnih i ekonomskih svojstava stanovništva vrlo je važno, bar ukratko, razmotriti kulturnu razinu stanovništva. Ovo vrlo važno obilježje svakog stanovništva često nam može objasniti i uzroke nekih drugih osobina ili pojava. Utjecaj kulturne razine stanovništva odražava se posredno i neposredno u prostoru, te je zato kulturno-obrazovni nivo i uopće civilizacija, kako kaže I. Rubić (28, 50) predmet geografije, odnosno kulturne geografije.

Da bismo ocijenili karakteristike pismenosti i školske spreme stanovništva zapadne Hercegovine, korisno je načiniti usporedbu s Jugoslavijom i SR BiH (tabela 16).

Tabela 16.

Udio (%) nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina u Jugoslaviji, SR BiH i zapadnoj Hercegovini 1953, 1961. i 1971. godine

	1953.	1953.	1971.
Jugoslavija	25,4	19,7	15,2
SR Bosna i Hercegovina	40,1	32,5	22,7
Zapadna Hercegovina	50,0	35,2	25,3

(26, 15, 27)

Proučavani kraj je po udjelu nepismenih u mnogo nepovoljnijoj situaciji od Jugoslavije, dok je prosjek Republike samo nešto niži. Obrazovna razina je nešto povoljnija od one u SP Kosovu. Svaki četvrti stanovnik zapadne Hercegovine (25,3%) stariji od 10 godina je nepismen. Iako se ovo obilježje u promatranom periodu znatno popravilo, problemi koji proizlaze iz ovakvog stanja bili su i ostaju brojni i teški.

Veliki je nesrazmjer među muškim i ženskim nepismenim stanovništvom. Od ukupnog broja nepismenih (27.385) tri četvrtine ili 21.633 (79,0%) otpada na žene. Broj ukupno nepismenih se u 1971. godini dosta smanjio, ali se udio ženskog nepismenog stanovništva relativno povećao. Od ukupno 21.521 nepismenih osoba starijih od 10 godina (1971) na ženske otpada 17.394 ili 80,8%. Iseljavanje, uz ostale faktore, uvjetovalo je ovu pojavu. Visok udio nepismenih, osobito ženskih, ukazuje na izrazitu nerazvijenost obrađivanog kraja. Znatno veća pažnja poklanja se školovanju muške djece.

[19]) Općina Čitluk u ovoj grupi ima 8 naselja, Grude 3, Ličtica 6, Ljubuški 10, i Posušje 6. Selo Vučipolje u općini Posušje imalo je 99% poljoprivrednog stanovništva (1961. godine), Lipno (Ljubuški) 97%, Blaževići (Grude) 97%, M. Ograđenik (Čitlurk) 96%, a Bukovo (Ličtica 94%.

Promatramo li pismenost po dobnim skupinama, situacija je znatno povoljnija, a udio mladih nepismenih naglo opada. I dalje ostaje najveći udio nepismenih među zrelim, odnosno radno sposobnim stanovništvom.

Osobe starije od 10 godina koje su osim osnovne završile još neku školu — imaju u pet proučavanih općina udio od 7,8% (1971). Izrazito je veći dio među njima muškog nego ženskog stanovništva.

U uvjetima vrlo nepovoljne strukture školske spreme očituje se izrazita nerazvijenost ovog kraja. Nerazvijeni proizvodni sektor pospješuje migriranje kvalificiranih osoba. Školovanje ili iseljavanje su svojevrsna alternativa mladog stanovništva ovog područja u posljednjih 10—15 godina. Naime, iako se broj onih koji se školuju stalno povećavao (broj ženskih također je rastao), mali broj se po završetku školovanja mogao zaposliti u svom kraju. Jedino je kvartarni sektor zapošljavao znatan dio onih koji su se uopće mogli zaposliti.

Stanovništvo prema nacionalnom sastavu — Jedno od najkarakterističnijih obilježja stanovništva zapadne Hercegovine je nacionalni sastav. U ovom kraju živi isključivo stanovništvo hrvatske narodnosti. Od ukupnog stanovništva na Hrvate otpada 97,7% dok na druge jugoslavenske i ostale narodnosti otpada samo 2,3% (1971. godine). Dakle, ovo je etnički jedan od najhomogenijih prostora, kako po udjelu jednog naroda tako i po udjelu jugoslovenskih naroda (99,7%) u ukupnom stanovništvu ne samo u BiH nego i u Jugoslaviji.

Specifičan historijsko-geografski položaj ovog kraja (dugo granični prostor između Turske i Mletačke Republike, a kasnije i Austro-ugarske) imao je utjecaja i na razvitak nacionalne strukture. Iako su u ovom prostoru prisutni brojni tragovi stare naseljenosti, intenzivnija naseljavanja karakterizira relativno noviji period.

S porastom važnosti poljodjelstva intenzivira se naseljavanje, odnosno preseljavanje iz susjednih brdskih i stočarskih prostora. Zbog toga bi bilo važno i interesantno dublje istražiti proces imigracije u ovaj prostor. Područje siromašnijeg dijela stočarske dalmatinske zagore je, po mnogim indikacijama, snabdijevalo novim stanovnicima susjedne poljske ravni zapadnog dijela Niske Hercegovine. Neka manja istraživanja u općini Ljubuški su pokazala da je pretežan broj današnjih rodova porijeklom iz najbližih ili nešto udaljenijih naselja susjedne Dalmacije (16, 129).

Sastav stanovništva zapadne Hercegovine pokazuje tabela 17.

Tabela 17.

Stanovništvo zapadne Hercegovine, Hercegovine i SR BiH po narodnosti 1971. godine (u %)

	Hrvati	Muslimani	Srbi	Ostali	Ukupno
SR BiH	20,6	39,7	37,3	2,4	100
Hercegovina	61,0	16,9	20,4	1,7	100
Zapadna Hercegovina	97,7	1,6	0,4	0,3	100

(27)

S obzirom na udio glavne grupe, nacionalni sastav proučavanog kraja se nije promijenio u dva posljednja popisa stanovništva (tabela 18). Međutim, udio ostalih dviju grupa se izmijenio. Neznatno se smanjio udio Srba u

ukupnom stanovništvu, a očekivati je bilo što se povećao udio Muslimana. S druge strane, smanjen je udio onih koji se nisu nacionalno izjasnili.

Tabela 18.
Kretanje broja i udjela (%) pojedinih narodnosti u ukupnom stanovništvu zapadne Hercegovine 1961. i 1971. godine

	1961. god.		1971. god.	
	apsolutno	u %	apsolutno	u %
— Hrvati	97.823	97,7	104.082	97,7
— Muslimani	897	0,8	2.503	1,6
— Srbi	839	0,8	506	0,4
— Ostali	900	0,7	357	0,3
Ukupno:	100.459	100,0	106.998	100,0

(27)

Ako promotrimo prostorni razmještaj pojedinih narodnosti u proučavanom kraju, vidjet ćemo da je udio stanovništva hrvatske narodnosti nešto veći u SZ dijelu prostora zapadne Hercegovine (općine Posušje i Grude). Općina Grude ujedno je, po udjelu Hrvata u ukupnom stanovništvu, na prvom mjestu u Jugoslaviji (99,5% u 1971. godini). JI dio (općine Ličtica, Čitluk i Ljubuški) imaju nešto manji udio stanovništva hrvatske narodnosti, odnosno veći udio ostalih jugoslavenskih naroda. Ovakav nacionalni sastav uvjetovan je, uz ostale faktore, historijskim zbivanjima, a osobito turskim utjecajima.

Muslimansko stanovništvo, koga doduše ima malo, živi isključivo u naseljima koja imaju gradski karakter. Muslimana je najviše u Ljubuškom i Čitluku. Promjene u udjelu ove narodnosti 1961—1971. godine su, prema očekivanju, znatne. Relativno povećanje je dvostruko, a rezultat je smanjenja udjela grupe stanovništva koje se popisom 1961. godine nije nacionalno izjasnilo i koje se izjasnilo kao pripadnici drugih narodnosti. Postotak Muslimana se povećao u svim općinama gdje žive,osim u Čitluku. Osobito velike promjene u tom pogledu desile su se kod stanovništva općine Ljubuški, u kojoj živi 82,8% svih Muslimana zapadne Hercegovine. Ljubuški je, ujedno, jedina proučavana općina gdje se udio Hrvata u promatranom periodu smanjio.

Udio stanovništva srpske narodnosti, koje također živi u gradskim središtima, smanjio se sa 0,8% (1961. godine) na 0,4% (1971. god.). Do smanjenja udjela ove narodnosti došlo je u svim općinama. Stanovništvo srpske narodnosti (kao i muslimansko) živi u većem broju u JI (82,3%) nego u SZ (17,2%) dijelu proučavanog prostora. Takav razmještaj je posljedica kako historijskih prilika, tako i većeg zapošljavanja (osobito poslije rata) kvalificiranog osoblja srpske narodnosti u općinskim centrima (pretežno u nekim tercijarnim službama).

Udio ostalih jugoslovenskih naroda i ostalih narodnosti je u 1971. godini neznatan.

Istraživanje porijekla i tokova naseljavanja ovog nacionalno vrlo homogenog prostora i utjecaja društveno-historijskih, političkih i drugih prilika na naseljavanje i uopće dinamiku stanovništva zapadne Hercegovine — bilo bi vrlo interesantno i znanstveno korisno. Time bi ujedno istakli i utvrdili sličnosti, razlike, međusobne veze i sl. kako unutar Hercegovine tako i u odnosu na susjedni dalmatinski i bosanski prostor.

Zapadna Hercegovina je već duže vremena tipično područje s tzv. otvorenim stanovništvom. Zato bi, osim biološkog, bilo veoma značajno proučiti obilježja mehaničkog kretanja. Poslijeratni period karakterizira osobito snažna prostorna dinamika. Po karakteru, obujmu i prostornoj udaljenosti jasno se izdvajaju dva razdoblja. Odmah poslije rata proces »kolonizacije« zahvatio je djelomično i ovaj kraj (29, 242). Odlazak na sezonske radove u Vojvodinu i Slavoniju bio je znatno karakterističniji i obimniji. Međutim, proces vanjske migracije — koja u ovom kraju ima znatno dužu tradiciju nego u ostalim dijelovima SR BiH — također je bio veoma intenzivan, a imao je ilegalni karakter. Nije zbog svega ovog čudno što je porast ukupnog stanovništa bio veoma spor. Vanjske migracije posljednjih 10—15 godina imaju drugačiji karakter i utjecaj na demografski i socijalno-ekonomski razvitak. Legaliziranje odlaska u inozemstvo olakšalo je realiziranje motivacija, pa je zapadna Hercegovina od tradicionalnog područja iseljavanja postala u reltivnom smislu jedno od najjačih područja privremene emigracije u Jugoslaviji (30, 87). Zato možemo reći da su migraciona kretanja najvažnija determinanta demografskog razvitka zapadne Hercegovine u poslijeratnom periodu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zapadna Hercegovina ne predstavlja posebnu prirodnu regiju, a naziv podrazumijeva sjeverozapadni dio Submediteranske Niske Hercegovine, odnosno prostor koji obuhvaćaju općine Čitluk, Grude, Ljubuški i Posušje.

Kraj karakterizira dosta jednostavan i relativno nizak reljef (350—700 m) uokviren višim planinskim reljefom sa SI, S i SZ (Čabulja, Čvrsnica, Vran, Lip planina, Zavelim i dr.) i JZ (SI padine Biokova i Rilića). Prema JI teren je otvoren, a probija ga transverzalni tok Neretve.

Znatno povoljniji prirodni uvjeti od susjednog prostora (otvorenost prema donjoj Neretvi, konfiguracija zemljišta, povoljnija klima, nešto više plodnog zemljišta i povoljnije hidrografske prilike) bili su preduvjeti rane i relativno dobre naseljenosti.

Specifičan historijsko-geografski položaj (ovaj kraj imao je ulogu krajine) jedan je od važnih faktora, koji je — uz prirodne uvjete — imao jak utjecaj na naseljavanje, sastav i druga obilježja dinamike stanovništva. Tragovi prošlosti se i danas opažaju.

Razvojem poljodjelstva je rastao broj stanovnika, a škrta prirodna osnova nije mogla pružiti egzistencijalne potrebe.

Danas je kraj zapadne Hercegovine sa preko 77 stanovnika po km² jedan od najgušće naseljenih krških prostora u Jugoslaviji. Zbog nedostatka obradivih površina, ovo je ujedno jedan od agrarno najprenapučenijih krajeva naše zemlje (351 poljoprivredni stanovnik po km² ratarskih površina). Život je u ovakvim uvjetima ograničen. Egzistencijalne potrebe prisilile su ljude na iseljavanje, a ovaj proces dugo i konstantno traje. Posljedice toga ogledaju se u neskladu prirodnog i popisima utvrđenog broja stanovnika.

Ovaj tipični emigracijski kraj s dosta dugo visokom stopom prirodnog prirasta — imao je porast ukupnog stanovništva u periodu od 1948—1971. godine samo 8,9%. Oko 3/4 (73,1%) od tog porasta otpada na razdoblje od

1961—1971. godine. Sva naselja karakterizira slabi porast ili pad stanovništva, jer 37,8% od ukupnog poslijeratnog porasta otpada na pet općinskih središta.

Prirodno kretanje karakterizira visoka stopa poroda sve do 1965. godine i dosta niska stopa pomora od 1958. do 1971. godine (ispod 8 promila). Veliko smanjivanje nataliteta u cijelom kraju nastupa poslije 1965. godine, a s tim i prirodnog prirasta. Smanjeni ratni priraštaj kao i pojačano poslijeratno iseljavanje su glavni razlozi za ovakvu pojavu.

Prirodno kretanje i popisom ustanovljeni broj stanovnika zapadne Hercegovine ukazuje na veliki manjak. U periodu 1953—1971. godine manjak je iznosio 23.934 stanovnika ili 22,3% od ukupnog stanovništva u 1971. godini. Cijeli kraj je izgubio preko tri četvrtine (76,6%) vrijednosti svog prirodnog prirasta (općina Grude je izgubila čak 94,2%, odnosno imala je 16,2 puta veći manjak od ukupnog porasta). Veći dio ukupnog manjka (62,1%) otpada na razdoblje od 1953—1971, a manji na razdoblje smanjenog prirodnog prirasta i najvećeg ukupnog porasta stanovništva ovog kraja (1961—1971).

Strukturna obilježja stanovništva su, također, pod jakim utjecajem migracionih kretanja. Doduše, udio muškog stanovništva u ukupnom se stalno povećavao u periodu od 1953—1971. godine, ali je porast znatno veći u posljednjem međupopisnom razdoblju. To je posljedica kako smanjenog iseljavanja tako i jačeg uključivanja ženskog stanovništva u emigraciju.

Visoki natalitet daje stanovništvu zapadne Hercegovine odlike mladog stanovništva. I kod ovog obilježja veće promjene su vezane za razdoblje 1961—1971. godine. Udio izdržavanog stanovništva je ostao visok. Međutim, specifičan karakter privrede donekle ublažava ovu situaciju. Udio poljoprivrednog stanovništva je 71,4% a izuzmu li se općinska središta, on je znatno veći (79,4%). Zato nije čudno što je u ovakvim prilikama svaki četvrti stanovnik (25,3%) stariji od 10 godina nepismen. Ali to je znatan napredak u odnosu na 1953. godinu, kada je polovica stanovništva starijeg od 10 godina bila nepismena. Izrazitu nerazvijenost potvrđuje činjenica da na žensko stanovništvo otpada 80,8% ukupno nepismenih (1961. godine taj postotak je iznosio 79,0%). Samo 2,8% (1961. godine) stanovnika starijih od 10 godina pored osnovne završilo je još neku školu.

Po nacionalnom sastavu kraj zapadne Hercegovine je jedan od najhomogenijih u Jugoslaviji, bilo da se radi o udjelu jednog naroda (97,7% čine Hrvati), ili o udjelu jugoslavenskih naroda u ukupnom stanovništvu (99,7%). Relativno veće promjene bilježi novi popis (udio Muslimana se povećao u odnosu na 1961. od 0,8% na 1,6% a udio ostalih se smanjio od 1,5% na 0,7%). SZ dio proučavanog prostora je nacionalno homogeniji od JI dijela.

Demografski razvitak stanovništva zapadne Hercegovine pod jakim je utjecajem ne samo prirodne nego i mehaničke dinamike. Dosta dugi proces iseljavanja pretežno muškaraca, uz ostale društvene faktore, remetio je normalan razvitak komponenti prirodnog kretanja, a to je dalje imalo odraza na strukturna obilježja. U tom pogledu suvremena prostorna pokretljivost pretežno eksternog karaktera i kauzalno-posljedični utjecaj tog procesa na demografska obilježja i razvitak stanovništva ovog kraja — zaslužuju posebnu pažnju.

Zapadna Hercegovina je u relativnom smislu najintenzivnije emigracijsko područje u Jugoslaviji. Svaki sedmi stanovnik je izvan granica naše zemlje. Stopa vanjske migracije (13,3%) je znatno iznad prosjeka za Hercegovinu

(5,8%), SR Hrvatsku (5,2%), a osobito iznad prosjeka stope za BiH (3,7%) i Jugoslaviju (3,3%). Dosta je naselja sa stopom vanjske migracije i do 25%. Proces privremenog iseljavanja zahvatio je cijelu demografsku masu i sve strukture.

Na svakog zaposlenog u društvenom sektoru dolazi više od trojice zaposlenih u inozemstvu (u općini Grude preko četiri petine svih zaposlenih nalazi se u inozemstvu). Svaki drugi stanovnik iz dobne skupine 20—29 ili svaki treći iz skupine 30—39 godina je u nekoj stranoj zemlji.

U vanjskoj migraciji učestvuje pretežno muška radna snaga (70%), a jače uključivanje žena dolazi tek poslije 1966. godine.

Među privremenim iseljenicima glavnina je aktivnih (94,4%), dok je uključivanje izdržavanih osoba uočljivo tek u najnovijem razdoblju. 31% od ukupno aktivnog stanovništva zapadne Hercegovine (svaki treći aktivni muškarac i svaka peta aktivna žena) radi i boravi u drugoj zemlji.

Sasvim je razumljivo da je među vanjskim migrantima najveći broj iz seoskih naselja, odnosno migranata koji su prije odlaska bili poljoprivrednici (80,8%). Međutim, odlaze i kvalificirani radnici. U inozemstvu radi 80 osoba koje imaju visokoškolsko obrazovanje (1961. godine cijeli kraj je imao 142 osobe s visokom školskom spremom).

Proces stalnog, odnosn privremeng iseljavanja dosta dugo traje. Ali, najjači val je zabilježen u vremenu od 1968—1971. godine, kada je na rad u druge zemlje otišao najveći broj (71,1%) od ukupnog broja. Predratno i poslijeratno emigriranje, sa stanovništva uzroka i posljedica u odnosu na suvremeno legalno emigriranje, kao i s obzirom na iseljeničke pravce, ima znatnih razlika.

Današnja vanjska migracija orijentirana je prvenstveno na razvijenije evropske zemlje (89%), dok je udio izvanevropskih zemalja, također, relativno visok. Zapadna Njemačka je glavno odredište zapošljavanja u inozemstvu (82% od ukupno zaposlenih u stranim zemljama ili 92,6% od ukupne vanjske migracije iz ovog kraja u evropske zemlje). Masovnije emigriranje u ovu zemlju započelo je ranije nego u ostale zapadnoevropske zemlje. Zapadna Hercegovina je u vremenu od 1965—1968. godine imala 22,9% svih zaposlenih u ovoj zemlji iz SR BiH. Općina Ljubuški je imala 2.087 otišlih u ovom razdoblju u SR Njemačku, što je predstavljalo 8% migranata Republike, odnosno osam puta više nego iz SR Crne Gore zaposlenih u SR Njemačkoj.

Iseljavanje u vanevropske zemlje po udjelu u ukupnom broju vanjskih migranata (11%) dolazi odmah iza Zapadne Njemačke. Australija je po broju useljenika iz ovog kraja (43,6% od ukupne vanevropske migracije) znatno ispred SAD i Kanade.

Ovako intenzivna i obimna emigracija prvenstveno je ekonomski uvjetovana. Zapadna Hercegovina je ekonomski nerazvijeno područje, koje je po mnogim karakteristikama slično stupnju razvitka SP Kosovo ili njenim najnerazvijenijim općinama. Svaki dvadeset peti stanovnik ovog kraja je zaposlen. Općina Grude ima 2,8% zaposlenih od ukupnog stanovništva. Međutim, ekonomskim razlozima ne može se u potpunosti odgovoriti na uzroke ovako masovnog iseljavanja. Naime, općine sa sličnim ili još nepovoljnijim prirodnim uvjetima ili ekonomskim pokazateljima u Hercegovini — učestvuju s neznatnim brojem svog stanovništva u vanjskim migracijama.

Posljedica zapošljavanja i boravka u stranim zemljama su različite, kako po intenzitetu tako i prostorno i vremenski. Definitivno iseljavanje, odnosno

pretvaranje privremenog u stalno odsustvo — najvažnija je komponenta mehaničkog kretanja koje izravno utječe na poremećaje u prirodnom kretanju stanovništva svih pet općina zapadne Hercegovine. S tim je u vezi spori porast ukupnog stanovništva, odnosno veliki gubitak stanovništva u poslijeratnom periodu.

Mislimo da specifičan karakter novijeg privremenog iseljavanja sakriva stvarno stanje kada se radi o pretvaranju privremenog u definitivno iseljavanje. Naime, cijeli kraj, a i sve općine posebno, izgubio je mnogo više stanovnika u apsolutnom i relativnom smislu u razdoblju 1953—1961. nego u razdoblju 1962—1971. godine. Posljednje razdoblje karakterizirano je najvećim porastom ukupnog stanovništva ovog kraja, najjačom vanjskom migracijom, a istovremeno znatnije smanjenim prirodnim prirastom. Novijim uvjetima zapošljavanja u inozemstvu stvorene su znatno elastičnije mogućnosti za donošenje odluke učesnika emigracije. Zato je vrlo teško ocijeniti koliko najnoviji masovan val privremenog iseljavanja krije u sebi stalnih iseljenika. De facto i de iure šanse za odlučivanje su znatno povoljnije. To zavisi od mnogo faktora, pa su, kako smo vidjeli na nekim primjerima, znatne razlike — kako među pojedincima ili grupama tako i određenim dijelovima jednog prostora.

Literatura

1. Rogić V.: Geografska regionalizacija primorja, Zbornik VII kongresa geografa SFRJ, Zagreb, 1964, str. 119—131.
2. Milojević B.: O geografskim oblastima dinarskog krša, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo, 1954, str. 41—44.
3. Tumač pregledne geološke karte BiH. List Ljubuški i Travnik sv. I, Geološki zavod u Sarajevu, Sarajevo, 1929.
4. Roglić J.: Polja zapadne BiH, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo, 1954, str. 45—58.
5. Daneš J.: Uvodni dolni Neretvy. Zbornik české společnosti zemlevidne, Prag, 1905.
6. Balen J.: Naši goli krš, Beograd—Karlovac, 1931.
7. Roglić J.: Imotsko polje. Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 21, Beograd, 1938.
8. Kanaet T.: Hidrografske prilike u sistemu Tihaljina—Mlade—Trebižat. Zbornik radova V kongresa geografa FNRJ, Cetinje 1959, str. 277—293.
9. Statistički godišnjak Jugoslavije 1954—1972.
10. Statistički godišnjaci BiH 1967—1972.
11. Krstić D.: Problematika poljoprivrede donje Hercegovine, Sarajevo 1958.

[20]) U ostale su ubrojani: »ostale jugoslovenske narodnosti«, »ostale narodnosti«, oni koji se nacionalno nisu izjasnili i »ostali i nepoznato«.

SUMMARY

POPULATION OF WEST HERZEGOVINA BETWEEN 1948. AND 1971.

Supplement to the knowledge of demogeography economic undeveloped district

ANTE MARKOTIĆ

West Herzegovina does not represent an extra natural region and it includes north-west, predominatly rocky one, part of Submediterranean Low Hercegovina (direct backing of Makarska or Biokovo—Rilić seaside between Neretva on east, Čabulja, Čvrsnica, Vran, Lip montain and Zavelim on north, north-east and north--west).

This district with more than 77 inhabitants on a square kilometre is one of the most populated parts of a wide Dinara rocky soil. Due to rocky charasteristics, better to say due to the missing of tillable ground, the agrarian overpopulation is pretty large (351 agricultural inhabitants at 100 hectares of agricultural suface).

Besides the natural movement the emigration of population has a pretty strong influence to the demographic development of this district during the postwar period. As a consequence of this we have an abnormal development of demographic mass, it means a big disharmony between the natural number of inhabitans and number which was established by taking of census. Although the natural increasing till 1965. was pretty high the total population increased for only 8,9% during the period 1948—1971. The whole district lost 76,6% of value of its natural increasing (in the same period the commune Grude lost 94,2%, it means that this commune had a deficit 16,2 times larger than the total increasing). The larger part of the total deficit (62,1%) the district lost in period between 1953. and 1960.

Structural characteristics of population in West Hezegovina confirm the expressive economic undeveloped sate. The part of agricultural in the total population amounts 71,4% and if we exclude the communal centres the percent is rather higher (80%). One of the four inhabitans having more than 10 years is illiterats (80,8% od illiterates ire female). Secondary and third-rate sectors of activity are pretty undeveloped and employ a small number of active persons.

In a relative sense West Herzegovina is the most intensive emigration territory in Yugoslavia. The process of emigration started by the end of 19 th century and it is lasting upto the present days. Meanwhile, the modern wave of employing abroad (1960—1971) has no similar example in past. Every 5 th or 7 th inhabitant from this district with the traditional emigration is in some other country; it is, on one person employed in this contry there are four persons emplyed abroad. Or, we can say that every third active inhabitant from west Herzegovina is out of Yugoslav frontiers. Mostly young male persons take part in this migration but in recent times we have the increased emigration of female working labour.

Todays temporary emigration is mainly orientated to European countries in distinction from the pre-war and first postwar period when the overseas contries had a priority. Today we have 89% of the employed in the countries of West Europe and 11% in the countries out of Europe from this district. West Germany employs 82% of the total number of migrants abroad.

The definitive emigration aut of country is the most important reason for losing of a larger number of inhabitants of west Herzegovina Migrants going for ever mainly choose the overseas contries (Australia, USA, Canada etc.) folowing was of pre-war emigration. The new legal temporary emigration fo working labour leads to a large number ot the definitive emigrants. The conversion of a temporary emigration to a permanent one is pretty facilitated today (international fluctation of the market of working labour, disharmony of natural movement of population and economical neads in developed countries and more elastic imigration policy etc.). Beisdes the other factors, the pre-war and postwar overseas emigration has a larger influence to the conversion of temporary to a permanent emigration of migrants from this district (invitation of relations, friends, ecquaintances, wedding etv either directly from native district or from some other country) Through this long ago established »bridge« the increasing of the number of permanent emigrants constantly flow, expecially in the recent times.

12. RZS, Prvi rezultati popisa stanovništva i stanova 1971.

13. Hoernes N.: Dinarische Wanderungen Cultur andschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegovina. C. Graeser, Wien, 1888.

14. Roglić J.: Antropogeografske osobine Imotskog polja. Glasnik geografskog društva, Beograd, 1937, str. 17—63.

15. SZS, Popis stanovništva 1961, knj. X, Beograd, 1961—1967. g.

16. Markotić A.: Selo Grab, Geografski pregled, sv. XIII, Sarajevo, 1969, str. 123—136.

17. Wertheimer-Baletić A.: Demografija — stanovništvo i ekonomski razvitak. »Informator«, Zagreb, 1873.

18. Friganović M.: Socijalna geografija I — Stanovništvo svijeta. »Školska knjiga«, Zagreb, 1968. god.

19. RZS, Stanovništvo SRBiH — prirodno kretanje stanovništva 1953—1962, Sarajevo, 1966.

20. Bourgeois-Fichat J.: De la mesure de la mortalité infantile. »Population«, No. 1/1945.

21. Population Index, July—septembar, Vol. 36, No. 3.

22. Pitié J.: Exode rural et migrations intérieures en France. Ed. Norois, 8, rue Réné — Descartes Poitiers, France, 1971.

23. Breznik D.: Kretanje, struktura i projekcije stanovništva. Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd, 1968.

24. Friganović M.: Polja gornje Krke. Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu, sv. 3, Zagreb, 1961.

25. Statistički bilten SZS, broj 738.

26. SZS, Popis stanovništva 1953, knj. XV, Beograd, 1953. i 1958. god.

27. RZS, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo i domaćinstva po općinama (usporedni podaci 1961. i 1971) Sarajevo, 1973.

28. Popis stanovništva 1961, SZS, knj. XIII, Beograd, 1961—1967. g.

29. Rubić I.: Zemlja i čovjek. Osnovi antropogeografije. Zagreb, 1956.

30. Markotić A.: Migracije kao oblik mobilnosti stanovništva i njihova društveno-ekonomska uloga u geografskoj sredini. Zbornik radova E. F., 5, Sarajevo, 1970, str. 229—252.

31. Markotić A.: Neke karakteristike novije migracije stanovništva općine Ljubuški. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Sarajevo, 1973. str. 81—101.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

RADNICI IZ SR BOSNE I HERCEGOVINE U SR NJEMAČKOJ u razdoblju od 1965—1968. godine*)

PRILOG POZNAVANJU MIGRACIONIH PROCESA

SULEJMAN BAKARŠIĆ, NOVAK ZUBIĆ

Pošto su Bosna i Hercegovina privredno nedovoljno razvijeno područje, koje nije u stanju da uposli svu raspoloživu radnu snagu ekonomske migracije, privremeno zapošljavanje u inostranstvu je već duže vremena prisutna pojava. U ovoj republici proces odlaska na privremeni rad u inostranstvo je primjetno invenzivan i po tome ova republika, uz Hrvatsku, spada u red najjačih emigracijskih područja Jugoslavije.

Prema podacima diplomatskih predstavništava SR Njemačke u Jugoslaviji, u periodu od 1965. do 1968. godine iz Bosne i Hercegovine otišlo je 6.063 radnika, odnosno u svemu 26.420 radnika ili 5,4% zaposlenih u 1968. godini u republici. Međutim, sigurno se zna da je broj jugoslovenskih, pa tako i bosansko-hercegovačkih radnika u Saveznoj Republici Njemačkoj, kao i u ostalim zemljama zapadne Evrope, veći od onoga što je registrovan u službenim organizacijama.

Složeni proces ekonomskih migracija u Bosni i Hercegovini posebno je izražen u veoma nejednakom učešću broja migranata iz pojedinih krajeva, odnosno opština. Neke među njima poznate su kao tradicionalna područja iseljavanja u inostranstvo. To se, na prvom mjestu, odnosi na jugozapadnu Bosnu i zapadnu Hercegovinu. Međutim, od polovine šezdesetih godina, zaposlenje u inostranstvu sve više traže i radnici s područja sjeverne, a naročito sjeverozapadne Bosne, a u još jačoj mjeri radnici iz većih gradskih središta: Sarajeva, Mostara, Tuzle, Zenice i Banjaluke Značajno je da je proces odlaska na privremeni rad u inostranstvo, mada ponegdje u manjem obimu, zahvatio sve krajeve republike.

Najveći broj otišlih radnika je iz opštine Livno (3.214), zatim (sa preko 1000 radnika) iz opština Sarajevo, Ličtica, Mostar, Banja Luka i Čitluk, a najmanje iz nekih opština istočne Bosne, prvenstveno iz opština: Sokolac, Han-Pijesak, Olovo, Šekovići i Trnovo. U odnosu na ukupan broj zaposlenih, najveći udio otišlih na privremeni rad imaju opština Duvno i Grude. Opštine Posušje, Ljubuški i Čitluk imaju veći broj privremeno zaposlenih u inostranstvu nego

*) Ovaj napis predstavlja saradnički prilog istraživačkog projekta Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu o jugoslovenskim radnicima u SR Njemačkoj, čiji su rezultati objavljeni u djelu Ivo Baučić, Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj, Zagreb, 1970.

što imaju zaposlenih u Jugoslaviji. Osnovni uzroci iseljavanja iz zapadnohercegovačkih, a u nešto manjoj mjeri, i zapadnobosanskih opština proističe iz velikog priliva slobodne radne snage, što je posljedica velikog prirodnog priraštaja i stalne agrarne prenaseljenosti ovog izrazito kraškog kraja i njegove izražene nerazvijenosti u sekundarnim i tercijernim djelatnostima. Navedene opštine spadaju u red privredno najnerazvijenijih u republici, u njima je najniži narodni dohodak po glavi stanovnika (24685 din. 1961. godine), najmanji je udio zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo (2—10% 1961. godine). No pored navedenih osnovnih uzroka u ovoj fazi već evoluiranih migracijskih procesa, nisu manje značajni ni drugi motivi, kao što su: mogućnosti znatno većih zarada, nego u domovini, posebno u SR Njemačkoj, motiv koji uz ekonomsku ima i svoju već čvrsto fiksiranu psihološku konstantu. Za kompleksnije i naučno realnije sagledavanje faktora koji su doprinijeli vremenski dugotrajnijem i po obimu intenzivnijem zapošljavanju u SR Njemačkoj, u dosadašnjem odsustvu organizovanog upućivanja radne snage u inostranstvo, treba imati u vidu da je stanovništvo ovih opština kao tradicionalnih iseljeničkih područja imalo još otprije svojih rođaka i poznanika u ovoj evropskoj zemlji, koji su im tamo osiguravali zaposlenje.

Na prvi pogled, teže je objasniti uzroke dosta brojnog odlaska na rad u inostranstvo iz velikih gradskih centara Bosne i Hercegovine, gdje je nacionalni dohodak veći, a životni i radni uslovi mnogo povoljniji nego u navedenim agrarno prenaseljenim i privredno nerazvijenim krajevima. Tome je, bez sumnje, glavni razlog nezaposlenost, odnosno višak radne snage određenih struka i želja za većom zaradom, a to je svakako pospješeno većom mobilnošću, sposobnostima lakše adaptacije u novoj sredini i većom opštom obrazovanošću gradskog stanovništva.

Najmanje otišlih na rad u SR Njemačku je iz središnjih dijelova istočne Bosne, tj. iz opština Sokolac, Han-Pijesak, Olovo, Kladanj, Šekovići, Srebrenica. To se uglavnom može objasniti određenim mogućnostima stalnog ili povremenog zapošljavanja u razvijenom iskorišćavanju velikog šumskog bogatstva, a zatim i u rudarstvu (Srebrenica), što u prilikama ovih privrednih djelatnosti znači — sticanje radnog mjesta u svom selu. Inače, gotovo svi krajevi Bosne i Hercegovine zahvaćeni su procesom iseljavanja u SR Njemačku, što svjedoči o slabijem stepenu privredne razvijenosti ove republike u odnosu na neke druge republike. Od ukupnog broja otišlih na privremeni rad u SR Njemačku muškarci čine 5.099 ili 84,1%, a žene 964 ili 15,9%. Učešće muškaraca u ukupnom broju otišlih ne pokazuje neke veće regionalne razlike. Samo u 13 opština muškarci čine manje od polovice otišlih. To su inače one opštine koje imaju manji broj radnika u SR Njemačkoj. Kako je već navedeno, udio žena među radnicima otišlim u SR Njemačku relativno je mali (15,9%). No i taj tako mali udio za prilike Bosne i Hercegovine, doskora seljačke zemlje s arhaičnim, tj. slabijim socijalnim položajem žene, veoma je značajan, jer su žene ranije veoma malo odlazile na rad u inostranstvo. Važna je činjenica da se udio žena među radnicima koji se zapošljavaju u inostranstvu stalno povećava, naročito u sjevernoj Bosni, tj. u područjima koja su se kasnije uključila u proces zapošljavanja u inostranstvu.

Prema dobnoj strukturi, najviše je migranata do 25 godina starosti (29,7%). Po ovome se naročito ističu opštine Drvar, Rudo, Bosanski Brod i Lopare —

sa preko 50% radnika do 25 godine starosti. To su upravo one opštine iz kojih se u vremenu od 1965. do 1968. godine malo odlazilo na rad u SR Njemačkou (od 20 do 50 radnika). Ova najmlađa i relativno najzastupljenija dobna skupina uglavnom se podudara i sa opštinama u kojima udio otišlih u 1968. godini iznosi više od 60% od ukupnog broja zaposlenih u SR Njemačkoj, dakle s onima koje su se kasnije uključile u proces iseljavanja. Znatan je i broj opština (22), i to u svim dijelovima Republike, sa 36 do 50% radnika do 25 g. starosti. Kao i u prethodnom slučaju, i ovdje se radi većinom o novim područjima iseljavanja. Najveći je broj opština (34, tj. jedna trećina) sa 26—35% radnika do 25 godina starosti. Na dobnu skupinu do 25 godina otpada 30%. Udio dobne skupine od 25—29 godina starosti, nešto je manji i obuhvata 1.675 radnika ili 26,6% od ukupno otišlih. Prema tome, ove dvije mlađe dobne skupine obuhvataju 57,6% od ukupnog broja otišlih radnika, tj. preko jedne polovine. Dobna skupina od 30—34 godine starosti još uvijek je relativno velika, jer na nju otpada 1.134 ili 18,7% od ukupnog broja otišlih radnika. Iz datih podataka proističe da ove dobne skupine čine 4.615 ili 76,1% odnosno, tri četvrtine od ukupno otišlih radnika.

Kvantitativni odnosi navedenih dobnih skupina pokazuju određenu pravilnost, a to je da je sve manje radnika migranata što su stariji. Odlazak mlađe radne snage, pored pozitivnih ima i svojih negativnih reperkusija, prvenstveno u opadanju i napuštanju poljoprivredne proizvodnje, zbog čega je socijalni ugar toliko uočljiva i česta pojava u agrarnom pejsažu, posebno u livanjskom i susjednom hercegovačkom, inače agrarno prenaseljenom području. Najveći broj radnika koji su otišli u SR Njemačku iz Bosne i Hercegovine je iz seoskih naselja (62%). Svakako ovaj podatak na svoj način odražava ekonomsku zaostalost bosansko-hercegovačkog sela.

Imajući u vidu da je SR Bosna i Hercegovina još uvijek privredno nedovoljno razvijeno područje, da ima nepovoljnu privrednu strukturu s preovladjujućom sirovinskom i baznom industrijom, u kojima je u odnosu na druge djelatnosti nepovoljna razdioba dohotka, kao i to da u ovoj republici dohodak po stanovniku iznosi trećinu odgovarajućeg dohotka u Sloveniji ili polovinu onog u Hrvatskoj, da preovladava poljoprivredno stanovništvo, te da ima visok prirodni priraštaj, može se pouzdano tvrditi da će se tedencija privrednog iseljavanja i dalje nastaviti. U zavisnosti od privredne konjukture u zemljama imigracije, proces iseljavanja će općenito pospješiti sklopljeni međudržavni ugovor o zapošljavanju i organizirani odlazak na rad u inostranstvo posredstvom zavoda za zapošljavanje.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ARBETNEHMER AUS BOSNIEN UND HERZEGOVINA IN BR DEUTSCHLAND VON 1965—1968.

S. BAKARŠIĆ, N. ZUBIĆ

iter (d. h. 5,4% der Beschäftigten im Jahre 1968. in dieser Republik) nach BR Deutschland. Der Anteil der Bosniens und der Hercegowina an der Gesamtzahl aller in BR Deutschland abgewanderten Arbeinehmer ist grösser, als es ihrem Anteil an

der Beschaftigten Jugoslawiens entspricht. Der grösste Teil der Arbeitnehmer kommt aus der Gemeinden Südwestbosniens und Westhercegowina (Livno, Duvno, Ljubuški, Lištica, Mostar, Čitluk) und aus grössten städtischen Siedlungen (Sarajevo, Banja Luka, Mostar). Der grösste Anteil der Arbeitnehmer kommt aus ländlichen Siedlungen (62%). In diesen vier Jahren waren nur 15,9% aller in die BR Deutschland Abgewanderten weiblich. Der Anteil der unter 34 jährigen an der Gesamtzahl der Abwanderungen 1965—1968 beträgt 76,1%.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

BIVŠI I DANAŠNJI POSJEDI ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA

JASMINA ČEHAJIĆ

U V O D

Portugal, današnja najveća svjetska kolonijalna sila, uskoro treba da izgubi sve svoje posjede.[1])

Poslije završetka dekolonizacije prostranih portugalskih posjeda (preko dva miliona kvadratnih kilometara) nestaće velikih zavisnih teritorija vlasništvo jedne kolonijalne sile.[2]) Preostali posjedi svih kolonijalnih zemalja zajedno imaće tada površinu tek nešto veću od milion kvadratnih kilometara (1,114.646,6 km^2), a ni jedna od ovih zemalja neće imati posjede veće od 270.000 km^2.[3])

Ovo ubrzano nestajanje kolonijalnih posjeda potaklo nas je da prikažemo bivše i današnje posjede velikih evropskih i, ujedno, velikih svjetskih kolonijalnih sila: Velike Britanije — inače najveće svjetske kolonijalne sile,

[1]) Mozambik dobija nezavisnost 25. juna, Zelenortski otoci 5. jula, a otoci Sveti Toma i Prinčevi 12. jula 1975. godine; posljednji i po površini najveći portugalski posjed u Africi (i inače) — Angola treba također u 1975. godini da dobije samostalnost. U međuvremenu, sprovodeći politiku dekolonizacije, predviđenu programima nove revolucionarne portugalske vlade, razmatra se i rješavanje problema portugalskih posjeda u Aziji — tzv. portugalskih prekomorskih provincija Makao i Timor.

[2]) UN ne priznaju aneksiju Namibije (Jugozapadne Afrike — 824.292 kvadratna kilometra površine i 747.000 stanovnika 1970. godine) Južnoafričkoj Republici.

Grenland (2,175.600 kvadratnih kilometara i 41.000 stanovnika 1970. godine) je do 1953. godine bio posjed Danske; od tada je, po ustavu ove zemlje, njen sastavni dio. I po političkogeografskoj klasifikaciji UN Grenland se ne smatra zavisnom teritorijom.

Od 1961. godine nakon ratifikacije ugovora sklopljenog 1. 12. 1959. u Vašingtonu od strane predstavnika 12 država (Argentine, Australije, Belgije, Čilea, Francuske, Japana, Južnoafričke Republike, Norveške, Novog Zelanda, Velike Britanije, SAD-a i SSSR-a), prestaju teritorijalna prava svih onih zemalja koje su do tada prisvajale pojedine dijelove Antarktika: Argentina, Australija, Čile, Francuska, Norveška, Novi Zeland i Velika Britanija. Ovaj sporazum se odnosi i na sve otoke južno od 60 stepena južne geografske širine (Južni Orknijski i Južni Šetlandski otoci).

[3]) S obzirom na to da u 1975. godini Australija treba da prizna nezavisnost Papui i Novoj Gvineji (ukupno 461.691 kvadratni kilometar površine), australski posjedi će tada iznositi svega 361 kvadratni kilometar, te će onda Španija postati najveća kolonijalna sila svijeta, ali sa svega 266.032 kvadratna kilometra posjeda.

Francuske, Holandije i Belgije, kao i Španije i Portugala.[4]) Istovremeno, ove zemlje su i najduže zadržale veći dio svojih posjeda — do sredine dvadesetog vijeka.

KRATAK OSVRT NA KOLONIJALNA OSVAJANJA ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA

Kolonijalna osvajanja velikih razmjera, koja su ostavila traga do današnjih dana u jeziku, rasi, kulturi, privrednim specifičnostima ili drugom, počinju nakon velikih geografskih otkrića Amerike i puta oko Afrike. Veoma je zanimljivo da je prve kolonije, krajem XV i početkom XVI vijeka, zajedno sa Španijom, stvarao upravo Portugal, koji je danas, u trenutku kada klasični tip kolonijalizma ubrzano nestaje, posljednja velika kolonijalna sila — površina njegovih posjeda je preko dva miliona kvadratnih kilometara. Španci i Portugalci prvobitno uspostavljaju kontrolu u pojedinim priobalnim i otočnim područjima Afrike, južne i jugoistočne Azije, kao i u dijelu Novog svijeta, koji po njima zovemo Latinskom Amerikom. Nešto kasnije ta se osvajanja šire u unutrašnjost ovih kontinenata, naročito u Africi (Mozambik, Angola i dr.), a još više u Latinskoj Americi, gdje su Portugalci zagospodarili prostranim teritorijem današnjeg Brazila — preko 8,5 miliona kvadratnih kilometara, a Španci gotovo cijelim preostalim područjem — oko 11,5 miliona kvadratnih kilometara.

Kolonijalna ekspanzija Engleske, Francuske i Holandije bila je uglavnom usmjerena prema Sjevernoj Americi, južnoj i jugoistočnoj Aziji, Africi, Australiji i Okeaniji.

U toku XVII i XVIII vijeka glavna borba za prevlast u kolonijama vodi se između Engleske, Francuske i Holandije, dok Španija i Portugal stagniraju ili gube neke teritorije, pretežno u Aziji. U pojedinim posjedima Engleska prvo istiskuje Holandiju, a kasnije Francusku i Španiju.

U XIX vijeku nastavljaju se kolonijalna osvajanja. Tada Afrika dolazi u neposrednu sferu imperijalističkih interesa i gotovo cijela postaje plijen kolonijalnih sila, naročito Francuske i Velike Britanije. Dok su u XVI, XVII i XVIII vijeku kolonijalni posjedi pojedinih evropskih država bili, uglavnom, omeđeni na uska obalna područja (najznačajnije posjede imali su Portugalci — Portugalska Gvineja, Angola, Mozambik i Francuzi — Senegal, otok Madagaskar), u XIX vijeku, a naročito krajem ovog vijeka, počelo je pravo utrkivanje u porobljavanju afričkog kontinenta. Godine 1808. nastala je prva britanska kolonija u Africi — Sijera Leone, a zatim se Englezi utvrđuju u Gambiji, Obali zlata, Nigeriji, Kaplandu. Francuzi istovremeno znatno povećavaju svoje posjede u Senegalu, zatim okupiraju obalu Gvineje, Obalu Slonovače, Dahomej, Kongo (Kongo Brazavil), Somaliju (danas Afar i Isa),

[4]) Također velike kolonijalne sile bile su i Njemačka, koja je do prvog svjetskog rata raspolagala sa oko 2,9 miliona kvadratnih kilometara (Jugozapadna Afrika, Tanganjika, Kamerun, Togo, Ruanda-Urundi, Nova Gvineja, Maršalski otoci, Nauru), zatim Italija, koja je pred drugi svjetski rat posjedovala oko 3,5 miliona kvadratnih kilometara (Libija, Italijanska Somalija, Etiopija), kao i Rusija, koja je pred prvi svjetski rat, po podacima koje u svojoj studiji o imperijalizmu daje Lenjin, imala 17,4 miliona kvadratnih kilometara posjeda.

područje oko jezera Čad; godine 1830. zauzimaju Alžir, 1881. Tunis itd. Egipat je 1882. godine potpao pod Veliku Britaniju, a Kongo (današnji Zair) je 1884. pripojen Belgiji u vidu personalne unije. I pojedini dijelovi Azije su bili osvojeni također u XIX vijeku: Francuska je prodrla u Indokinu, a Velika Britanija je pretvaranjem Indije u svoju koloniju, 1858. godine, dostigla svoju najveću kolonijalnu snagu.

Poslije prvog svjetskog rata glavne kolonijalne sile, naročito Velika Britanija i Francuska, još više proširuju svoja kolonijalna carstva, odnosno od Lige naroda dobivaju kao mandate bivše njemačke kolonije i područja koja su do tada pripadala Osmanlijskom carstvu.

BIVŠI I DANAŠNJI POSJEDI[5])

Dugotrajnim osvajanjem od kraja XV do početka XX vijeka zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka stekle su ogromno kolonijalno carstvo od preko 83,7 miliona kvadratnih kilometara, odnosno preko 61% cjelokupnog stalno naseljenog svjetskog kopna na kome je 1970. godine živjelo preko 1,7 milijardi ljudi — više od polovine čovječanstva. Najprostranija osvojena područja bila su u Africi — preko 30% ili 25,8 miliona kvadratnih kilometara, to je ujedno preko 85% afričkog kontinenta (do danas su od toga uspjeli zadržati samo 9% ili 2,3 miliona kvadratnih kilometara), a zatim u Sjevernoj Americi (preko 26% ili 22 miliona kvadratnih kilometara od čega su do danas zadržali samo 0,1% ili 30.571 kvadratni kilometar), Južnoj Americi (preko 21% ili 17,7 miliona kvadratnih kilometara — do danas sačuvali samo 1,4% ili 249.538 kvadratnih kilometara), Aziji (oko 12% ili preko 10 miliona kvadratnih kilometara — do danas sačuvali samo 0,2% ili 21.731 kvadratni kilometar), Australiji i Okeaniji (preko 9% ili 8 miliona kvadratnih kilometara — do danas zadržali samo 0,7% ili 54.067,6 kvadratnih kilometara); zauzeta područja u Evropi imaju malu površinu — svega 1.105 kvadratnih kilometara, tako da u ukupnim posjedima čine 0,0%.

Do današnjih dana (1974. godina) ove kolonijalne sile izgubile su ogromnu većinu svojih posjeda, tj. 96,8% ili preko 81 milion kvadratnih kilometara, i to najviše u Africi (29% ili 23,4 miliona kvadratnih kilometara), zatim u Sjevernoj Americi (27,2% ili 22 miliona kvadratnih kilometara), Južnoj Americi (21,6% ili 17,5 miliona kvadratnih kilometara), Aziji (12,3% ili 10 miliona kvadratnih kilometara), Australiji i Okeaniji (9,9% ili 7,9 miliona kvadratnih kilometara) i Evropi (322 kvadratna kilometra ili 0,0%).

---

[5]) Kao bivši posjedi zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka ovamo su uvrštene samo one zavisne teritorije koje su bile pod upravom ovih kolonijalnih sila u trenutku osamostaljenja. Naime, ove zemlje su imale i neke posjede koje su im preotele druge kolonijalne sile. Na primjer, vulkanski otoci Norfolk i jugoistočni dio Nove Gvineje — Papua do početka dvadesetog vijeka bili su britanski, a od tada australski posjed. Nadalje, Filipinski otoci, kao i otoci Guam i Portoriko od 1898. godine nisu španski, nego posjed SAD-e itd. (Filipini su dobili nezavisnost 1946. godine). Bilo je također slučajeva da su i pojedine zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka preotimale posjede jedna drugoj. Tako, na primjer, otok Haiti je bio španski do 1697. godine, kada njegov sjeveroistočni dio, a 1795. i cijeli otok, potpada pod Francusku.

Istovremeno napominjemo, da su bivši posjedi označeni današnjim nazivima država koje su nastale na tim oslobođenim područjima.

PRILOG I. BIVŠI POSJEDI ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POULOTOKA

	Velika Britanija Površina (km²)	%	Francuska Površina (km²)	%	Holandija Površina (km²)	%	Belgija Površina (km²)	%	Španija Površina (km²)	%	Portugal Površina (km²)	%	Ukupno zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka Površina (km²)	%
Afrika	9,812.765	22,0	11,173.524	91,6	—	—	2,399.581	100,0	55.551	0,5	36.125	0,4	23,477.546	29,0
Azija	7,172.954	16,1	946.453	7,8	1,904.345	100,0	—	—	—	—	4.183	0,0	10,027.935	12,3
Sjeverna Amerika	19,350.826	43,5	76.192	0,6	—	—	—	—	2,603.961	22,7	—	—	22,030.979	27,2
Južna Amerika	214.970	0,5	—	—	—	—	—	—	8,816.631	76,8	8,511.967	99,6	17,543.568	21,6
Australija i Okeanija	7,974.495	17,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7,974.495	9,9
Evropa	322	0,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	322	0,0
Ukupno	44,526.332	100,0	12,196.369	100,0	1,904.345	100,0	2,399.581	100,0	11,476.143	100,0	8,552.275	100,0	81,055.045	100,0

PRILOG II. POSJEDI ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA 1974. GODINE

	Velika Britanija Površina (km²)	%	Francuska Površina (km²)	%	Holandija Površina (km²)	%	Španija Površina (km²)	%	Portugal Površina (km²)	%	Ukupno zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka Površina (km²)	%
Afrika	1.245	1,5	27.681	19,1	—	—	266.032	100,0	2,036.658	99,3	2,331.616	86,7
Azija	6.790	8,3	—	—	—	—	—	—	14.941	0,7	21.731	0,8
Sjeverna Amerika	26.512	32,4	3.048	2,1	1.011	0,7	—	—	—	—	30.571	1,2
Južna Amerika	15.716	19,2	91.000	62,7	142.822	99,3	—	—	—	—	249.538	9,3
Australija i Okeanija	30.753	37,6	23.314,6	16,1	—	—	—	—	—	—	54.067,6	2,0
Evropa	788	1,0	—	—	—	—	—	—	—	—	783	0,0
Ukupno	81.802	100,0	145.043,6	100,0	143.833	100,0	266.032	100,0	2,051.599	100,0	2,688.306,6	100,0

Od ukupnih današnjih posjeda ovih evropskih kolonijalnih sila najveći dio nalazi se u Africi — 86,7% ili preko 2 miliona kvadratnih kilometara (to su uglavnom posjedi Portugala), zatim, daleko manje (9,3% ili 249.538 kvadratnih kilometara) u Južnoj Americi, Australiji i Okeaniji (2% ili 54.000 kvadratnih kilometara), Sjevernoj Americi (1,2% ili 30.571 kvadratni kilometar), Aziji (0,8% ili 21.731 kvadratni kilometar) i u Evropi samo 783 kvadratna kilometra (ali ovi današnji posjedi su za preko dva puta veći od bivših koji imaju površinu 322 kvadratna kilometra) ili u ukupnim današnjim posjedima zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka 0,0%.

Najveća sila od svih kolonijalnih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka, a i inače, bila je Velika Britanija. Ona je ukupno osvojila preko 44,6 miliona kvadratnih kilometara, odnosno više od polovine njihovih ukupnih osvojenih površina, tj. britanski posjedi su veći od površine najvećeg kontinenta, Azije. Zatim slijedi Francuska s preko 12,3 miliona kvadratnih kilometara ili skoro četiri puta manjim od posjeda Velike Britanije, Španija s preko 11,7 miliona kvadratnih kilometara, Portugal s preko 10,6 miliona kvadratnih kilometara, Belgija s preko 2,3 miliona kvadratnih kilometara i na kraju Holandija s preko 2 miliona kvadratnih kilometara, odnosno za preko 22 puta manjim posjedima od britanskih.

U Africi najveće prostore osvojili su Francuska — preko 11 miliona kvadratnih kilometara ili više od 43% svih zauzetih teritorija zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka na ovom kontinentu, i Velika Britanija — preko 9,8 miliona kvadratnih kilometara ili preko 37%, u Južnoj Americi najveća prostranstva zauzeli su Španija — 8,8 miliona kvadratnih kilometara ili 49% i Portugal — 8,5 miliona kvadratnih kilometara ili 48%. Velika Britanija je na ostalim kontinentima imala najveće posjede, i to: u Aziji preko 7 miliona kvadratnih kilometara ili oko 72% svih osvojenih teritorija zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka na ovom kontinentu, u Sjevernoj Americi 19,3 miliona kvadratnih kilometara ili čak 86%, u Australiji i Okeaniji najviše, tj. preko 99% ili više od 8 miliona kvadratnih kilometara, a u Evropi 100%, jer od svih ovih kolonijalnih zemalja samo je ona zagospodarila nekim malim teritorijama matičnog kontinenta — 1.105 kvadratnih kilometara.

Do danas, od ukupnih svojih teritorija najviše je sačuvao Portugal — sada najveća kolonijalna sila, koja posjeduje preko 2 miliona kvadratnih kilomtara ili 19,3% svih posjeda navedenih zemalja, a najmanje Velika Britanija (81.802 kvadratna kilometra ili 0,2%), dok je Belgija sve izgubila.

Pogledajmo sada bivše i današnje posjede svake od ovih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka ponaosob.

Da još jedanput naglasimo da je Velika Britanija bila najveća svjetska kolonijalna sila, da je preko polovine kolonijalnog carstva svih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka pripadalo Velikoj Britaniji, da je ona imala najveće posjede od svih ovih evropskih sila u Aziji, Sjevernoj Americi, Australiji i Okeaniji i u Evropi. Uz sve to Velika Britanija je jedina od svih ovih zemalja imala posjede na svim stalno naseljenim kontinentima i, što je još zanimljivije, uspjela je da i danas zadrži to prvenstvo — Velika Britanija i danas jedina ima posjede (doduše veoma malih površina) na svim kontinentima.

PRILOG III. ODNOS POVRŠINA BIVŠIH I DANAŠNJIH POSJEDA ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA

	Velika Britanija			Francuska			Holandija			Belgija			Španija			Portugal			Ukupno zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Afrika	100,0 (99,99)	0,0 (0,01)	100,0	99,7	0,3	100,0	—	—	—	100,0	—	100,0	17,3	82,7	100,0	1,7	98,3	100,0	91,0	9,0	100,0
Azija	99,9	0,1	100,0	100,0	—	100,0	100,0	—	100,0	—	—	—	—	—	—	21,9	78,1	100,0	99,8	0,2	100,0
Sjeverna Amerika	99,9	0,1	100,0	96,2	3,8	100,0	—	100,0	100,0	—	—	—	100,0	—	100,0	—	—	—	99,9	0,1	100,0
Južna Amerika	93,2	6,8	100,0	—	100,0	100,0	—	100,0	100,0	—	—	—	100,0	—	100,0	100,0	—	100,0	98,6	1,4	100,0
Australija i Okeanija	99,6	0,4	100,0	—	100,0	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	99,3	0,7	100,0
Evropa	29,1	70,9	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29,1	70,9	100,0
Ukupno	99,8	0,2	100,0	98,9	1,1	100,0	93,0	7,0	100,0	100,0	—	100,0	97,7	2,3	100,0	80,7	19,3	100,0	96,8	3,2	100,0

1 = bivši posjedi
2 = današnji posjedi
3 = ukupni posjedi

Ali danas Velika Britanija ima najmanje teritorije od svih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka, izuzevši Belgiju, koja je izgubila sve posjede, tj. 3,1% ili 80.802 kvadratna kilometra, odnosno ona je izgubila 99,8% ukupnih svojih posjeda ili 44,526.332 kvadratna kilometra. Najviše je izgubila u Africi, Aziji i Sjevernoj Americi — po 99,9%, a najmanje u Evropi — 29,1% ili svega 322 kvadratna kilometra.

PRILOG IV. UČEŠĆE POJEDINIH ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA U NJIHOVIM UKUPNIM BIVŠIM POSJEDIMA

(Površina %)

	Velika Britanija	Francuska	Holandija	Belgija	Španija	Portugal	Ukupno zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog pol.
Afrika	42,0	47,5	—	10,2	0,2	0,1	100,0
Azija	71,5	9,5	19,0	—	—	0,0 (0,04)	100,0
Sjeverna Amerika	87,7	0,3	—	—	12,0	—	100,0
Južna Amerika	1,2	—	—	—	50,3	48,5	100,0
Australija i Okeanija	100,0	—	—	—	—	—	100,0
Evropa	100,0	—	—	—	—	—	100,0
Ukupno	54,9	15,0	2,4	3,0	14,1	10,6	100,0

PRILOG V. UČEŠĆE POJEDINIH ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA U NJIHOVIM UKUPNIM DANAŠNJIM POSJEDIMA

(Površina %)

	Velika Britanija	Francuska	Holandija	Španija	Portugal	Ukupno zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka
Afrika	0,0 (0,05)	1,2	—	11,4	87,4	100,0
Azija	31,2	—	—	—	68,8	100,0
Sjeverna Amerika	86,7	10,0	3,3	—	—	100,0
Južna Amerika	6,3	36,5	57,2	—	—	100,0
Australija i Okeanija	56,9	43,1	—	—	—	100,0
Evropa	100,0	—	—	—	—	100,0
Ukupno	3,1	5,3	5,3	10,0	76,3	100,0

Uporedo s kolonijalnim osvajanjima u nekim britanskim posjedima, a također i na teritorijama nekih drugih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka, naročito u Novom svijetu, dolazi i do procesa dekolonizacije. Upravo Velika Britanija je bila prva od svih ovih evropskih sila koja je počela, već u XVIII vijeku, gubiti posjede. Oko polovina, odnosno 43,5% svih bivših britanskih posjeda, nalazi se u Sjevernoj Ameriji. I baš tu ona gubi svoje prve kolonije. Godine 1776 trinaest engleskih kolonija u Sjevernoj Americi proglasilo je nezavisnost, a 1788. udružilo se u novu, samostalnu državu — SAD. Engleske kolonije u Kanadi dobile su 1867. godine status dominiona, a 1931. postaju i formalno nezavisna država. Preostalih pet, po površini malih kolonija u Sjevernoj Americi Velika Britanija je izgubila 1960. odnosno 1970. godine. Više od jedne petine (22,0%) ili 9,8 miliona kvadratnih kilometara svih bivših britanskih posjeda nalazi se u Africi. Od toga, najveća prostranstva, na kojima je stvoreno čak šesnaest nezavisnih država, Velika Britanija

PRILOG VI. PREGLED BIVŠIH POSJEDA

Ime države	Površina (km²)	Broj stanovnika 1970. g.	Glavni grad	Godina sticanja nezavisnosti
1	2	3	4	5
I VELIKA BRITANIJA				
AFRIKA				
1. Gambija	10.347	383.000	Bendžul	1965
2. Sijera Leone	71.740	2,512.000	Fritaun	1961
3. Gana	238.538	8,545.000	Akra	1957
4. Nigerija	923.768	66,174.000	Lagos	1960
5. Egipat	1,002.000[6])	33,329.000	Kairo	1922
6. Sudan	2,505.813	15.695.000	Kartum	1956.
7. Somalija	(176.657)[7])	[7])	Mogadišo	1960
8. Kenija	582.647	11,248.000	Najrobi	1963
9. Uganda	235.886	9,760.000	Kampala	1962
10. Tanzanija	939.701	13.273.000	Dar es Salam	1964[8])
11. Rodezija	390.622	5,270.000	Solzberi	1965
12. Zambija	746.254	4.150.000	Lusaka	1964
13. Malavi	117.800	4.440.000	Lilongve	1964
14. Botsvana	600.372	648.000	Gaberone	1966
15. Svazi Ngvane	17.363	408.000	Mbabane	1968
16. Lesoto	30.355	1,043.000	Maseru	1966
17. Južnoafrička Republika	1,221.037	21.525.000	Pretorija	1910
18. Mauricijus	1.865	836.000	Port Luj	1968
Afrika ukupno: 18 posjeda	9,812.765	199,239.000		—

[6]) Ovamo je uračunata i površina Sinaja — 59.202 kvadratna kilometra, koji se nalazi u Aziji.

[7]) Danas nezavisna država DR Somalija koja ima površinu 637.657 kvadratnih kilometara i čiji je glavni grad Mogadišo, do 1960. godine bila je britanski i italijanski posjed. Velikoj Britaniji je pripadao manji, sjeverni dio s površinom 176.657 kvadratnih kilometara i glavnim gradom Berberom; nije nam poznat broj stanovnika u 1970. godini u ovom dijelu Somalije.

[8]) Tanzanija je stvorena 1964. godine ujedinjenjem Tanganjike (nezavisnost 1962. godine) i Zanzibara i Pembe (nezavisnost 1963. godine).

AZIJA				
19. Kipar	9.251	633.000	Nikozija	1960
20. Irak	434.000	9,465.000	Bagdad	1932
21. Izrael	20.000	3,000.000	Tel Aviv	1948
22. Jordan	97.740	2,371.000	Aman	1946
23. Južni Jemen	287.683[9])	1,455.000	Aš Šab	1967
24. Oman	212.457	657.000	Maskat	1971
25. Federacija Arapskih Emirata	83.600	179.055	Abu Dabi	1971
26. Katar	22.014	80.000	Doha	1971
27. Bahrajn	662	215.000	Manama	1971
28. Kuvajt	16.000	570.000	El Kuvajt	1961
29. Afganistan	649.969	15,943.000	Kabul	1919
30. Butan	47.000	836.000	Timbu	1971[10])
31. Pakistan	803.940	51.200.000	Islamabad	1947
32. Indija	3,268.090[11])	537,050.000	Delhi	1947
38. Sri Lanka	65.610	12,514.000	Kolombo	1948
34. Maldivska Republika	298	110.000	Male	1965
35. Bangladeš	142.776	63,000.000	Daka	1971
36. Burma	678.033	27,584.000	Rangun	1948
37. Federacija Malezija	332.995	10,400.000	Kuala Lumpur	1963[12])
38. Singapur	581	2,075.000	Singapur	1965
Azija ukupno: 20 posjeda[13])	7.172.954	739,337.055	—	—
SJEVERNA AMERIKA				
39. Kanada	9,976.137	21.406.000	OTAVA	1867
40. SAD	9,346.420[14])	203,184.000	Vašington	1776
41. Bahamski otoci	11.405	176.000	Nasau	1973
42. Barbados	430	240.000	Bridžtaun	1966
43. Trinidad i Tobogo	5.128	945.000	Port ov Spejn	1962
44. Jamajka	10.962	1,870.000	Kingston	1962
45. Grenada	344	95.000	St. Džordžiz	1974
Sjeverna Amerika ukupno: 7 posjeda	19,350.826	227,916.000	—	—

[9]) Ovamo je uračunata i površina otoka Sokotra — 3.626 kvadratnih kilometara, koji pripada Africi.

[10]) Do 1971. godine, kada je primljen u UN, Butan je bio pod dobrovoljnim protektoratom Indije; britanske vlasti oslobodio se 1949. godine.

[11]) U površinu Indije uračunate su i teritorije bivše Francuske Indije (479 kvadratnih kilometara) i bivše Portugalske Indije (4.183 kvadratna kilometra), pošto su to od 1954. odnosno 1961. godine sastavni dijelovi Indije.

[12]) Malezija je stvorena 1963. godine od Malajske Federacije (nezavisnost 1957. godine), Saravaka, Sabaha i Singapura. Singapur je 1965. godine istupio iz Malezije i postao samostalna država.

[13]) Ovamo nije uračunat Nepal, jer je samo djelimično bio pod britanskom upravom od 1816. do 1923. godine, kada je dobio punu nezavisnost.

Također nije uračunat ni Sikim, jer od aprila 1975. godine predstavlja saveznu državu Indije.

Usput napominjemo da je uoči drugog svjetskog rata Tibet bio pod kontrolom Velike Britanije.

[14]) Iako su dijelovi današnjih SAD-a bili i francuski i španski posjed, ovamo je uračunata cjelokupna površina ove države pošto su britanski posjedi bili najprostraniji (3,172.000 kvadratnih kilometara, tj. 2,220.000 kvadratnih kilometara je površina 13 engleskih kolonija između Atlantika i Misisipija koju su SAD dobile u momentu potpisivanja mirovnog ugovora s Velikom Britanijom 1783. godine, a 925.000 kvadratnih kilometara je površina engleske kolonije Oregon koju je Velika Britanija prepustila 1853. godine SAD-a) i, što je još važnije, prvobitne SAD su stvorene 1788. godine upravo od engleskih kolonija, koje su još 1776. proglasile nezavisnost.

JUŽNA AMERIKA				
46. Gvajana	214.970	720.000	Džordžtaun	1966
JUžna Amerika ukupno: 1 posjed	214.970	720.000	—	—
AUSTRALIJA I OKEANIJA				
47. Australija			Kanbera	1931
(Australski Savez)	7,686.849	12.552.000	Velington	1931
48. Novi Zeland	268.675	2,816.000		
49. Fidži	18.272	520.000	Suva	1970
50. Tong	699	86.000	Nukualofa	1970
Australija i Okeanija ukupno: 4 posjeda[15])	7,974.495	15,974.000	—	—
EVROPA				
51. Malta	316	314.000	Valeta	1964
52. Gibraltar	6	26.833	Gibraltar	1969
Evropa ukupno: 2 posjeda	322	340.833		
BIVŠI POSJEDI VELIKE BRITANIJE UKUPNO: 52	44,526.332	1.183,526.888		
II FRANCUSKA				
AFRIKA				
53. Maroko (bivši Francuski Maroko)	398.627	—[17])	Rabat	1956
54. Alžir	2,293.190	13,547.000	Alžir	1962
55. Tunis	164.150	5,137.000	Tunis	1956
56. Mauritanija	1,030.700	1,171.000	Nuakšot	1960
57. Senegal	196.722	3,925.000	Dakar	1960
58. Mali	1,240.142	5,022.000	Bamako	1960
59. Gvineja	245.857	3,921.000	Konakri	1958
60. Obala Slonovače	319.822	4.310.000	Abidžan	1960
61. Gornja Volta	274.200	5,210.000	Uagadugu	1960
62. Togo[18])	56.600	1,960.000	Lome	1960
63. Dahomej	112.622	2,686.000	Port Novo	1960
64. Niger	1,267.000	4,016.000	Niamej	1960
65. Čad	1,284.000	3,706.000	Ndžamina	1960
66. Centralnoafrička Republika	622.984	2,300.000	Bangi	1960
67. Kamerun[19])	470.200	5,836.000	Jaunde	1960

[15]) Ovamo nije uračunat Nauru, koji je od 1888. do 1914. godine bio njemački posjed, između dva rata mandatna, a poslije drugog svjetskog rata — teritorija pod strateljstvom UN. Mandatori, odnosno staratelji su bili Velika Britanija, Novi Zeland i Australija. Nauru je dobio nezavisnost 1968. godine.

[17]) Nije nam poznat broj stanovnika u bivšem Francuskom i bivšem Španskom Maroku u 1970. godini.

[18]) Ovo je bivši francuski mandat Togo. Osim toga, postojao je i britanski mandat Togo, koji je ušao u sastav nezavisne države Gane. Oba Togoa su do prvog svjetskog rata bila njemački posjed.

[19]) Potpuno teritorijalno formiranje Kameruna izvršeno je 1961. godine poslije plebiscita u britanskom mandatu Kamerun (88.300 kvadratnih kilometara), kada se stanovništvo južnog, primorskog dijela (43.300 kvadratnih kilometara) ovog strateljskog područja izjasnilo za pripajanje samostalnoj državi Kamerun (bivši francuski posjed), dok se stanovništvo sjevernog dijela (45.000 kvadratnih kilometara) odlučilo za pripajanje Nigeriji (bivši britanski posjed).

68.	Gabon	267.667	500.000	Librvil	1960
69.	Kongo	342.000	936.000	Brazavil	1960
70.	Malgaška Republika	587.041	7,400.000	Tananarive	1960
	Afrika ukupno: 18 posjeda	11,173.524	71.583.000	—	—
	AZIJA				
71.	Liban	10.400	2,787.000	Bejrut	1946
72.	Sirija	185.180	6,787.000	Damask	1946
73.	Francuska Indija[16])	479	470.000	Pondišeri	1954
74.	Kambodža	181.035	6,701.000	Pnom Pen	1953
75.	Laos	236.800	2,962.000	Vijentijan	1954
76.	DR Vijetnam	158.750	21.154.000	Hanoj	1954
77.	Rep. J. Vijetnam	173.809	18.332.000	Ho Ši Min Grad	1954
	Azija ukupno: 7 posjeda	946.453	58,656.000	—	—
	SJEVERNA AMERIKA				
78.	Haiti	27.750	4,867.000	Port o Prens	1804
79.	Dominikanska Republika	48.442	4,325.000	Santo Domingo	1804
	Sjeverna Amerika ukupno: 2 posjeda	76.192	9,192.000	—	—
	BIVŠI POSJEDI FRANCUSKE UKUPNO: 27 POSJEDA	12,196.369	139,431.000	—	—
III	**HOLANDIJA**				
	AZIJA				
80.	Indonezija	1,904.345[22])	122,000.000	Džakarta	1949
	BIVŠI POSJEDI HOLANDIJE UKUPNO: 1 POSJED	1,904.345	122,000.000	—	—
IV	**BELGIJA**				
	AFRIKA				
81.	Zair	2,345.409	21,638.000	Kinšasa	1960
82.	Ruanda	26.338	3,724.000	Kigali	1962
83.	Burundi	27.834	3,540.000	Budžumbura	1962
	Afrika ukupno: 3 posjeda	2,399.581	28,902.000	—	—
	BIVŠI POSJEDI BELGIJE UKUPNO: 3 POSJEDA	2,399.581	28,902.000	—	—
V	**ŠPANIJA**				
	AFRIKA				
84.	Bivši Španski Maroko (sjeverni dio Maroka)	26.000	—[17])	Tetuan	1956
85.	Enklava Ifni	1.500	54.283	Sidi Ifni	1969
86.	Ekvatorijalna Gvijena	28.051	290.000	Malabo	1968
	Ukupno Afrika: 3 posjeda	55.551	344.283	—	—

[16]) Francuska Indija se sastojala od pet malih kolonijalnih teritorija: Čandernagor, Janaon, Pondišeri, Karikal i Mahe.

[22]) Ovamo je uračunata i površina Irijana Đaje (421.951 kvadratni kilometar), koji pripada Okeaniji.

PRILOG VII BIVŠI POSJEDI ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA: I (1-52) BRITANSKI, II (53-79) FRANCUSKI, III (80) HOLANDSKI, IV (81-83) BELGIJSKI, V (84-103) ŠPANSKI, VI (104-107) PORTUGALSKI, VII OSTALE ZEMLJE

PRILOG IX DANAŠNJI POSJEDI ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA: I (1-23) BRITANSKI, II (24-34) FRANCUSKI, III (35-36) HOLANDSKI, IV (37-38) ŠPANSKI, V (39-44) PORTUGALSKI, VI OSTALE ZEMLJE

	SJEVERNA AMERIKA				
87.	Meksiko	1,972.547	48,377.000	Meksiko	1821
88.	Kuba	114.524	8,550.000	Havana	1898[20]
89.	Gvatemala	108.889	5,189.000	Gvatemala	1821
90.	Salvador	21.363	3,370.000	El Salvador	1821
91.	Honduras	112.088	2,582.000	Tegusigalpa	1821
92.	Nikaragva	148.000	1,984.000	Managva	1821
93.	Kostarika	50.900	1,737.000	San Hoze	1821
94.	Panama	75.650	1,425.000	Panama	1903[21]
	Sjeverna Amerika ukupno: 8 posjeda	2,603.961	73,214.000	—	—
	JUŽNA AMERIKA				
95.	Kolumbija	1,138.914	21,117.000	Bogota	1819
96.	Venecuela	912.050	10,399.000	Karakas	1811
97.	Ekvador	263.777	6,093.000	Kito	1822
98.	Peru	1,285.215	13,586.000	Lima	1821
99.	Bolivija	1,098.581	4,931.000	La Paz	1825
100.	Čile	756.945	8,800.000	Santjago	1818
101.	Argentina	2,77.889	23,365.000	Buenos Ajres	1816
102.	Paragvaj	406.752	2,399.000	Asunsion	1811
103.	Urugvaj	177.508	2,886.000	Montevideo	1828
	Južna Amerika ukupno: 9 posjeda	8,816.631	93,576.000	—	—
	BIVŠI POSJEDI ŠPANIJE UKUPNO: 20 POSJEDA	11,476.143	167,134.283	—	—
VI	**BORTUGAL**				
	AFRIKA				
104.	Gvineja Bisao	36.125	487.000	Bisao	1973
	Afrika ukupno: 1 posjed	36.125	487.000	—	—
	AZIJA				
	Port Indija				
105.	Goa, Daman i Diu	3.693	860.000	Pandžim	1961
106.	Dadra i Nagar Haveli	490	70.000	Silvasa	1961
	Azija ukupno: 2 posjera	4.183	930.000	—	—
	JUŽNA AMERIKA				
107.	Brazil	8,511.967	93,215.000	Brazilija	1822
	Južna Amerika ukupno: 1 posjed	8,511.967	93,215.000	—	—
	BIVŠI POSJEDI PORTUGALA UKUPNO: 4 POSJEDA	8,552.275	94.632.000	—	—

[20]) Kuba se 1898. godine oslobodila španske vlasti uz pomoć SAD-a, čiji se uticaj u ovoj otočnoj zemlji osjećao sve do pobjede narodne revolucije 1959. godine.

[21]) Panama se, posredstvom SAD-a, 1903. godine odvojila od Kolumbije i postala samostalna država.

je izgubila poslije 1950. odnosno 1960. godine. Neophodno je da naglasimo poseban slučaj kod osamostaljenja Rodezije (Južne Rodezije), koja je samovoljno, bez saglasnosti Velike Britanije, 1965. godine proglasila nezavisnost, odnosno nezavisnost samo za bijelo, malobrojno stanovništvo ove zemlje, dok preostala crna većina mora tek da izbori svoju, tj. pravu samostalnost Zimbabvea. Posjedi u Australiji i Okeaniji (17,9% ili preko 7,9 miliona kvadratnih kilometara) i Aziji (16,1% ili preko 7,1 milion kvadratnih kilometara) osamostaljeni su između dva rata (Australski Savez, Novi Zeland, Irak, Afganistan) i poslije drugog svjetskog rata. I, konačno, preostalim trima posjedima u Južnoj Americi (Gvajana) i Evropi (Malta i Gibraltar) Velika Britanija je dala nezavisnost poslije 1960. godine. Na ukupnim bivšim britanskih posjedima stvorene su 52 nezavisne zemlje. Danas, Velika Britanija ima dvadeset i tri, uglavnom mala posjeda čija je ukupna površina svega 81.802 kvadratna kilometra.

PRILOG VIII. PREGLED DANAŠNJIH POSJEDA

Ime države	Površina (km^2)	Broj stanovnika 1970. g.)	Glavni grad
1		3	4
I VELIKA BRITANIJA			
AFRIKA			
1. Britanski teritorij u Indijskom okeanu (otoci Čagos, Aldabra i dr.)	450	2.000	Port Viktorija
2. Sejšelski otoci	376	52.437	Port Viktorija
3. Otoci Sv. Jelena, Voznesensko (Ascension) i Tristan da Kunja	419	6.464	Džemstaun
Afrika ukupno: 3 posjeda	1.245	60.901	— — —
AZIJA			
4. Brunej	5.756	136.000	Bandar Seri Begavan
5. Hong Kong	1.034	3,948.000	Viktorija
Azija ukupno: 2 posjeda	6.790	4,084.000	— — —
SJEVERNA AMERIKA			
6. Antigva (zajedno sa otocima Barbuda i Redong)	442	60.000	St. Džons
7. Belice (ranije britanski Honduras)	22.965	120.000	Belice
8. Bermuda (Bermudi, Bermudski otoci)	53	52.000	Hamilton
9. Britanski Virdžinjski otoci	153	10.000	Šarlota Amalija
10. Dominika	751	70.000	Rozo
11. Kajman	259	11.000	Džordžtaun
12. Monserat	98	12.000	Plimaut
13. St. Kits (Hristofer), Nevis i Angilja	357	62.000	Baster
14. St. Lucija	616	101.000	Kastri
15. Sv. Vinsent	388	89.000	Kingztaun
16. Turski i Kaikoski otoci	430	6.000	Grand Terk
Sjeverna Amerika ukupno: 11 posjeda	26.512	593.000	

JUŽNA AMERIKA			
17. Falklandski otoci[23])	11.961	2.100	Stenli
18. Južna Džordžija[23])	3.755	500	Gritviken
Južna Amerika ukupno: 2 posjeda	15.716	2.600	— — —
AUSTRALIJA I OKEANIJA			
19. Britanski Solomonovi otoci	29.785	163.000	Honijara
20. Gilbert i Elis	931	56.000	Tarava
21. Pitkern i drugi	37	—	Adamstaun
Australija i Okeanija ukupno:			— — —
3 posjeda[24])	30.753	219.000	— — —
EVROPA			
22. Man	588	56.348	Daglas
23. Kanalski otoci	195	121.089	— — —
Evropa ukupno: 2 posjeda	783	177.437	— — —
DANAŠNJI POSJEDI VELIKE BRITANIJE UKUPNO: 23 POSJEDA	81.802	5,136.938	
II. FRANCUSKA			
AFRIKA			
24. Afar i Isa	23.000	95.000	Džibuti
25. Komorski otoci (Komori)[25])	2.171	275.000	Moroni
26. Otok Reinion	2.510	446.000	Sen Deni
Afrika ukupno: 3 posjeda	27.681	816.000	— — —
SJEVERNA AMERIKA			
27. Sen Pjer i Miklon	242	5.025	Sen Pjer
28. Gvadelup	1.704	327.000	Poent-a-Pitr
29. Martinik	1.102	338.000	For-de-Frans
Sjeverna Amerika ukupno:			— — —
3 posjeda	3.048	670.025	
JUŽNA AMERIKA			
30. Francuska Gijana	91.000	51.000	Kajena
Južna Amerika ukupno: 1 posjed	91.000	51.000	— — —
AUSTRALIJA I OKEANIJA			
31. Francuska Polinezija	4.000	119.168	Papete
32. Kliperton	1,6	—	— — —
33. Nova Kaledonija	19.058	109.000	Numea
34. Volis i Fotuna	255	9.000	Mata Utu
Australija i Okeanija ukupno: 4 posjeda[24])	23.314,6	237.168	
DANAŠNJI POSJEDI FRANCUSKE UKUPNO: 11 POSJEDA	145.043,6	1,774.193	— — —

[23]) Falklandski otoci (španski Malvinas) i otoci Južna Džordžija su pod britanskom upravom, ali Argentina traži da se ustupe njoj.

[24]) Ovamo nisu uračunati Novi Hebridi (osim onog dijela koji je u sastavu Britanskih Solomonovih otoka), koji su kondominijum Velike Britanije i Francuske, a površina im je 14.763 kvadratna kilometra.

Također nisu uračunati ni atoli Kanton i Enderberi (površina 70 kvadratnih kilometara), koji su od 1939. godine pod zajedničkom upravom Velike Britanije i SAD-a.

[25]) Komori će dobiti nezavisnost 6. jula 1975. godine.

III	**HOLANDIJA**			
	SJEVERNA AMERIKA			
35.	Holandski Antili	1.011	220.091	Viljemstad
	Sjeverna Amerika ukupno: 1 posjed	1.011	220.091	— — —
	JUŽNA AMERIKA			
36.	Surinam	142.822	393.000	Paramaribo
	Južna Amerika ukupno: 1 posjed	142.822	393.000	— — —
	DANAŠNJI POSJEDI HOLANDIJE UKUPNO: 2 posjeda	143.833	613.091	— — —
IV	**ŠPANIJA**			
	AFRIKA			
37.	Španska Sahara (Zapadna Sahara)	226.000	76.092	El Ajun
38.	Obale pod španskim suverenitetom (Seuta, Melilja i dr.)	32	165.000	— — —
	Afrika ukupno: 2 posjeda	266.032	241.092	
	DANAŠJI POSJEDI ŠPANIJE UKUPNO: 2 POSJEDA[26])	266.032	241.092	
V	**PORTUGAL**			
	AFRIKA			
39.	Angola	1,246.700	5,673.000	Luanda
40.	Mozambik	784.961	8,233.000	Lorenso Markeš
41.	Kapverdski otoci	4.033	272.070	— — —
42.	Otoci Sveti Toma i Princevi (Prinsipe)	964	73.811	Praja
	Afrika ukupno: 4 posjeda[1])	2,036.658	14,251.881	Sveti Toma
	AZIJA			
43.	Makao	16	248.316	Makao
44.	Timor	14.925	610.000	Dili
	Azija ukupno: 2 posjeda[1])	14.941	858.316	
	DANAŠNJI POSJEDI PORTUGALA UKUPNO: 6 POSJEDA[27])	2,051.599	15,110.197	

Od ukupnih bivših posjeda Francuske najveći dio (91,6% ili 11,2 miliona kvadratnih kilometara) nalazi se u Africi. Sve ove prostrane teritorije Francuska je izgubila relativno nedavno, tj. poslije 1950. odnosno 1960. godine. Usput želimo naglasiti, da je 1960. godine osamostaljeno čak 18 afričkih zemalja, od kojih je 14 ranije pripadalo Francuskoj. Na azijskom kontinentu nalazi se oko 8% ili 946.453 kvadratnih kilometara bivših francuskih posjeda; svi su nezavisnost dobili poslije drugog svjetskog rata. U Sjevernoj Americi nalaze se najmanje bivše francuske teritorije — svega 0,6% ili 76.192 kvadratna kilometra, ali one su najranije, još 1804. godine, dobile nezavisnost; nakon osamostaljenja to je bila jedna politička cjelina — Haiti, koja se 1844. go-

[26]) Kanarski otoci od 1927. godine predstavljaju dvije španske provincije.

[27]) Otočne skupine Azori i Madera su sastavni dio metropole.

dine razdvojila na dva dijela — države Haiti i Dominikansku Republiku.

Ukupni današnji posjedi Francuske veliki su oko 150.000 kvadratnih kilometara (tu se nalazi 11 posjeda), od čega najviše (62,7%) otpada na Južnu Ameriku (Francuska Gijana). Ostalih 10 posjeda nalazi se u Australiji i Okeaniji, Africi i Sjevernoj Americi. Skrećemo pažnju, da je Francuska od ukupno osvojenih posjeda u Aziji izgubila sve, a u Južnoj Americi i Australiji i Okeaniji sve sačuvala.

Sve posjede koje je imala u Aziji, Holandija je izgubila 1949. godine (Indonezija), dok je cjelokupne teritorije u Sjevernoj i Južnoj Americi uspjela zadržati do danas. Ali, sačuvane površine predstavljaju tek 143.833 kvadratna kilometra ili 7% od ukupnih teritorija koje je Holandija uspjela osvojiti.

Ukupni belgijski posjedi (oko 2,4 miliona kvadratnih kilometara) bili su veći od današnjih portugalskih (oko 2 miliona kvadratnih kilometara), nalazili su se u Africi, a nezavisnost su dobili 1960. (Zair) i 1962. godine (Ruanda i Burundi).

Španija je izgubila 97,7% svih svojih teritorija. Od toga najveći dio (8,8 miliona kvadratnih kilometara, ili 76,8% svih bivših posjeda) nalazi se u Južnoj Americi. Na ovom velikom prostoru stvoreno je u periodu od 1811. do 1828. godine devet nezavisnih država. Istovremeno (1821. godine), Španija je izgubila i gotovo sve posjede u Sjevernoj Americi (oko 2,6 miliona kvadratnih kilometara ili 22,7% ukupnih bivših posjeda). Ovaj oslobođeni prostor, koji je gotovo četiri puta manji od bivšeg španskog posjeda u Južnoj Americi, poslije osamostaljenja prilično je usitnjen. Tu je stvoreno sedam manjih država i samo jedna veća — Meksiko. U Africi Španija je sačuvala veći dio posjeda — čak 82,7% ili 266.032 kvadratna kilometra.

PRILOG X. BROJ BIVŠIH I DANAŠNJIH POSJEDA ZEMALJA ZAPADNE EVROPE I PIRINEJSKOG POLUOTOKA

	BIVŠI POSJEDI							DANAŠNJI POSJEDI						
	Velika Britanija	Francuska	Holandija	Belgija	Španija	Portugal	Ukupno	Velika Britanija	Francuska	Holandija	Belgija	Španija	Portugal	Ukupno
Afrika	18	18	—	3	3	1	43	3	3	—	—	2	4	12
Azija	20	7	1	—	—	2	30	2	—	—	—	—	2	4
Sjeverna Amerika	7	2	—	—	8	—	17	11	3	1	—	—	—	15
Južna Amerika	1	—	—	—	9	1	11	2	1	1	—	—	—	4
Australija i Okeanija	4	—	—	—	—	—	4	3	4	—	—	—	—	7
Evropa	2	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	2
Ukupno	52	27	1	3	20	4	107	23	11	2	—	2	6	44

Portugal je od svih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka uspio da zadrži najviše svojih posjeda, čak oko jedne petine (preko 2 miliona kvadratnih kilometara), pa je tako, još za neko vrijeme, najveća današnja kolonijalna sila svijeta. Najprostraniji bivši posjedi Portugala (99,6% ili 8,5 miliona kvadratnih kilometara) nalaze se u Južnoj Americi. To je Brazil, koji je dobio nezavisnost 1822. godine. Ostali, po površini mnogo manji bivši portugalski posjedi u Aziji i Africi, osamostaljeni su tek oko vijek i po kasnije, odnosno 1961. (Portugalska Indija) i 1973. godine (Gvineja Bisao).

Prema tome, kriza kolonijalnog sistema zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka, i općenito, dostiže vrhunac u godinama poslije drugog svjetskog rata.

Na prostoru bivših posjeda navedenih kolonijalnih sila stvoreno je 107 nezavisnih država. Mnoge od njih, naročito u Africi, dobivši političku samostalnost nisu stekle i ekonomsku, odnosno socijalnu nezavisnost. To pojedine kolonijalne sile koriste, pa u vidu neokolonijalizma i tehnološkog kolonijalizma nastoje da ponovno nametnu neke zavisne odnose ovim bivšim posjedima. Sve to otežava potpuno i brzo osamostaljenje novooslobođenih država. U nastojanju da ovo prevaziđu one se, često, međusobno udružuju u političke i ekonomske grupacije, a posebno značajno za njih je članstvo među nesvrstanim zemljama.

Na preostalim, tj. današnjim zavisnim područjima zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka koja imaju ukupno preko 2,6 miliona kvadratnih kilometara i više od 22,8 miliona stanovnika (1970. godine), nalaze se 44 posjeda, što pokazuje da su oni, u većini slučajeva, mali. Ta usitnjenost posebno se zapaža kod Velike Britanije, koja danas ima samo 81.802 kvadratna kilometra ili 3,1%, tj. najmanji udio u ukupnim današnjim posjedima ovih evropskih kolonijalnih sila, a ima više od polovine tih teritorija — dvadeset i tri.

Na kraju uporedimo ukupne današnje posjede svih zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka sa današnjim posjedima ostalih kolonijalnih država svijeta.

Godine 1974. pod kolonijalnom upravom bile su 63 teritorije, koje ukupno imaju preko 3,1 milion kvadratnih kilometara površine i više od 28,3 miliona stanovnika (1970. godine).

Iako su zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka izgubile čak više od 96,8%, odnosno preko 81 milion kvadratnih kilometara svojih posjeda, ipak one danas posjeduju preko 2,6 miliona kvadratnih kilometara ili čak 84,6% svih zavisnih teritorija u svijetu. Ovim evropskim kolonijalnim zemljama pripadaju svi zavisni posjedi u Africi i Južnoj Americi, zatim 99,9% u Aziji, 73,1% u Sjevernoj Americi. Sa svojih 783 kvadratna kilometra posjeda u Evropi ove zemlje (odnosno Velika Britanija) učestvuju samo sa oko 36%, jer Danska upravlja Farskim otocima, koji imaju površinu 1.399 kvadratnih kilometara. U Australiji i Okeaniji posjedi zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka čine samo 10,4%, jer Australija ima tu čak 89% zavisnih teritorija.

PRILOG XI. ZAVISNE TERITORIJE U SVIJETU 1974. GODINE

Kolonijalne sile:	Zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka Površina (km²)	%	Danska²) Površina (km²)	%	SAD Površina (km²)	%	Čile Površina (km²)	%	Australija Površina (km²)	%	N. Zeland Površina (km²)	%	Ukupno u svijetu Površina (km²)	%
Afrika	2,331.616	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,331.616	100,0
Azija	21.731	100,0	—	—	—	—	—	—	14	0,0	—	—	21.745	100,0
Sjeverna Amerika	30.571	73,1	—	—	11.253	26,9	—	—	—	—	—	—	41.824	100,0
Južna Amerika	249.538	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	249.538	100,0
Australija i Okeanija	54.067,6	10,4	—	—	2.556	0,5	179	0,0	462.038	89,0	510	0,1	519.350,6	100,0
Evropa	783	35,9	1.399	64,1	—	—	—	—	—	—	—	—	2.182	100,0
Ukupno	2,688.306,6	84,6	1.399	0,0	13.809	0,4	179	0,0	462.052	15,0	510	0,0	3.166.245,6	100,0

PRILOG XII. BROJ POSJEDA NA ZEMLJI 1974. GODINE

Kolonijalne sile:	Zemlje Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka	Danska(2)	SAD	Čile	Australija	Novi Zeland	Ukupno u svijetu
Afrika	12	—	—	—	—	—	12
Azija	4	—	—	—	1	—	5
Sjeverna Amerika	15	—	3	—	—	—	18
Južna Amerika	4	—	—	—	—	—	4
Australija i Okeanija	7	—	5	1	5	3	21
Evropa	2	1	—	—	—	—	3
Ukupno	44	1	8	1	6	3	63

Literatura

1. Ž. Stazić, R. Petrović, F. Stanić — Geografija svijeta. Sloga. Knjiga III, Zagreb 1958.
2. R. Petrović, Z. Dugački, P. Mardešić, I. Rubić — Geografija svijeta. Sloga. Knjiga IV, Zagreb 1958.
3. Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb 1974.
4. I. Crkvenčić — Afrika. Školska knjiga. Zagreb 1966.
5. J. Medved — Afrika. Filozofska fakulteta. Ljubljana 1969.
6. V. Đurić — Političko-geografski preobražaj svijeta. Geografski horizont, br. 3. Zagreb 1961. strana 1—15.
   J. Ilić — UN i bilans antikolonijalne revolucije. SGD.
7. J. Ilić — Globus 2, Beograd 1970. str. 87—110.
8. M. Bjelovitić — Političkogeografska problematika savremene Afrike. Geografski pregled XIV—XV, Sarajevo 1973. strana 103—114.
9. J. Ilić — Prevrat u Portugaliji — rušenje fašističke diktature u metropoli i raspad kolonijalnog sistema u Africi. SGD. Globus br. 6, Beograd 1974. strana 172—175.
10. Atlas svijeta. Jugoslovenski leksikografski zavod. Zagreb 1974.
11. Veliki atlas svijeta. Prosveta Beograd i Mladinska knjiga Ljubljana 1974.
12. Historijski atlas. Učila. Zagreb 1954.
13. J. Ilić — Politička karta: Evrope, Afrike, Azije, Sjeverne Amerike, Južne Amerike i Antarktika, Australije i Okeanije. »Politika« Beograd 1974.

RÉSUMÉ

LES POSSESSIONS ANCIENNES ET ACTUELLES DES PAYS DE L'EUROPE OCCIDENTALE ET DE LA PÉNINSULE IBÉRIQUE

JASMINA ČEHAJIĆ

Le Portugal, la plus grande force coloniale du monde d'aujourd'hui devrait perdre prochainement toutes ses vastes possessions (2.051.599 km²). De cette manière disparaitront les grands territoires dépendants, propriété d'une force coloniale.[1]) Les pays possédés par toutes les forces coloniales réunies auront alors une surface d'environ un million des kilomètres carrés (1.114.646,6 km²), et aucune de ces forces n'aura pas de possessions plus grandes que 270.000 km².[2]) Cette accélération de la disparition des possessions coloniales nous a impulsé de présenter la décolonisation des possessions des plus grandes forces coloniales européennes et, en même temps, mondiales; ainsi: La Grande-Bretagne, La France, Le Pays-Bas et La Belgique, exception faite de L'Irlande et du Luxembourg, qui n'ont pas été des forces coloniales, bien qu'appartenant aux pays de l'Europe occidentale; et L'Espagne et Le Portugal, avec en miniature L'Andorre, qui font partie de la Péninsule ibérique.

Jusqu'à 1974 les pays de l'Europe occidentale et de la Péninsule ibérique ont perdu 96,8% ou 81.055.045 km² de leur possessions, c'est-à-dire qu'il a été créé 107 Etats indépendants. Aujourd'hui les 3,2% ou 2.688.306,6 km² de possessions restées représentent 44 territoires dépendants.

Si nous regardons les continents, nous voyons que ces forces coloniales réunies ont conquéri la plus grande part de possessions sur le sol d'Afrique — soit 25.809.162 km² ou plus de 85% du continent africain, alors qu'ajourd'hui elles n'ont plus que 9% ou 2.331.616 km² (en général, ce sont les possessions du Portugal — 2.036.658 km² ou 87,4%).

Sur le sol de l'Amérique du Nord les pays de l'Europe occidentale et de la Péninsule ibérique ont perdu la plupart de leur possessions, 99,9% au total, c'est-à-dire 22.030.979 km², et en Europe le moins — 29,1% (les territoires dépendants actuellement ou anciennement en Europe ont de très petites surfaces 1.105 km²).

La Grande-Bretagne a été la plus grande force coloniale, laquelle a conquéri au total 44.603.134 km², c'est-à-dire plus de la moitié de territoires conquéris au total par les tous pays de l'Europe occidentale et de la Péninsule ibérique réunies de quoi elle n'a gardé jusqu'au aujourd'hui que 0,2% ou 81.802 km². En outre, La Grande-Bretagne est l'unique de ces pays a avoir des possessions sur les tous continents et, ce qui est encore plus intéressant, elle est la seule qui a réussi jusqu'au aujourd'hui de garder quelque chose dans tout le mond.

En 1974, sur le total des territoires dépendants, la plus grande partie des possessions appartenait aux pays de l'Europe occidentale et de la Péninsule ibérique — soit 84,6% ou 2.688.306,6 km².

---

[1]) Le Groenland a été jusqu'en 1953 la possession du Danemark, et après cette date, par la constitution de ce dernier, il est sa composante avec des droits égaux.

ONU n'a pas avoué l'annexion de la Namibie par la République Sud-africaine.

Après la ratification, en 1961, du contrat conclus le 1 décembre 1959, à Washington par les représentans de 12 Etats (L'Argentine, L' Australie, Le Belgique, Le Chili, La France, Le Japon, La République Sud-africaine, La Norvège, La Nouvelle Zélande, La Grande-Bretagne, Les Etats-Unis et URSS), les droits territoriaux imposés par certains pays (L'Argentine. L'Australie, Le Chili, La France, La Norvège, La Nouvelle Zélande et La Grande-Bretagne) sur des régions de l'Antarctique devaient cesser.

[2]) Vu que le 15 juillet 1975 L'Australie doit accorder l'indépendance de La Papet t de la Nouvelle Guinée (au total 461.691 km²) les possessions australiens ne représenteront que 361 km², alors que L'Espagne deviendra la plus grande force coloniale du monde, mais avec seulement 266.032 km².

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVI—XVII god. 1972—1973.
Sarajevo

O SEZONSKIM KRETANJIMA BOSANSKIH OVČARA U HRVATSKU

MILOŠ BJELOVITIĆ

Živeći u Sarajevu, a budući rodom iz Bjelovara, imao sam mogućnosti posljednjih desetak godina da promatram sezonska kretanja bosanskih ovčara sa planinskih područja Bosne u nizinska područja Hrvatske (Istočne Hrvatske ili Slavonije i Srednje Hrvatske) i obratno. Jednu od prvih ideja za ova promatranja čuo sam u razgovoru sa pokojnim profesorom Mil. S. Filipovićem, koji je posebno insistirao na problemu tzv. Vrhovaca. Tako sam, kao geograf gledajući niz pojava i procesa u savremenoj geografskoj sredini, počeo oko 1960. godine da pratim sezonska kretanja bosanskih ovčara u Hrvatsku.

Poznato je da je savremene geografske procese i pojave sve teže pratiti zbog njihove dinamičnosti, pa sam se zato i ja morao služiti različitim mogućnostima i načinima da bi ovo praćenje bilo što uspješnije. Lično sam vršio promatranja i razgovarao sa stočarima kad god i gdje god mi se pružala prilika na širokim prostranstvima od područja Zenice, Travnika i Jajca na preko područja Tuzle, Doboja, Broda, Lijevča Polja i Pounja u Bosni do ravnica Hrvatske između Broda, Požege i Virovitice na istoku, te Koprivnice, Bjelovara, Zagreba i Siska na zapadu. Iskoristio sam brojne mogućnosti nastavnika univerziteta, kao što su: kontakti sa studentima iz krajeva kuda se ovčari kreću, podaci iz diplomskih radova apsolvenata geografije koji se nalaze u Fondu Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu i radovima za stručne ispite nastavnika geografije. Posebnu sam pažnju obratio na novinske priloge koji su se u tom vremenu bavili ovom problematikom.

Na mjestima izuzetno značajnim za kretanja ovčara, na prelazima preko rijeke Save, našao sam profesore geografije ili studente koji su mi pružali neophodne informacije o kretanju ovčara. Na ovom je u B. Šamcu radio prof. geografije Milanović Žarko, u B. Gradiški prof. Kozarčanin Dževdet a u selu Strmen kod Siska tada student geografije Karić Ana. Na drugoj strani Save, vršili su promatranja prof. geografije Filipović Ostoja iz Vrbovca i prof. Božić Branko iz Osijeka. Svima njima i ovom prilikom izražavam zahvalnost.

Prema našim istraživanjima, sezonska kretanja bosanskih ovčara na područje Središnje Hrvatske (prostor između Slavonije ili Istočne Hrvatske i Slovenije, te Mađarske na sjeveru i najkraće linije između Slovenije i Bosne i Hercegovine južno od Karlovca) počela su u periodu poslije II svjetskog rata, negdje oko 1947. godine, za razliku od područja Istočne Hrvatske ili Slavonije, gdje su takva kretanja postojala i između dva svjetska rata. Sa vremenom ova kretanja su postajala sve intenzivnija i masovnija. Prema našim promatranjima, ova kretanju su dostigla maksimum između 1958—1965. godine. Poslije tog kretanja su u opadanju.

Osnovni geografski uzrok kretanja bosanskih ovčara, leži u nedostatku stočne hrane preko zime na bosanskim planinama, te blaže zime u nizinama (župi) i većim mogućnostima prehrane stoke. Geografsko tretiranje pojave kretanja ovčara polazi na prvom mjestu od područja sa kog se ovčari kreću, preko područja kojim se kreću do područja na kojem se zadržavaju. Ono prati sve posljedice koje nastaju takvim kretanjima.

Prema našim promatranjima, najviše se kreću ovčari sa područja planina Vlašića, Čemernice i Manjače, a znatno manje i sasvim neznatno sa planina Ozrena, Majevice, Borje, Uzlomca, Lisine i Dimitora. Kao južna granica kretanja sezonskih bosanskih ovčara može se uzeti potez: Ključ—Jajce—Turbe—Travnik—Zenica—Kladanj. Prostor na kojem se zadržavaju bosanski ovčari poklapa se gotovo sa cijelom Središnjom i Istočnom Hrvatskom, uključujući tu povremeno područje Baranje i Međimurja. Ponekad su bosanski ovčari prelazili sa svojim stadima preko Sutle u Sloveniju. U novije doba, poslije 1967. godine, kad je u SR Hrvatskoj donesen zakon o zabrani nomadskog pašarenja, neki bosanski ovčari su krenuli u Srem i Bačku na istoku, te Primorje i Istru na zapadu. Ipak, ovakva kretanja imaju sasvim sporedan značaj.

Kao što je poznato, ovčari se počinju kretati sa svojim stadima ovaca početkom novembra (oko Mitrovdana 8. XI), kada na planini nema više uslova za život ovaca. Tada počinju sezonska kretanja ovčara sa planina prema nizinama i župnijim krajevima oko i preko Save, u kojima se zadržavaju do proljeća, kad se počinju vraćati na planinu, gdje stižu početkom maja (oko Đurđevdana 6. V). Stočari se kreću najvećim dijelom sa svojim vlastitim stadima, a veoma rijetko sa zakupljenim privatnim ili zadružnim stadima ovaca. Stada su malobrojna i kreću se od pedesetak do nekoliko stotina ovaca. Obično se udružuje nekoliko ovčara i stada kako bi im kretanje i život bili lakši. Stado obično prate: dva ovčara, jedan konjić ili magare (koji nose pokrivače, samar, sjekiru, kotao i dr.) i nekoliko pasa — čuvara.

Sl. 1. Ovčari sa Zmijanja prolaze Savu kod Strmena

Pravci kretanja bosanskih ovčara mogu se podijeliti, uglavnom, na zapadne (zapadno od rijeke Bosne) — kojima stada stižu u zapadni dio Slavonije i Središnju Hrvatsku i istočni pravac, kojim ovčari sa stadima stižu u istočnu Slavoniju i Srem. Vlašićki ovčari su jedini koji se nalaze u oba glavna pravca, i na prostoru od Dunava do Sutle i od Mure do Turopolja!

Navodimo najčešće pravce kretanja bosanskih ovčara sa planina u nizine i obratno: 1. ovčari sa područja Manjače, Zmijanja, Lisine idu preko Bosanske Gradiške, ali i preko Jasenovca, Kostajnice, Strmena, Turopolja, Posavinom do Prigorja, preko Vrbovca—Koprivnice—Đurđevca—Bjelovara—Daruvara i obratno. Sa ovog područja smo zabilježili ove ovčare: rođaci Sladojevići iz istoimenog sela na Zmijanju, udruženi u nekoliko »čopora« sa preko 1.000 ovaca idu godinama sa Manjače preko Kozare, Dubice, Strmena, Posavine, Zaprešića do Kumrovca i Sutle i vraćaju se istim putem nazad. Iz sela Majdan kod Jajca našli smo ovčare kod Bjelovara (1967. g.). 2. pravac: Vlašić—Zenica—Doboj—Brod ili B. Kobaš ili B. Šamac gdje se prelazi Sava i kreće po Posavini, Požeškoj kotlini, ali i dalje na sjever u Podravinu do Slatine, Miholjca i Osijeka. Sasvim je sigurno da na ovom pravcu ide najveći broj ovčara i stoke.

Sl. 2. Ovčari sa Zmijanja u Posavini

Naša promatranja se gotovo u potpunosti podudaraju sa rezultatima istraživanja V. Jerića, što je prikazano i na karti (1, 232). Na ovom pravcu zabilježili smo kretanja ovčara iz ovih sela u dolini rijeke Bile: Gluha Bukovica, Dub, Zagrađe, Poljanice, Maline, Guča Gora i Putičevo. Sa područja zeničke opštine, na lijevoj strani Bosne, zabilježili smo ovčare iz ovih sela ispod planine Lisca: Preočica, Stranjani, Gradišće, Šerići, Vukotići i Doglode.

Treći pravac čine najvećim dijelom istočna struja sa Vlašića i samo sporadično sa terena istočno od Bosne, kojim ovčari sa stokom prelaze rijeku Savu kod B. Šamca, Orašja, Brčkog, Brezovog Polja i Rače. Na ovom pravcu znatnije je bilo kretanje ovčara između dva rata nego danas. Ovim pravcem išlo je nekoliko grupa ovčara od Teslića, dolinom Ukrine. U Hrvatskoj se zadržavaju oko Županje i Đakova, a u novije doba sve se više kreću prema Vukovaru i Sremu, a samo izuzetno u Bačku.

Život bosanskih ovčara je veoma težak, čak toliko težak da se pitamo: kako to da još ima i danas ljudi koje hoće u savremenim uslovima da se kreću i žive danonoćno pored stoke na velikoj udaljenosti od svojih kuća, u nevjerovatno teškim i preživjelim uslovima života?! Osim fizičkih teškoća u kretanju i načinu života bosanskih ovčara, treba naglasiti da i društveni uslovi ovakvih kretanja postaju sve teži i složeniji. Zato je sasvim normalna posljedica opadanja sezonskih kretanja bosanskih ovčara u Hrvatsku, posebno poslije donošenja (1967. godine) zakona o zabrani nomadskog pašarenja. Ovaj je zakon samo posljedica niza sporova koji su nastajali na relacijama: bosanski ovčari — zemljoradnici.

Kakva je budućnost sezonskih kretanja bosanskih ovčara u Hrvatsku i uopšte njihovih kretanja u našoj zemlji? To je pitanje koje se nameće samo od sebe svakom tko se imalo zainteresuje ovom problematikom? Svi autori kojima se služimo u ovom radu, (kao i pisac ovih redova u prvo vrijeme promatranja) misle da ovakva sezonska kretanja bosanskih ovčara nemaju perspektivu i gotovo da su na odumiranju. Tako se kaže da arhaični oblici privređivanja, kao što je ekstenzivno stočarstvo — nemaju budućnost i teško će se održati ($\frac{1}{2}$, 17) ili da je iluzorno očekivati trajnije rezultate u cilju spasavanja transhumance ($\frac{1}{2}$, 231), te da problem vrhovskog stočarstva treba rješavati u užoj matičnoj oblasti. U posljednjim decenijama stočarska kretanja nestaju i doskora će preći u hisstoriju naše planinske ekonomije. Ne bi trebalo podržavati preživjele forme planinskog privređivanja, ali treba valorizirati planinske prostore ($\frac{2}{3}$ 543—544).

Uobičajeno je mišljenje da stare forme privređivanja moraju da ustupe mjesto novima, pa se takvo mišljenje i mehanički prenosi. Ovakvo mišljenje potpomažu i sami stočari kuknjavom o teškom («pasjem«) životu uz stoku. Mi smatramo da sezonska stočarska kretanja iz Bosne u Hrvatsku još nisu dostigla fazu gašenja i da će se ovi oblici stočarenja održati znatno duže nego što se to misli. U prilog tome idu i prilike poslije donošenja Zakona o zabrani nomadskog pašarenja u SR Hrvatskoj 1967. godine, od kada su stočarska kretanja smanjena, ali su ipak nastavljena. Sezonska kretanja bosanskih ovčara su posljedica komplementarnih osobina planina — vrhovina na jednoj i nizina na drugoj strani. Preživjele oblike privređivanja ne može nitko spasiti od nestanka, ali to po našem mišljenju još nije slučaj sa kretanjima ovčara iz Bosne u Hrvatsku. Treba pronalaziti adekvatnije forme kretanja i učiniti ga društvo obostrano korisnijim i priznatijim na cijelom području od planina Bosne do nizina Hrvatske.

Literatura

1. C. Đ. Popović: Stočarska kretanja u Bosni i Hercegovini. Glasnik Zem. muzeja, Nova ser., Etnol. sv. XVIII Sarajevo 1963.

2. V. Jerić: Neki problemi transhumantnog stočarstva u Bosni na primjeru Vlašić planine. Zbornik na jugoslovenskiot simpozium na problemite na selskite naselbi i zemjodelskoto proizvodstvo. Skopje 1972.

3. M. Marković: Stočarska kretanja na dinarskim planinama. Zbornik za narodni život i običaje. JAZU, knj. 45. Zagreb 1971.

SUMMARY

ABOUT SEASONAL MOVEMENTS OF BOSNIAN SHEPHERDS TO CROATIA

MILOŠ BJELOVITIĆ

Seasonal movements of Bosnian shepherds to Slavonia date from the period between the two wars and not until after 1947 such movements started in the area of north Croatia. The movements had the strongest intensity between 1958 and 1966, and they are falling now. The south boundary of shepherds' movements can be marked by the line: Ključ—Jajce—Turbe—Travnik—Lašva—Kladanj, and their north boundary by the state frontier with Hungary between Slovenia and Vojvodina. The east boundary goes along the Danube, and the west one along the Sutla river. Shepherds only exceptionally get into Bačka, Slovenia or Istria.

Most of shepherds are from the mountainous areas of Vlašić and Manjača and move along best natural ways (valleys) northward to the Sava and Drava in autumn, and they come back in spring. Shepherds' movements to SR Croatia are forbidden by 1967 Law, but they are still kept, although they are falling. The author thinks that these movements are not fading, as it is usually thought, and that they should be modernized by social measures.

RASPRAVE

POVODOM NAPISA »JOŠ JEDNOM O PROCESU URBANIZACIJE ZA TURSKOG DOBA U BOSNI I HERCEGOVINI«

MILOŠ BJELOVITIĆ

U Geografskom pregledu XIV—XV za 1970/71. god. objavljen je prilog sa navedenim naslovom u odjeljku »Rasprave« autora Sulejmana Bakaršića (1, 214—230).

Iako je ovakav prilog gotovo presedan u dosadašnjoj praksi Geografskog pregleda, treba pozdraviti pojavu odjeljka »Rasprave«, bez obzira na sadržaj napisa o kojem je riječ.

Kako zbog sebe lično, tako i zbog geografske javnosti, dužan sam da odgovorim na napis »Još jednom o procesu urbanizacije za turskog doba u Bosni i Hercegovini«.

Uzeto u cjelini, autor nema jasan koncept izlaganja za jednu raspravu. Počinje sa općim napomenama o značenju terenskog rada i istorijskih izvora za geografske studije (kao da ja to osporavam!), a zatim prelazi na ulogu deftera za poznavanje prošlosti Bosne i Hercegovine (kao da ja to poričem!). Tek iza toga prelazi u napad na neke postavke u mojoj disertaciji »Zenica i njena okolina« (2, 1—215), što je u stvari suština ove rasprave, da bi na kraju opet istakao ulogu deftera.

Stari je metod nekritičnih kritičara da se uzme ono što odgovara, a da se pređe preko ostalog i zaključi da je samo takvo gledište ispravno. Upravo tako radi i S. Bakaršić sa brojnom literaturom koju je pozvao u pomoć.

On, zajedno sa nekim istoričarima i nekim drugim autorima želi da dokaže — da je na tlu Bosne i Hercegovine bilo veoma malo, ili nikako, gradova prije dolaska Turaka. Za njih prije deftera kao da nema drugih izvora o naseljima, gradovima i privredi srednjevjekovne Bosne i Hercegovine. Vrhbosna, Visoki, Sutjeska i Jajce, kraljevi, plemstvo i drugo — kao da nije postojalo. Ja mislim da ovdje nije potrebno o tome govoriti. Zato citiram ono što sam napisao u disertaciji (a što kritičar S. Bakaršić jedva da navodi!) »Turska vladavina u Bosni nije dala mnogo *novih* gradskih naselja, jer su već na mjestima sa najpovoljnijim geografskim položajem — na raskršćima puteva, na mjestu prelaza preko rijeka, u središtu kotlina i polja, itd. — postojala naselja sa nekim karakteristikama gradova (tvrđave sa podgrađima, trgovi i rudarski gradovi)«. I »Čini se da S. Bakaršić ne dijeli dva procesa koji su slični, ali nisu identični. To je proces urbanizacije i postanak novih gradskih na-

19. Površina hidrosfere je razdvojena kontinentima (disimetrija hidrosfere). Na sjevernoj polulopti preovlađuje podzemno i morsko zaleđenje (vječna merzlota, morski led) na južnoj nadzemno (lednici) (disimetrija kriosfere).

20. Na kopnu preovlađuju visine manje od 1.000 m. U moru dubine veće od 3.000 m. Kontinenti i okeani su prvobitne forme reljefa litosfere.

21. U prostiranju mladih planinskih pojaseva na kopnu i na dnu svjetskog okeana preovlađuje meridijanski ili njemu blizak pravac.

22. U tjemenim dijelovima svih središnje-okeanskih hrbata postoje riftovske depresije.

23. U zemljinom elipsoidu postoje sile koje deformišu, i koje se pojavljuju pri smanjenju polarne i ekvatorijalne spoljašnosti Zemlje, a djeluju na određenim zonalnim i meridionalnim pojasevima.

24. Neprekidna razmjena materije i energije između komponenata uslovljava cjelovitost landšaftnog omotača Zemlje (zakon cjelovitosti).

25. Karakteristična osobina landšaftnog omotača jeste postojanje kružnog kretanja materije i energije u njemu, koje obezbjeđuje višekratnost procesa i njihovu visoku sumarnu efektivnost pri ograničenim početnim količinama materije i energije (zakon kružnog kretanja).

26. Za landšaftni omotač je karakteristična periodična i ciklična ponovljanje različitih procesa i pojava u vremenu (zakon ritmike).

27. U kružnim tokovima i ritmičnim pojavama konačna faza ritma (kružnog toka) ne spaja se sa početnom: među njima je uvijek prekid, koji i obrazuje vektor usmjerenih izmjena.

28. Sjeverna polulopta se razlikuje od južne po rasporedu kopna i mora, pa klimi, strukturi landšaftnog omotača, formama zaleđenja, geološkoj istoriji i t. sl. (zakon polarne asimetrije Zemlje).

29. Prostorna izmjena geografske strukture landšaftnog omotača, uslovljena tokom njegovog razvoja, ima za posljedicu rasčlanjavanje omotača na geokomplekse raznog taksonomskog ranga (zakon teritorijalne diferencijacije).

30. Sve geografske komponente i geografski landšafti zakonomjerno se izmjenjuju po širini, tj. od ekvatora ka polovima (zakon geografske zonalnosti).

31. Geografske zone istog tipa ponavljaju se u raznim geografskim pojasevima (periodični zakon geografske zonalnosti).

32. U strukturi i razvitku landšaftnog omotača suštinsku ulogu, osim zonalnih procesa, igraju azonanalni faktori (zakon azonalnosti). Osnovne manifestacije azonalnih pojava su sektornost geografskih pojaseva, »dužinska diferencijacija«, landšastnih zona, visinska pojasnost).

33. U strukturi i razvoju landšaftnog omotača zonalni i azonalni faktori su jedinstveni u protivurječnosti i nerazdvojni (zakon jedinstva zonalnosti i azonalnosti).

34. Landšaftni omotač se nalazi u stanju neprekidnog razvoja (zakon razvoja). Glavna pokretačka sila razvitka jeste borba zonalnih i azonalnih tendencija, a forma razvitka je ritmična.

35. Usljed prostorne raznorodnosti landšaftnog omotača, njegov razvitak teče neravnomjerno od mjesta do mjesta (zakon heterohronosti razvoja).

Prevod sa ruskog iz knjige:
Obščie geografičeskie zakonomjernosti Zemlji
Moskva, 1970.
(Bušatlija Ibrahim)

КРАТКИЙ СВОД ОБЩИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ЗЕМЛИ

1. Земля не »среднее« тело космоса, а своеобразная геохимическая аномалия в космосе (по причине богатства тяжелыми элементами).

2. Индивидуальные особенности Земли как планеты (магнитное поле, неоднородность гравитационного поля) преобразуют свойства окружающего ее ближнего космоса.

3. Полярное сжатие северного полушария Земли меньше, чем южного (кардиоидальный эллипсоид).

4. Скорость вращения Земли вокруг своей оси испытывает вековое замедление из-за приливного торможения. Следствие этого: фигура Земли имеет тенденцию перейти от эллипсоида к шару.

5. Земля как планета состоит из концентрических оболочек, располагающихся по удельному весу (атмосфера, гидросфера, биосфера, литосфера).

6. На земной поверхности и вблизи от нее существует географическая, или ландшафтная, оболочка, качественно отличная от всех других оболочек Земли.

7. Земная кора, ландшафтная оболочка, высокая атмосфера и ближний космос образуют сложную природную систему — »географическое пространство«.

8. Общая площадь материковых масс в северном полушарии больше, чем в южном. Центр тяжести Земли смещен в северное полушарие.

9. Вес материков равен примерно весу воды в океанах.

10. Материки и океаны по своему взаимному расположению суть антиподы.

11. Все материки, кроме Антарктиды, группируются попарно. Каждая пара образует »материковый луч«. Все материковые лучи сходятся к северному полярному пространству, образуя »континентальную звезду«.

12. Все материки имеют форму клиньев.

13. По восточным окраинам материковых лучей располагаются гирлянды островов (островные дуги). Вдоль западных окраин островных гирлянд нет.

14. В каждом материковом луче северный материк отделен от южного областью дробления земной коры (средиземные моря с их архипелагами, контрастами высот и глубин, сейсмичностью и вулканизмом).

15. В каждом материковом луче южный материк смещен к востоку относительно северного.

16. Окраинные части материков более высокие, чем их поверхность в средних частях.

17. Дно Мирового океана в центральных частях более приподнято, чем в окраинных.

18. Гранитный свой земной коры выклинивается на дне глубоких океанов (дисимметрия земной коры).

19. Поверхность гидросферы разобщена выступами материков (дисимметрия гидросферы). В северном полушарии господствует подземное и морское оледенение (вечная мерзлота, морские льды), в южном — наземное (ледники) дисимметрия криосферы).

20. На суше преобладают высоты менее 1000 м, у мору-глубины более 3000 м. Материки и океаны — первичные формы рельефа литосферы.

21. В простирании молодых горных поясов на суше и на дне Мирового океана преобладает меридиональное или близкое к нему направление.

22. В осевых частях всех срединно-океанических хребтов имеыся рифтовы депрессии.

23. В земном эллипсоиде существуют деформирующие силы, возникшие при уменьшении полярного и экваториального сжатия Земли и приуроченные к определенным зональным и меридиональным поясам.

24. Непрерывный обмен веществ и энергии между компонентами обусловливает целостность ландшафтной оболочки Земли (закон целостности).

25. Характерная особенность ландшафтной оболочки — наличие в ней круговоротов веществ и энергии, которые обеспечивают многократность процессов и их высокую суммарную эффективность при ограниченных исходных количествах вещества и энергии (закон круговоротов).

26. Для ландшафтной оболочки характерна периодическая и циклическая повторяемость различных процессов и явлений во времени (закон ритмики).

27. В круговоротах и ритмических явлениях конечная фаза ритма (круговорота) не замыкается на исходную: между ними — всегда разрыв, который и образует вектор направленного изменения.

28. Северное полушарие отличается от южного по распределению суши и моря, климату, структуре ландшафтной оболочки, формам оледенения, геологической истории и т. п. (закон полярной асимметрии Земли).

29. Пространственное изменение географической структуры ландшафтной оболочки, обусловленное ходом развития последней, имеет следствием расчленение оболочки на геокомплексы разного таксономического ранга (закон территориальной дифференциации).

30. Все географические компоненты и географические ландшафты закономерно изменяются по широте, т. е. от экватора к полюсам (закон географической зональности).

31. Географические зоны одного и того же типа повторяются в разных географических поясах (периодический закон географической зональности).

32. В структуре и развитии ландшафтной оболочки существенную роль помимо зональных процессов играют азональные факторы (закон азональности). Основные проявления азональных влияний — секторность географических поясов, »долготная дифференциация« ландшафтных зон, высотная поясность.

33. В структуре и развитии ландшафтной оболочки зональные и азональные факторы противоречиво едины и неразрывны (закон единства зональности и азональности).

34. Ландшафтная оболочка находится в состоянии непрерывного развития (закон развития). Главная движущая сила развития — борьба зональных и азональных тенденций, форма развития ритмическая.

35. Вследствие пространственной разнородности ландшафтной оболочки развитие ее протекает неравномерно от места к месту (закон гетерохронности развития).

PRILOZI

BOSNA I HERCEGOVINA U 1972—1973. GODINI

(Ekonomsko-geografski pregled)

MILOŠ BJELOVITIĆ

Razvoj privrede naše republike u protekle dvije godine bio je u skladu sa opštim privrednim kretanjima u cijeloj našoj zemlji. U 1972. g. porast proizvodnje u našoj republici je bio 105%, a u državi 108%. U 1973. g. u republici 108% naprama 106% u državi. Prema prirodnom priraštaju stanovništvo Bosne i Hercegovine u 1972. g. se povećalo za 55.000 lica ili za 14,5‰, te je krajem te godine ukupan broj stanovništva bio oko 3,837 mil. lica. U 1973 .g. prirodni priraštaj je bio 53.000 lica ili 13,7‰, te je krajem 1973. g. republika trebala imati oko 3,890 mil. stanovnika. Opadanje priraštaja stanovništva i u našoj republici slijedi opadanje u drugim republikama, iako nešto sporijim tempom. Tako je priraštaj od 13,7‰ u 1973. g. najniži u periodu poslije II. svjetskog rata, 1963. g. je bio 22,1‰, a 1953. g. čak 24,1‰! Prema projekcijama, ukupno stanovništvo republike bi 1980. g. brojalo 4,2 mil., a 2000 g. čak 5,3 mil. stanovnika! Već oko 1990 g. naša će se republika izjednačiti po broju stanovništva sa Hrvatskom, dok će se 2000 g. približiti užoj Srbiji na samo pola miliona stanovnika! Sadašnjim priraštajem stanovništva naša republika zaostaje samo za Makedonijom sa 14,8‰ porasta i SAP Kosovo sa porastom od 27,8‰! Najvažniji procesi u privredi naše republike jesu i dalje integracija kako u horizontalnom tako i u vertikalnom pravcu koncentracije i samoupravnom modelu organizacije proizvodnje. Tako su godinama stvarana gigantska privredna preduzeća kao :RMK Zenica, Energoinvest, Unis, Šipad, Hepok, Soda-so, Upi, rudnici uglja i dr. Ovaj se proces približava kraju. U 1972. g. Hena se pridružila Energoinvestu, a krajem 1973. g. ŠIPAD je integracijom obuhvatio čak 75% drvne industrije republike! U 1973. g. izvršeno je ujedinjavanje kožara oko Viteksa u Visokom. Ipak, treba naglasiti da je već od početka industrijskog privređivanja u Bosni i Hercegovini organizovanje proizvodnje inkliniralo velikim preduzećima. U 1973. godini, od 130 najvećih proizvodnih organizacija u SFRJ, bilo je ukupno 14 iz Bosne i Hercegovine. To su bile ove organizacije: 1. RMK Zenica na trećem mjestu, 2. »Šipad« na osmom mjestu, 3. »Upi« na devetom mjestu, 4. »Energoinvest« na dvanaestom mjestu, 5. Unis na sedamnaestom mjestu, 6. Rudnici Kreka-Banovići na tridesetdevetom mjestu, 7. Kožarski kombinat Visook na šezdesetosmom mjestu, 8. »Borac« iz Travnika na sedamdesetdrugom mjestu, 9. »Krivaja« iz Zavidovića na sedamdesetšestom mjestu, 10. »Unioninvest« iz Sarajeva na stotrećem mjestu, 11. »Na-

tronka« iz Maglaja na stočetrnaestom mjestu, 12. »Soda-so« na stosedmom mjestu, 13. Koksno-hemijski kombinat iz Lukavca na stosedamnaestom mjestu, i 14. »Vranica« iz Sarajeva na stodvadesetčetvrtom mjestu!

U društvenom sektoru privrede naše republike bilo je 1972. g. zaposleno ukupno 572.000 lica, a 1973. g. 589.000 lica. Istovremeno je u Sloveniji bilo zaposleno 594.000 odnosno 615.000 lica, što može da posluži kao dobar pokazatelj privredne razvijenosti ovih republika, čiji je broj stanovništva 2,2:1 u korist Bosne i Hercegovine! Znatno se povećao broj lica koja traže zaposlenje sa 30.000 u 1971. g. na 41.000 u 1972. g. i čak 50.000 lica u 1973. g.! Ovo je posljedica niza činilaca kao što su pristizanje za posao brojnijih generacija poslije II. svjetskog rata, težih mogućnosti zapošljavanja u našoj zemlji i sve većeg oslobađanja radne snage sa sela i u Bosni i Hercegovini posebno oslobađanja i uključivanje u privredu znatnog broja ženske radne snage. Gotovo polovina lica koja traže zaposlenje jesu žene!

U cijeloj našoj republici u 1972. i 1973. g. nastavljena je intenzivna izgradnja svih vrsta objekata, proizvodnih, saobraćajnih, školskih, kulturnih, zdravstvenih i drugih, koji su po dimenzijama i značaju od krupnih i međunarodnog ranga do onih općinskog i lokalnog karaktera! Upravo fascinira tempo i obim izgradnje sitnijih objekata, ali zato na širokim i gotovo svim prostranstvima republike! Ovi procesi izgradnje širom republike imaju prvorazredno geografsko i socijalno značenje, jer se time razlike u stupnju razvoja između razvijenih i nerazvijenih područja počinju smanjivati, a to je jedan od primarnih zadataka socijalističke izgradnje naše zemlje.

Najkrupnija izgradnja se vrši u Željezari Zenica, čija se proizvodnja sa sadašnjih 1 mil. t. čelika, prvi put ostvarenih u 1972. g. povećava na gotovo 3 mil.t. čelika iza 1977. g. Tu se u stvari gradi jedna nova i najmodernija željezara, sjeverno od postojeće. Drugi objekat međunarodnog značaja je Aluminijski kombinat pored Mostara. Akcija izgradnje asfaltnih puteva započeta 1968. g. uz novčani zajam građana republike, koja je trebala biti završena 1972. g. sa dužinom puteva od oko 1.800 km, nije realizovana sasvim, jer je krajem 1973. g. izgrađeno 1.750 km. To međutim nimalo ne umanjuje istorijsko značenje izgradnje ovih puteva za našu republiku, a čiji će plan biti realizovan godinu-dvije kasnije! U 1972. g. izgrađene su ove ceste: Goražde—Čajniče; Goražde—Foča; Bratunac—Tekija; Gradačac—Šamac; Livno——Split, te most na Drini kod Zvornika. U 1973. g. završena je izgradnja puta AVNOJ-a, koji se gotovo poklapa sa trasom bosanske džade (Bihać—Jajce), na dionici: Jajce—Ključ; cesta B. Petrovac—Drvar—B. Grahovo; tunel Karaula kod Žepča na cesti: Doboj—Zenica;veliki most na Savi i Uni kod Jasenovca; cesta Stolac—Ljubinje; Prijedor—Banjaluka; Kupres—Livno; Kupres——Bugojno (bez tunela kroz Kupreška vrata) i dr. Započeta je izgradnja prvog autoputa naše republike na potezu: Sarajevo—Zenica. Krajem 1973. g. ostalo je još desetak opštinskih mjesta bez asfaltne veze (V. Kladuša, B. Krupa, B. Novi, Kotor-Varoš, Gračanica, Ugljevik, Han Pijesak, Rogatica, Kalinovik, Rudo, Nevesinje, Grude, Duvno i Glamoč. Glavna slabost cestovne mreže je nepostojanje ceste dolinom Bosne (na potezu Kakanj—Lašva) i veze Sarajeva sa Podrinjem asfaltnim putem.

U 1973. g. pušten je u rad daljinski upravljač u Rajlovcu za prugu: Sarajevo—Ploče. Istovremeno zamire saobraćaj na starim uskotračnim željezničkim prugama. Tako je 15. 10. 1972. g. ugašen putnički saobraćaj na relaciji:

Lašva—Vakuf—Jajce. Problem uskotračnih pruga postaje sve akutniji i samo je pitanje vremena ukidanje saobraćaja i na tri preostale takve pruge (Sanski Most—Strmica; Čapljina—Dubrovnik—Bileća i Sarajevo—Podrinje).

Društveni proizvod Bosne i Hercegovine u 1972. g. je bio 16,7 milijardi dinara, a u 1973. g. 17,6 mrd din. (u cijenama iz 1966. g.), dok je proizvod Jugoslavije za iste godine bio 140,8 i 148,3 mrd din. To znači da društveni proizvod Bosne i Hercegovine učestvuje u državnom proizvodu sa manje od 12%, dok udio stanovništva naše republike iznosi istovremeno preko 18% stanovništva države. Prema tome, udio proizvoda je za trećinu manji od udjela stanovništva i govori dovoljno jasno o stupnju privrednog razvoja naše republike. Poređenja radi, u 1973. g. Vojvodina je imala društveni proizvod od 16,9 milijardi dinara a Slovenija od 23,4 mrd din. Proizvodnja energije, koja je od industrijskog perioda razvoja veoma značajna za privredu Bosne i Hercegovine, bila je u proizvodnji električne energije ovakva: 1972. g. 6,5 a u 1973. g. 6,9 mrd KWh ili gotovo 20% državne proizvodnje. Podjednaka je proizvodnja ove energije od hidro i termo izvora. Proizvodnja električne energije u 1973. g. bila je u Hrvatskoj 5,3, Sloveniji 5,5 i u užoj Srbiji 12,5 mrd KWh, ali je od proizvodnje kao mjerilo privrednog razvoja daleko značajnija potrošnja električne energije. Iste godine potrošnja električne energije je bila: Hrvatska 6,3, uža Srbija 6,2, Slovenija 5,2 i Bosna i Hercegovina 4,0 mrd KWh! Iste godine izvezla je naša republika 2,1 mrd KWh, a uža Srbija čak 4,1 mrd KWh.

Proizvodnja uglja u našoj republici u 1972. g. je bila 11 mil. t. a u 1973. g. 11,5 mil. t., odnosno oko 35% državne proizvodnje. Podjednaka je proizvodnja mrkog uglja i lignita, ali međutim proizvodnja mrkog uglja od 5,8 mil. t. čini oko 60% državne proizvodnje! Veću proizvodnju uglja ima jedino uža Srbija sa 14 mil. t. uglavnom lignita, a značajnu proizvodnju imaju još samo Slovenija sa 6 mil. t. i Kosovo sa 4,5 mil. t. uglja. Energetska kriza, kao jedan od vidova krize kapitalističkog sistema imala je pored ostalog za posljedicu djelimično vraćanje starom izvoru energije — uglju. I razvojni planovi naše zemlje predviđaju veliko povećanje proizvodnje uglja, za koju je međutim pored velikih materijalnih sredstava potrebno i dosta vremena. Proizvodnja koksa od 1,3 mil. t. u koksarama Lukavcu i Zenici je maksimalna i jednaka državnoj proizvodnji. Vrijedi istaći početak radova na proširenju koksare u Lukavcu.

Proizvodnja benzina u rafineriji u B. Brodu bila je 225.000 t. u 1972. g. odnosno 209.000 t. u 1973. g.; mazivnih ulja 25.000 t. (u Modriči) od državne proizvodnje 123.000 t., te bitumena 171.000 t. odnosno 155.000 t. od 326.000 t. u državi, kao i ulja za loženje od 412.000 t. u 1972. g. i 337.000 t. u 1973. g. od državne proizvodnje 3,5 mil. t. odnosno manje od 10%.

Crna metalurgija i rudarstvo su zajedno sa proizvodnjom energije od industrijskog perioda razvoja među vodećim u privrednoj strukturi Bosne i Hercegovine a u 1972. g. i 1973. g. zabilježeni su vrijedni rezultati. Tako je proizvodnja željezne rude porasla sa 3,1 na 3,7 mil. t. u 1973. g. kad je činila 79% državne proizvodnje. Dominiraju dva rudnika, Vareš sa 1,4 mil. t. i Ljubija sa gotovo 2 mil. t. želj. rude. Proizvodnja sirovog željeza (Zenica i Vareš) sa 956.000 t. približila se milionskoj cifri i predstavlja gotovo polovinu državne proizvodnje. U ekonomskoj istoriji Bosne i Hercegovine, po prvi put je 1972. g. prozvedeno 1 milion t. čelika, što je potvrđeno i naredne 1973. g. To je međutim činilo samo 37% državne proizvodnje, dok znatniju proizvodnju čelika

imaju još samo Slovenija (0,7 mil. t.) i Makedonija (0,4 mil. t.). U proizvodnji valjanih materijala naša republika je sa 822.000 t. dala 41% državne proizvodnje. Proizvodnja želj. šina sa gotovo 100.000 t. jednaka je državnoj, dok je proizvodnja betonskog željeza u opadanju (sa 312.000 t. na 267.000 t. u 1973. g.). Narednih godina treba očekivati brz porast proizvodnje u crnoj metalurgiji zbog sukcesivnog puštanja u rad objekata nove željezare. U proizvodnji boksita sa 1,1 mil. t. od državne proizvodnje 2,2 mil. t. naša republika dominira proizvodnjom rude, a uskoro treba očekivati i dovršenje aluminijskog kombinata u Mostaru, kad će započeti i prerada rude u finalne proizvode u našoj republici. Proizvodnjom boksita ističe se područje Vlasenice (sa 0,6 mil. t. rude). Olovne rude iskopano je oko 300.000 t. ili koncentrata olova oko 10.000 t. Povećana je proizvodnja ferolegura (u Jajcu) sa 31.000 t. na 41.000 t.

Proizvodnja nemetala je u stagnaciji zbog stanja na svjetskom tržištu. Azbestne rude je proizvedeno 140.000 t., barita 26.000 t. a soli 171.000 t. prema 280.000 t. u 1972. g.

U metalnoj i metaloprerađivačkoj industriji dominira preduzeće UNIS, u okviru kojeg je krajem 1973. g. puštena u rad tvornica automobila TAS, u Vogošći kraj Sarajeva, kapaciteta 12.000 komada. Proizvodnja bicikla je u porastu sa 126.000 komada u 1972. g. na 142.000 u 1973. g. kad je predstavljala 32% državne proizvodnje. Proizvodnja radio i TV aparata (Čajavec, Banjaluka) je u opadanju i čini oko 1/10 državne proizvodnje.

Hemijska industrija naše republike ima vidno mjesto u zemlji, posebno u nekim granama, kao u proizvodnji kalcinirane sode sa 129.000 t. (jednaka državnoj proizvodnji), kaustične sode sa 59.000 t. odnosno više od polovine državne proizvodnje.

Proizvodnja cementa je u začetku (Goražde), ali će nova cementara u Lukavcu uskoro izmijeniti ovakvo stanje.

Proizvodnja rezane građe sa 1,3 mil. m^3 čini 38% državne proizvodnje, dok je proizvodnja furnira sa 79.000 t., šper-ploča sa 42.000 t. i lesonit ploča sa 12.000 t. jednaka polovini državne proizvodnje. Prerađivačka industrija na bazi drveta međutim znatno zaostaje. Tako je proizvedeno samo 43.000 garnitura namještaja ili manje od 1/10 državne proizvodnje!

Proizvodnja celuloze sa 207.000 t. u 1973. g. čini 47% državne proizvodnje, natron papira 98.000 t. ili 76% državne proizvodnje, a pisaćeg papira samo 13.000 t. ili opet manje od 1/10 državne proizvodnje. Ovo su dobri pokazatelji jednostrane privredne strukture kao i zaostalosti u poređenju sa ostalim dijelovima naše zemlje.

Prema tome, kao jedan od bitnih zadataka narednog razvoja privrede Bosne i Hercegovine jeste sve više osvajanje finalizacije procesa proizvodnje.

Literatura

1. Statistički pregled 8, 1974. Sarajevo, 1974.
2. Indeks 8, 1974. Beograd, 1974.
3. Statistički godišnjak Jugoslavije 1974. Beograd, 1974.
4. M. Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1970—1971. godini. Geografski pregled XIV—XV, Sarajevo, 1973. str. 231—241.

OCJENE

M. PETERCA, N. RADOŠEVIĆ, S. MILISAVLJEVIĆ, F. RACETIN

KARTOGRAFIJA

Izdanje Vojnogeografskog Instituta — Beograd 1974. g.

PREDGOVOR. Kad god se u nekoj nauci ili u pojedinim njenim disciplinama sakupi, u toku istraživanja i proučavanja njenog objekta, dovoljno novog materijala u vidu rezultata, građe i činjenica — onda redovno nastaju pokušaji objedinjavanja, sistematiziranja i prezentiranja tog materijala kao krajnjeg cilja svake nauke. Tako nastaju manje-više uspjela, obimna, sintetska djela, data u vidu priručnika, udžbenika, monografija, općih informacija i sl., koja su plod dugotrajnog, pojedinačnog ili grupnog rada. Zato se takva djela u pojedinim naukama rijetko javljaju, a kad se pojave, — predstavljaju krajnji do tada dostignuti naučni bilans u tim naukama. Otuda i veliko interesovanje koje pojavi takvih djela poklanjaju stručnjaci i naučenjaci, ne samo iz nauke na koju se to djelo odnosi nego i ostalih, pomoćnih i susjednih nauka. Ako takvo djelo, bar prema naslovu, treba da pruži još i prvi ozbiljniji pokušaj sveobuhvatnog prikaza dostignuća neke naučne grane, što su ga dali domaći autori, onda ono zaslužuje i detaljniju analizu i ocjenu.

Tako je i pojava »Kartografije« M. Peterca i koautora u izdanju VGI u Beogradu 1974. g., na 745 strana oktavo formata prvorazrednog papira, sa obiljem uspjelih i prikladnih grafičkih priloga, izazvala pažnju velikog broja stručnjaka kartografa, ali i pažnju stručnjaka i naučnih radnika onih nauka koje su susjedne kartografiji, a koriste se nekim njenim rezultatima i metodama za objašnjenje pojava i procesa koji se javljaju u objektima posmatranja tih nauka. Otuda i veliko interesovanje koje je pojava »Kartografije« izazvala kod geografa, naročito onih koji učestvuju u naučno-nastavnom procesu na visokim i višim školama.

Interesovanje geografa za kartografiju uopće — dolazi otuda što se obje nauke (geografija i kartografija) susreću i uzajamno dopunjuju u zajedničkom objektu svojih posmatranja — Zemljinoj površini. I dok geografi nastoje da objasne fizičko i društvenogeografske pojave i procese koji se javljaju u tom objektu u njihovim međusobnim odnosima i zavisnostima, dotle kartografi nastoje da pojave i procese u tom objektu — grafički predstave. Tako geografska karta predstavlja grafičku sintezu objekta kartografskih posmatranja, kao što geografska, regionalna kompleksnost predstavlja tekstualnu sintezu objekta geografskih posmatranja. To znači da su geografija i kartografija komplementarne nauke, uzajamno se koriste nekim rezultatima svojih posma-

tranja i proučavanja, i u njihovom konačnom savremenom izrazu (aplikaciji) — često uzajamno nastupaju.

Posebno interesovanje geografa koji učestvuju u naučno-nastavnom procesu na višim i visokoškolskim ustanovama za knjigu »Kartografija« — dolazi otuda što u našoj domaćoj kartografskoj literaturi nema djela u kojem bi bili sabrani savremeni rezultati i dostignuća svih kartografskih disciplina: opće kartografije, matematičke, kartometrije, praktične (tematske), proizvodne i historijske, čije su metode, sadržaji i interpretacije. Djelimično uključene i u programe i planove nastave geografije. Tako se u geografiji neprekidno osjeća nedostatak jednog kompletnog prikaza savremene kartografije, naročito zato što su i pojedine discipline kartografije kroz postojeću domaću ili stranu literaturu bile dijelom ili u cjelini prikazane na način neprihvatljiv i neprimjenljiv za geografe.

Pokušat ću da, kao geograf, analiziram i ocijenim knjigu »Kartografija« sa stanovišta njene korisnosti i upotrebivosti u geografskom visokoškolskom nastavničkom i općem naučnom radu.

PRIKAZ I OCJENA POJEDINIH POGLAVLJA KNJIGE. Knjiga je podijeljena na 15 poglavlja koja se odnose na neke discipline kartografske nauke, koje u samoj knjizi nisu dovoljno naglašene niti izdiferencirane u smislu raspodjele materije.

Opća kartografija data je u poglavljima 1. Predmet i podjela kartografije i 2. Geografski elementi karte, na 107 strana. Ovdje bih dao svoje mišljenje u vezi sa značenjem nekih pojmova, za koje smatram da u prvom poglavlju nisu dovoljno pojednostavljeni, a tiču se klasifikacije karata prema sadržaju.

Ako se kartografija, u najopćenitijem smislu, dijeli na geografsku (opštu i tematsku) i kozmičku (strana 5), onda je logično da i krajnji cilj njenog rada i proučavanja — karta, bude prema svom sadržaju na sličan način klasifikovana (tj. podjela na geografske i kozmičke karte). Pa tako, izostavljajući iz razmatranja pojmovnu zbrku koja u tom smislu nastaje u 19. vijeku (podjela karata na geografske, generalne, specijalne, topografske, specijalno topografske i sl.), može se savremena klasifikacija geografskih karata prema sadržaju izvesti na sljedeći, jednostavan način: sve geografske karte mogu se podijeliti na:

1. opće ili generalne geografske karte i
2. posebne ili specijalne geografske karte. I ništa više.

Slična ovoj podjeli je i ona data na str. 397. ove knjige, samo što je termin *posebna* zamijenjen termino *tematska* karta.

Opće geografske karte bile bi one, koje već prema sadržaju terena daju njegove opće fizičko i društveno geografske karakteristike i njihove elemente, koji su bitna i prva informacija svakog terena: morfografske (reljef), hidrografske (vode), fitogeografske (biljni pokrov) i antropogeografske (komunikacije, administrativnopolitičke granice, naselja). Te karakteristike terena sa njihovim elementima su osnova svim geografskim kartama, bez obzira na njihovu razmjeru i namjenu. Nema dovoljnog razloga da se ova grupa karata dalje dijeli na nekakve pregledne topografske ili pregledne geografske (kao da ima u upotrebi i nepreglednih topografskih i geografskih karata!), kad i jedne i druge sadrže pomenute opće karakteristike terena kao osnovu, a međusobno se razlikuju samo po razmjeri (str. 10), pa bi takva njihova podjela imala smisla samo u odnosu na kriterij razmjere, a ne sadržaja.

Često upotrebljavani naziv »topografska karta« odnosi se na geografske karte krupnih razmjera (od 1:200.000 i krupnije), koje u svom sadržaju imaju upravo one već spomenute opće geografske karakteristike terena sa svojim elementima. Prema tome, ta tzv. topografska karta je zapravo opća geografska karta krupne razmjere. Ali bez obzira na to, ako se pojam topografska karta upotrebljava kao sinonim krupnorazmjernih karata (a to slijedi iz podjele u knjizi, str. 10), onda pogotovo tom pojmu nije mjesto u klasifikaciji karata prema sadržaju, nego u klasifikaciji prema razmjeri.

Posebne ili specijalne geografske karte bile bi one koje, pored osnove izražene kroz opće karakteristike terena, sadrže još i neke posebne društvene ili prirodne pojave, npr. klimatske, geološke, ekonomske, socijalne i dr. Ako se, prema tome, ma koja pojava iz prirode ili društva sa nekim njenim grafičkim pokazateljem, predstavi na karti koja sadrži opću fizičko i društveno geografsku osnovu prilagođenu prikazanoj pojavi, onda je takva karta geografska (jer označava raspored i zavisnost pojave od geografskih općih karakteristika terena) i posebna (jer prikazuje pojavu koja je u odnosu na opću geografsku osnovu, posebna).

Ukoliko neka geografska karta sadrži jače naglašenu neku opću karakteristiku svoje osnove (reljef, vode, komunikacije i sl.), onda je to zapravo posebna geografska karta — geomorfološka, hidrografska, saobraćajna i dr.

Drugo poglavlje knjige, o geografskim elementima karte, predstavlja veoma uspjeli dio knjige, jer su ti elementi osnovni, sastavni dio svake geografske karte — opće i posebne. Veoma pedantno, historijski i matematski dokumentovano, razrađene su metode prikazivanja reljefa, sa pogodnim primjerima i uzorcima. Detaljno je razrađeno prikazivanje komunikacija, naselja, te hidrografskih elemenata, sa svim usvojenim pravilima tog prikazivanja, posebno pisanja naziva. Možda je trebalo uz tekstualnu razradu svakog elementa, pri opisu pojedinih uslovnih znakova, dati i grafičku predstavu toga znaka, barem za karte 1:100.000. Sve karakteristične uslovne znakove općih geografskih karata krupnih razmjera, koje su najčešće u upotrebi, dobro bi bilo priložiti na kraju poglavlja ili čitave knjige, naročito zato što se o tim znacima detaljnije govori i u narednim poglavljima.

Treće poglavlje knjige dato je na 140 strana, a odnosi se na matematske elemente karte — kartografske projekcije u prvom redu. Konciznq i postupno, matematskim jezikom, data su objašenjenja glavne razmjere i razmjernika. Ovdje je trebalo nešto više reći i o grafičkoj tačnosti karata, kad se već govorilo o tačnosti mjerenja. Kartografskim projekcijama poklonjena je naročita pažnja. Veoma je uspjelo data razlika između pravokutnih i polarnih, ravnih i sfernih koordinata, pa je ovdje trebalo prikazati i transformaciju tih koordinata, što je i učinjeno, ali tek u desetom poglavlju. Teorija deformacija je data u svojim konačnim definicijama i izvodima, što je ispravno, jer ovom dijelu matematičke kartografije i nije bio cilj da se bavi deformacijama kao takvim.

Inače se sva objašnjenja ovog dijela knjige zasnivaju na formulama i njihovim razradama u odnosu na Zemljin elipsoid, što je i nužno, kad je akcenat čitavog dijela dat na geografske karte krupnih razmjera. Od kartografskih projekcija detaljno i veoma uspjelo razrađene su one koje su osnova državnim kartama krupnih razmjera, kao i međunarodnoj karti 1:100.000.000 Tako su razrađene: poliedarska, Merkatorova, polikonusna, Lambertova konformna konusna, Gaus-Krigerova.

Mislim da je uz ovaj dio trebalo navesti (barem taksativno) projekcije koje se najčešće upotrebljavaju kao podloga geografskim kartama srednjih i sitnih razmjera, koje se (kao atlasne i zidne) izrađuju u našoj državi. Uz njih je trebalo ukratko dati i osnovne matematsko-geometrijske konstruktivne elemente, kao i karakteristike deformacija tih projekcija.

Četvrto, peto, šesto i sedmo poglavlje knjige, u kojima su dati: Oblikovanje karata, Kartografsko generalisanje, Redakcija karata i Kartografski izvori — čine cjelinu ovog dijela kartografije, koji pripada proizvodnoj kartografiji. Podaci su dati na 154 stranice — vrlo iscrpno, dokumentovano i sveobuhvatno. Posebno geograf može u tim podacima da nađe obilje objašnjenja i materije za geografske karte različitih razmjera, kako u odnosu na njihov sadržaj, tako i na njihovo generalisanje i pripremu za štampu. Odabrani su dobri primjeri generalisanja nekih objekata u raznim razmjerama. Detaljno je razrađeno generalisanje svakog elementa opće geografske karte (generalisanje reljefa, voda, vegetacije, naselja, komunikacija). U poglavlju o redakciji karata svaki geograf, koji dođe u priliku da takvu redakciju provede, može da nađe dovoljno dobrih uputstava i sadržaja za takav postupak.

Za geografe je posebno važno poglavlje o kartografskim izvorima, jer upravo u njima najviše dolazi do izražaja saradnja geografa i kartografa. To su geografsko-statistički izvori: opisi, itinerari, geografske studije, monografije, popisi, registri geografskih naziva, naselja i dr. Ovi izvori, ako im geograf pokloni pažnju i sa stanovišta njihove upotrebljivosti u kartografiji, mogu biti veoma važan izvor za kartografa.

U osmom poglavlju, o tematskim kartama i geografskim atlasima (datom na 38 strana), ponovo se susrećemo sa klasifikacijom geografskih karata prema sadržaju. Autor je sasvim dobro izvršio tu klasifikaciju i takvu je trebalo provesti i u prvom poglavlju knjige. I ovo poglavlje ima velik značaj u geografiji, jer su upravo razni geografski stručni i naučni radovi redovno popraćeni tematskim (specijalnim) kartama, kao grafičkim prilozima. Ovaj dio poglavlja pruža geografu obilje osnovnih podataka za izradu raznih tematskih karata. Odabrani su očigledni primjeri takvih karata sa metodama njihovog izražavanja pomoću kartograma, dijagrama, kartodijagrama, vektora, izolinija i dr.

Dio poglavlja o atlasima dat je sasvim uopćeno, sa osnovnim podacima o vrstama, klasifikaciji i namjeni. Trebalo je navesti popise atlasa raznih namjena, koje su izdala naša izdavačka preduzeća, uz kratak osvrt na sadržaj i značenje tih atlasa. Na taj način dobila bi se pravilna informacija o vrijednosti pojedinih atlasa i njihovoj upotrebljivosti.

Poglavlje broj 9 o reljefnim modelima i reljefnim kartama na pregledan i postupan način, na 20 stranica, daje savremene načine izrade reljefnih modela i karata. Ovim poglavljem mogu da se koriste svi nastavnici koji se u procesu geografske nastave i praktične obuke bave izradom reljefnih modela.

Kad se u tom poglavlju spomenula anaglifna karta, kao jedan od načina vizuelnog dobivanja reljefa određenim optičkim efektom, trebalo je u tom dijelu, barem ukratko, prikazati i načine dobivanja stereoparova (terestričkom i aerofogrametrijom) i dobivanje vizuelne trodimenzionalne predstave terena iz tih parova, pomoću stereoskopa. Ovaj način se danas sve češće upotrebljava u kabinetskoj analizi terena u raznim geografskim, naročito geomorfološkim proučavanjima.

Deseto poglavlje, o kartografskom računanju i konstruisanju (na 43 strane) — spada, prema načinu kako je koncipirano, u matematičku kartografiju i trebalo je da predstavlja sastavni dio trećeg poglavlja. Ovdje se pomoću osnovnih formula sferne trigonometrije objašljavaju načini pretvaranja polarnih u pravokutne koordinate, odnosno preračunavanje horizontskog sistema sa vertikalima i almukantarima u koordinate ekvatorijalnog sistema sa meridijanima i paralelama.

U dijelu 10. 2. ovog poglavlja, o formiranju kartografske osnove, govori se o konstrukciji pravokutne koordinatne mreže za karte 1:50.000 pa je i taj dio trebalo povezati sa dijelom 3.3.9.2. Inače se u ovom poglavlju na jasan i pristupačan način objašnjava nastanak nekog lista geografske karte 1:50.000, sa svim računanjima i postupcima koji prate taj nastanak.

Jedanaesto poglavlje (dato na 60 strana), o ocjeni tačnosti topografskih karata, spada u usko specijalističke teme, namijenjene isključivo kartografskim stručnjacima koji se bave izradom karata krupnih razmjera (topografskih karata).

Dvanaesto poglavlje (dato na 23 strane), o instrumentima i materijalima, upoznaje nas sa savremenim instrumentima i aparatima za poluautomatsko i automatsko nanošenje raznih tačaka snimljenih na terenu (astronomskih, trigonometrijskih, poligonometrijskih i dr.) na ravninu karte po pravokutnim koordinatima. Opisuje se i rad mehaničkog i optičkog pantografa, te rad raznih drugih aparata koji služe za izradu karata. Sve je popraćeno dobrim fotografijama. Uz ovo, inače pregledno i jasno dato, poglavlje trebalo je dati i instrumente i aparate za razna mjerenja sa karata.

Trinaesto poglavlje (dato na 51 strani), spada u proizvodnu kartografiju, jer govori o procesu izrade i reprodukcije karata, pa ga je trebalo vezati uz poglavlja 4, odnosno 6. Inače je u njemu sve objašnjeno sa stanovišta topografskih karata, na vrlo postupan i jasan način, tako da svaki zainteresovan geograf može da shvati tehnološki proces izrade i reprodukcije karata. Posebno su objašnjeni instrumenti i aparati koji učestvuju u tom procesu, pa tako i savremeni, složeni automati za iscrtavanje karata.

Završna poglavlja 14. i 15. data su na 110 strana, a bave se historijskom kartografijom, svjetskom i jugoslavenskom. Prvi dio — o razvoju svjetske kartografije — dat je na standardan način, postupno i prihvatljivo, sa dobro odabranim materijalima. I razvoj jugoslavenske kartografije dat je također pregledno. Periodizacija je izvršena na prihvatljiv način, a posebno su dragocjeni podaci o najnovijoj kartografskoj aktivnosti pojedinih naših instituta, naročito VGI u periodu 1946—1963. g.

OPĆA OCJENA KNJIGE. »Kartografija« autora M. Peterca i koautora u izdanju VGI u Beogradu 1974. g. predstavlja prvi rad ovakve vrste kod nas, koji treba, da posluži kao udžbenik i kao šira stručna informacija kako je to rečeno u predgovoru knjige. Knjiga je nastala kao rezultat dugotrajnog i predanog rada grupe autora, čije je bogato i raznovrsno stručno i naučno iskustvo, stečeno radom na sastavljanju i izradi geografskih karata, (naročito karata krupnih razmjera) preneseno u ovu knjigu u optimalnoj mjeri i na podesan način.

Ono što je u knjizi dato u 15 poglavlja može veoma korisno da posluži stručnjacima kartografima koji se bave izradom i izdavanjem geografskih karata raznih razmjera, topografskih posebno. Tu oni mogu da nađu obilje

matematsko-geografskih, sadržajnih, i proizvodnih podataka i postupaka, koji dolaze do izražaja u raznim fazama izrade geografskih karata krupnih razmjera.

Knjiga obiluje podacima, naročito iz opće, matematske i proizvodne kartografije, koji se većinom odnose na topografske karte. U tome smislu ona je upotrebljiva i kao priručnik u školama u kojima se obrazuju profesionalni kartografi.

Obilje podataka o sadržaju općih i tematskih geografskih karata, o njihovom generalisanju, procesu izrade i redakcije karata, zatim historijat svjetske i jugoslavenske kartografije — veoma će koristiti u izradi udžbenika iz kartografije koji bi bio namijenjen nastavnicima geografije koji predaju kartografiju na višim i visokim školama.

Ovom »Kartografijom« sa njenom obimnom i raznovrsnom materijom, datom na pristupačan i razumljiv način, dobrim stilo i jezikom i obiljem navedene literature, moći će da se posluže razni stručnjaci i naučni radnici. Knjiga ima i nedostataka, ali oni, s obzirom na koncepciju knjige objašnjenu u predgovoru, ne umanjuju mnogo njen značaj i vrijednost.

Prema naslovu knjige — Kartografija — očekivati je bilo da su u njoj srazmjerno zastupljeni svi dijelovi savremene kartografije. Međutim, naročito sa geografskog stanovišta, osnovni nedostatak knjige je u pomanjkanju važnog dijela kartografije — kartometrije. Geografi, pa i drugi stručnjaci, često su u prilici da se geografskom kartom krupnih razmjera koriste ne samo time što iz nje dobivaju osnovnu informaciju prostora koji se proučava, nego i time što taj prostor sa karte, na razne načine i u razne svrhe, matematsko-geometrijski određuju i mjere. Tako, pored osnovnih mjerenja: dužina, površina i kuteva (azimuta), te određivanja geografskih i pravokutnih koordinata tačaka, geografi često sa karte određuju i nagibe terena, utvrđuju stepen njegove vertikalne i horizontalne raščlanjenosti, energiju reljefa, određuju razne profile, daljine dogledanja, izvlače razne blokdijagrame, određuju kubature vode, depresija, uzvišenja i dr. O tome je trebalo da u ovoj knjizi bude riječi, pogotovo što je veliki dio njene materije podređen topografskim kartama, dakle onima koje se u naučnom i stručnom radu najčešće koriste.

Nadalje, sistematizacija i usklađenost izložene materije nije najbolje provedena. Neka poglavlja trebalo je međusobno sastaviti pod jedan naslov, neka je trebalo dati prije, a neka poslije drugih. Trebalo je knjigu podijeliti na način kako se dijeli savremena kartografska nauka, pa je unutar takvih kartografskih disciplina trebalo grupisati istorodna poglavlja.

Neka poglavlja nisu potpuna i izlažu materiju samo sa stanovišta topografskih karata iako svojim naslovima i podnaslovima pretpostavljaju širi tretman materije koja treba da se izloži.

Općim i specijalnim geografskim kartama sitnih razmjera, naročito onim koje su sadržaj naših atlasa i školskih karata, poklonjeno je sasvim malo pažnje. Tačno je da su autori u predgovoru naglasili da će akcenat čitave knjige biti na topografskim kartama, ali je u tom slučaju, a s obzirom na sve moje primjedbe, trebalo tome podrediti i glavni naslov čitave knjige, pa bi za njen ovakav sadržaj bolje odgovarao naslov: Topografska kartografija ili Odabrana poglavlja kartografije.

Pretpostavljam da će ove primjedbe biti shvaćene dobronamjerno, dakle sa istom pobudom sa kojom su i date. Svima je nama, sa raznih stručnih stanovišta, stalo do toga da nam se struka obogaćuje novim rezultatima i prihvat-

ljivim činjenicama. Meni kao geografu stalo je do toga — da se geografima raznih profila i stručnosti pruži što više dobrog, upotrebljivog materijala iz onih nauka koje su susjedne geografiji, a čiji rezultati mogu poslužiti za objašnjenje pojava i procesa koji su predmet geografskih proučavanja. Otuda možda i moja takva ocjena ove knjige. Ta ocjena ne umanjuje njen veliki stručni didaktički i avangardni značaj, a navedeni nedostaci mogu se lako otkloniti u sljedećim njenim izdanjima.

Ratimir Gašparović

Dr ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ

DEMOGRAFIJA

(Stanovništvo i ekonomski razvitak)

Ekonomska biblioteka VIII kolo, broj 6, Zagreb 1973, str. 1—423

Sve veće značenje demografske nauke i sve veća potreba poznavanja demografskih kretanja i metoda njihove analize u svim društvenim istraživanjima, te u planiranju društvenog i ekonomskog razvitka, nametnuli su potrebu intenzivnijeg proučavanja stanovništva. Iako je ova knjiga prvenstveno namijenjena potrebama studenata ekonomskih znanosti i u okviru nastavnog programa iz »Demografije« na Fakultetu ekonomskih nauka Sveučilišta u Zagrebu, ona može biti od vrlo velike koristi i drugim strukama osobito u onim poglavljima koja čine temeljna znanja opće demografije. Jer, sam predmet proučavanja stanovništva predstavlja križište interesa mnogih društvenih, gospodarskih i drugih znanosti, ali sa specifičnih aspekata. Djelo ima osam poglavlja.

Prvo poglavlje (Stanovništvo i društveno-ekonomski razvitak) ima uvodni karakter, da bi se bolje shvatila struktura rada i opći problemi odnosa između kretanja stanovništva i društveno-ekonomskog razvitka koji će se obrađivati u sljedećim poglavljima. Za proizvođačku i potrošačku funkciju stanovništva od velike su važnosti ne samo ukupni broj stanovnika ili ukupan obujam radne snage nego i struktura ukupnog stanovništva, odnosno radne snage prema raznim obilježjima (demografskim, ekonomskim, socijalnim, etničkim i drugim). Također je u okviru ove teme iznijeta korelacija, između stopa nataliteta i društvenog proizvoda per capita, na primjeru zemalja unutar grupe ekonomski razvijenih i unutar grupe nedovoljno razvijenih zemalja.

Demografija kao znanost — naslov je *drugog poglavlja,* u kojemu je prikazan povijesni razvitak demografije a posebno krajem 19. i tijekom 20. stoljeća, kada je interesovanje za problematiku stanovništva u svijetu snažno poraslo. Obrađen je razvitak demografije i srodnih znanosti. Osobito je istaknuta povezanost demografije i ekonomije, te uža podjela unutar same demografije.

Treće poglavlje (»Iz demografske teorije: Malthus i Marx«) ne daje iscrpan pregled razvitka demografske teorije, kako i sama autorica kaže, nego prven-

stveno naznačuje okvire u kojima se demografska teorija razvijala i u kojima se ona i danas kreće. Veza između demografske teorije i ekonomske teorije bila je uvijek veoma jaka, dapače učenje o stanovništvu uvijek je bilo važno poglavlje političke ekonomije. Malthus i Marx danas predstavljaju granice i bitne alternative za demografsko istraživanje i praktičnu demografsku politiku. Zbog toga se demografski problemi teorijski razmatraju u znaku ta dva imena.

Četvrto poglavlje obrađeno je pod naslovom »Proces razvitka stanovništva — povijesne etape«.

U prvom dijelu četvrtog poglavlja autorica daje pregled razvitka svjetskog stanovništva, koje se za ukupno šesnaest stoljeća naše ere nije niti udvostručilo (poraslo je za oko 95%). Tek između 1650. i 1850. godine porast postaje nešto naglašeniji, da bi poslije 1930. godine, a naročito nakon 1950, počeo nezapamćeni, brzi porast stanovništva u svijetu.

U drugom, većem dijelu ovoga poglavlja autorica govori o etapama razvitka stanovništva i teoriji demografske tranzicije. Demografska tranzicija, kao jedna od najznačajnijih karakteristika suvremenih demografskih kretanja, u sve većoj mjeri je predmet istraživanja i teoretskih rasprava. Autorica je ovdje dala trihotomnu klasifikaciju etapa ili troetapni model razvitka stanovništva, kakav su dali Notestein i Thompson a koji danas u literaturi najčešće susrećemo. Evo te podjele:

1) Predtranziciona etapa ili etapa prije demografske tranzicije,
2) Etapa demografske tranzicije ili demografskih prijelaza koja se dijeli na tri podetape:

a) podetapa rane tranzicije,
b) centralna tranziciona podetapa,
c) podetapa kasne tranzicije,
3) Post-tranziciona etapa.

Ova klasifikacija na pojedine razvijene etape i podetape vrši se na bazi odnosa koji se u prirodnom kretanju uspostavljaju između stopa nataliteta i mortaliteta, a ti odnosi impliciraju određene karakteristike između demografskih i ekonomsko-socijalnih struktura.

Međutim, zbog značajnih razlika u stopama nataliteta i mortaliteta pojedinih zemalja — posljednjih se godina sve češće susreće klasifikacija razvitka stanovništva na bazi pet karakterističnih međuodnosa između stope nataliteta i mortaliteta:

1. prvi tip čini stanovništvo koje se razvija iz visoke stope nataliteta i mortaliteta;

2. drugi tip predstavlja stanovništvo koje se razvija iz visoke stope nataliteta i padajuće, mada još relativno visoke, stope mortaliteta;

3. kod trećeg tipa stope su nataliteta još uvijek visoke a mortaliteta umjereno niske;

4. padajuće stope nataliteta uz stope mortaliteta koje su umjereno niske;
5. oscilirajuće, ali niske, stope nataliteta uz niske stope mortaliteta.

Dalje nas autorica upoznaje sa sadržajem pojedinih razvojnih etapa stanovništva, zadržavajući se najviše na karakteristikama etape demografske tranzicije ili, kako se to često još naziva »etapa demografskog preokreta«.

Pošto je demografska tranzicija historijski proces i sastavni dio ekonomskog i kulturnog progresa, autorica nas prvo upoznaje s promjenama u obilježjima stanovništva razvijenih zemalja zapadne i sjeverozapadne Evrope, koje su proživjele te etape, a zatim daje prikaz demografske tranzicije u nedovoljno razvijenim zemljama.

U petom poglavlju obrađeno je prirodno i mehaničko kretanje stanovništva koji zajednički određuju rezultat ukupnog kretanja stanovništva. Posebno su obrađene komponente prirodnog kretanja stanovništva: natalitet (fertilitet) i mortalitet, te njihov utjecaj na privredu. Autorica ističe tri međusobno povezane skupine činilaca koje određuju razinu fertiliteta u jednoj populaciji: 1) *biološki činioci,* 2) *ekonomski i socijalni činioci* i 3) *psihološki činioci.* Te tri skupine činilaca fertiliteta zajednički djeluju na tzv. diferencijski fertilitet, tj. razlike u fertilitetu između pojedinih socio-demografskih i ostalih skupina stanovništva. Razina općeg mortaliteta stanovništva u jednoj zemlji rezultat je kompleksnog djelovanja dviju grupa činilaca: prvu grupu čine biološki a drugu ekonomsko-socijalni činioci. Također su opisane i dane formule za izračunavanje standardiziranih stopa mortaliteta koje su prikladne za komparaciju razine mortailteta kod raznih stanovništava, kao i specifične stope mortaliteta po spolu, dobi, bračnom stanju, pojedinim socio-ekonomskim obilježjima itd.

Šesto poglavlje ima naslov »Struktura stanovništva po spolu i dobi i njeno značenje za demografski i ekonomski razvitak«. Ovdje je detaljno i dosta opširno obrađena struktura stanovništva po spolu i dobi te međuzavisnost promjena u komponentama prirodnog kretanja, s jedne strane, i promjena u strukturi stanovništva prema spolu i dobi, s druge strane. Razrađene su i determinante dobne strukture stanovništva a ona se sastoje od tendencije i razine: a) nataliteta (fertiliteta), b) mortaliteta, c) migracija i d) vanjskih činilaca ekonomske, političke i druge prirode (ekonomska kriza, rat, revolucija, prirodne nedaće i dr.). Također su, u okviru ove teme, prikazani i tipovi dobne strukture, pri čemu se danas u literaturi najčešće upotrebljava klasifikacija dobne strukture Sundbärga (progresivni, stacionarni i regresivni tip dobne strukture), Demograskog odjela pri Ujedinjenim narodima (mlado, zrelo i staro stanovništvo), Thompsona i Lewisa i drugih. Među analitičkim pokazateljima dobne strukture razrađene su *tri grupe pokazatelja:* 1) srednje vrijednosti, 2) koeficijente (indekse) starosti i 3) koeficijente dobne ovisnosti ili opterećenosti. Na kraju šestog poglavlja autorica je istakla značenje dobne strukture za ekonomska istraživanja.

Sedmom poglavlju — Ekonomska struktura stanovništva i društveno-ekonomski razvitak — autorica je posvetila najviše prostora (113 stranica, što čini više od 1/4 knjige). Najprije autorica daje definiciju ekonomske strukture stanovništva, i to u užem i širem smislu. Pod ekonomskom strukturom u užem smislu podrazumijevamo strukturu stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti, djelatnosti i zanimanju, dok u širem smislu ona obuhvaća, osim obilježja aktivnosti, djelatnost i zanimanje, još i položaj u zanimanju, sektor vlasništva, podjelu stanovništva na gradsko, seosko i mješovito, zatim prosvjetna obilježja stanovništva i drugo.

Promjena ekonomske strukture stanovništva, kao osnovne spone između preobražaja proizvodne strukture i preobražaja strukture stanovništva prema ekonomskim obilježjima, — sastavni je dio procesa privrednog razvitka. Vrlo

detaljno je obrađen kontingent ekonomski aktivnog, odnosno neaktivnog stanovništva, jer o ovome ovisi (između ostalog) i ukupni obujam društvene proizvodnje.

Posljednje poglavlje posvećeno je populacionoj politici i politici radne snage. Ukratko je izložen pojam i vrste populacionih politika i uklapanje određene populacione politike u planove ekonomskog i socijalnog razvitka, kako u ekonomski razvijenim tako i u ekonomsko nerazvijenim zemljama. Sam pojam populaciona politika odnosi se na »sistem mjera i akcija pomoću kojih se djeluje na demografske procese, posebno na prirodno i mehaničko kretanje stanovništva, radi postizavanja određenog specifičnog kretanja stanovništva usklađenog s postojećim ekonomskim, socijalnim, političkim i drugim ciljevima«. Također su razrađene karakteristike pojedinih tipova unutar grupe kvantitativnih populacionih politika, i to na primjerima zemalja koje provode (ili su provodile) određenu vrstu populacione politike.

Vrlo brojna domaća i strana literatura kojom se autorica služila, te veliki broj preglednih i jasnih tabela, uz već spomenute kvalitete, potvrđuju vrijednost rada dr Alice Wertheimer-Baletić. Njezinom je knjigom utrta jasna staza kojom je sada lakše nastaviti sa znanstvenim i nastavnim radom na polju demografije i stanovništva uopće.

Pero Pavić

VIJESTI

IX KONGRES GEOGRAFA JUGOSLAVIJE

(25—30. IX 1972. g. u Sarajevu)

Po ustaljenom rasporedu, IX Kongres geografa Jugoslavije održan je u Sarajevu i Bosni i Hercegovini od 25—30. septembra 1972. g., a poslije VIII Kongresa, koji je održan u Skoplju i Makedoniji. Geografsko društvo Bosne i Hercegovine preuzelo je odgovornu ulogu organizatora ove najveće manifestacije jugoslavenskih geografa u prilikama koje nisu bile povoljne. Tako je tek marta 1972. g. organizator dobio sumu od 100.000 dinara na ime izvođenja kongresa i štampanja Zbornika radova. Uprkos kratkoći vremena, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine uspjelo je veoma dobro da organizuje i izvede IX Kongres geografa Jugoslavije.

IX Kongresu je prisustvovalo 196 učesnika iz svih republika i pokrajina, što je više nego na prethodna dva kongresa. Radni dio kongresa odvijao se u Domu JNA, od ponedjeljka 25. septembra do četvrtka 28. septembra.

Rad IX Kongresa otvorio je predsjednik Geografskog društva Bosne i Hercegovine doc. I. Bušatlija, pozdravivši prisutne goste i učesnike. Kongres su pozdravili: Ivan Pleić, u ime Kulturno-prosvjetnog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine i kao pokrovitelj Kongresa, Avguštin Lah, predsjednik Odbora za prosvjetu i kulturu Savezne skupštine i general-potpukovnik Dragoslav Petrović-Gorski, načelnik Vojno-geografskog instituta u Beogradu.

Izvještaj o radu Saveza geografskih institucija Jugoslavije između VIII i IX Kongresa podnio je predsjednik Saveza M. Bjelovitić, a Izvještaj o finansijskom poslovanju Saveza podnio je K. Papić.

Slijedio je zatim plenarni rad Kongresa, u kom su podnesena tri referata sa općom problematikom. S. Ilešič, Geografski aspekti varstva življenskega okolja, J. Roglić, Globalni aspekti u geografskoj nastavi, V. Đurić, Geografija i naučno-tehnološka revolucija. Plenarni karakter imao je i rad 28. septembra, koji je bio posvećen problemima nastave geografije u referatima, V. Đuričković, Položaj geografije u našim školama i uloga u vaspitanju mladih za međunarodno razumevanje i M. Bajić, Neki faktori modernizacije nastave geografije.

Ukupno je na kongresu podneseno 63 referata, čiji se pregled vidi iz »Rezimea referata IX kongresa geografa Jugoslavije«, koji su dobili svi učesnici Kongresa.

Ostali rad kongresa tekao je u šest sekcija, iako je i organizatoru ostalo sporno pitanje razdiobe nekih referata u sekcije. U sekciji za fizičku geografiju podneseno je 12 referata, i to: T. Rakićević, Savremeni problemi u fizičkoj

geografiji; P. Habič, Aktualni problemi krasoslovja; J. Kunaver, Problematika tipologije in višinske zonalnosti krasa v Sloveniji; I. Gams, Značilnosti subkutanega krasa kot metoda za določevanje kraške erozije prsti; I. Nestorovski, Tektonsko-geomorfološke karakteristike glavnih planina Zapadne Makedonije; I. Bušatlija, Morfostrukturne i morfoskulpturne karakteristike Bosne i Hercegovine; M. Zeremski, Periglacijalna klima kao posebni indikator neotektonskih procesa; I. Gams, Faktorji mikroklimatske klasifikacije vrtač in kraških polj; A. Bognar, Neki morfološki oblici na lesu Baranje; R. Lazarević, Intenzitet vodne erozije; J. Riđanović, Geografske osnove vodoopskrbe Murtera i R. Plana, Geografski značaj hidrosistema Ibar—Lepenac.

Najviše referata je bilo u sekciji za stanovništvo, gdje je izneseno čak 16 referata, i to: N. Carić, Jedno shvatanje teorije i metodologije geografije stanovništva; J. Marković, Neravnomernost regionalnog razmeštaja stanovništva i naselja Jugoslavije; I. Klemenčič, Problem razselitve kmečkega prebivalstva (na primeru Slovenije); B. Maksimović i M. Savić: Osnovne karakteristike razvoja stanovništva Bosne i Hercegovine u posljednjih 100 godina; S. Smlatić, Muslimani srpsko-hrvatskog jezika u Turskoj; J. Ilić, Osnovne karakteristike posleratnog porasta i tendencije razvoja stanovništva Srbije; M. Gaši i A. Puška, Proces porasta i koncentracije stanovništva u prostoru SAP Kosovo; M. Cerabregu, Neke poratne promjene u nacionalnoj strukturi, životnom standardu i načinu života stanovništva SAP Kosovo; E. Dukagjini, Gradska naselja i populacioni razvitak u Dukagjinu (Metohija); S. Nikolić, Neke uporedne demografske karakteristike SAP Vojvodine i Kosova; M. Bajić, Stihijsko naseljavanje stanovnika iz Bosne i Hercegovine posle II svetskog rata u nekim naseljima južne Bačke; S. Žuljić, Razvoj i osnovne značajke procesa koncentracije stanovništva Jugoslavije u velikim gradovima; M. Friganović, Kretanje stanovništva SR Hrvatske 1961—1971. kao funkcija društveno-gospodarskih procesa; I. Crkvenčić, Područja različite populacijske dinamike SR Hrvatske 1961—1971.; M. Sić, Populacijska dinamika gradskih naselja Hrvatske u razdoblju 1880—1971. godine; P. Novosel, Neka demografska obilježja otoka Krka nakon II. svjetskog rata i M. Natek, Sezonski delavci iz drugih republik Jugoslavije v Sloveniji.

U sekciji za naselja podneseno je sedam referata, i to: I. Vrišer, Uticajne sfere jugoslovenskih gradova; V. Kokole, Omrežje mest in proces urbanizacije v Sloveniji; M. Marković, Metodološki aspekti geografije naselja; A. Malić, Tipovi seoskih naselja prema funkcijama (na primjeru zagrebačke regije); D. Karanfilovski, Razvitak velikih gradova u procesu urbanizacije SFR Jugoslavije; Č. Leši, Religiozne funkcije gradova (na primjeru kosovskih centara) i M. Gaševski, Sadašnje i perspektivno snabdijevanje gradova vodom u SR Makedoniji.

U sekciji za kartografiju podneseno je također sedam referata, i to: R. Gašparović, Merkartorova karta Slavonije, Hrvatske, Bosne i dijela Dalmacije iz 1589. g.; D. Dukić, Primena kosmičkih snimaka u izradi tematskih karata sitnog razmera; Lj. Sretenović, Uloga gradova u kartografskom izražavanju pojava; R. Ršumović, Svedena udaljenost prostornih lokaliteta i njihovi putni indeksi; B. Kristan, SYMAP GZ — automatizirani kartografski postupak za izradu tematskih karata; M. Mišković, Neki problemi kartografskog predstavljanja gustine stanovništva i R. Nedeljković, Atlas nemih karata.

U sekciji za regionalnu geografiju podneseno je devet referata: V. Rogić, Regionalizacija središnjeg planinskog prostora; K. Papić, Regionalizacija Bosne i Hercegovine; S. Bakaršić, Geografske osnovne teritorijalnog razvoja Bosne i Hercegovine; M. Vasović, Primeri preobražaja planinskih regija Srbije i Crne Gore; M. Žagar, Prometni položaj Slovenije v Jugoslaviji; J. Medved, Tržna usmerenost kmetijstva v SR Sloveniji leta 1969.; B. Belec, Neki elementi semirecentnog i recentnog preobražaja vinogradarskih regija u Sloveniji; T. Žabica, Turistička uloga i značaj zračnog saobraćaja u turizmu Dubrovnika i M. Pak, Oskrba kot dejavnik transformacije mestnega prostora na primeru Ljubljane, Maribora in Kranja.

U sekciji za metodologiju podnesena su četiri referata: V. Klemenčič, Otvorena državna granica kao novi geografski fenomen; A. Bognar, Neke političko-geografskke osobine granice između SR Hrvatske i NR Mađarske; Ž. Jovičić, Odnos prirodnih i društvenih elemenata kao predmet geografskih proučavanja i R. Gašparović, Matematička geografija — pojam i značenje.

Očito je da je Slovenija bila najbolje predstavljena republika, kao i da je bila hipertrofija referata o stanovništvu i nedovoljno referata o teorijskim osnovama naše struke.

Prvog dana popodne su izvedene terenske ekskurzije kroz grad Sarajevo, na Trebević i na Igman. Učesnici IX Kongresa posjetili su 27. 9. Vojno-geografski institut u Sarajevu, gdje je za njih priređena izložba karata ovog instituta.

U terenskom dijelu kongresa učestvovalo je oko 120 geografa, koji su u tri autobusa prošli ovom rutom: Sarajevo—Zenica (28. 9.); Zenica—Travnik—Vlašić (prijem učesnika u SO Travnik)—Jajce; (29. 9.) i Jajce—Bugojno—Prozor—Konjic—Sarajevo (30.9.). Stručni vodiči na terenskom dijelu kongresa bili su: S. Bakaršić, M. Bjelovitić, K. Papić, V. Jerić, N. Zubić, I. Bušatlija i S. Kulenović.

Vrijeme je bilo odlično, pa je ovaj dio kongresa uspio u potpunosti, što je izrazila i većina učesnika.

Zaključke (rezoluciju) Kongresa donosimo posebno, a najvažnije promjene u organizaciji Saveza geografskih institucija sastoje se u donošenju novog statuta, i u tome da predsjedništvo Saveza ima, osim predsjednika, osam potpredsjednika i sekretara. Svaki potpredsjednik vodi po jednu od komisija. Sjedište komisije je u mjestu gdje je podpredsjednik. Tako je Nacionalni komitet u Zagrebu (predsjednik I. Crkvenčić), Naučna komisija ima sjedište u Ljubljani (predsjednik V. Klemenčič) i Nastavna komisija u Novom Sadu (predsjednik M. Bajić). Naredni, X Kongres geografa Jugoslavije održaće se 1976. godine u Beogradu, a za predsjednika Saveza izabran je M. Vasović. Time je rad IX Kongresa bio završen.

Imamo dovoljno razloga da budemo zadovoljni organizacijom i tokom IX Kongresa geografa Jugoslavije u organizaciji Geografskog društva Bosne i Hercegovine.

M. Bjelovitić

IX Kongres geografa Jugoslavije održan u Sarajevu (i u SR Bosni i Hercegovini) od 24—30. IX 1972. godine razmatrao je aktuelne probleme u geografskoj nastavi i nauci. Imajući u vidu savremeno stanje i perspektive

jugoslavenskog društva i njegove potrebe u geografskom obrazovanju i unapređivanju geografske nauke kod nas i u svijetu — geografi Jugoslavije, okupljeni na svom redovnom IX Kongresu, donose i jednoglasno usvajaju sljedeću

REZOLUCIJU

I

Geografska nastava

1. Nastava geografije ima ogroman značaj u odgoju i obrazovanju mladih naraštaja. Ona doprinosi razvijanju socijalističkog patriotizma i bitno utiče na međusobno razumijevanje i solidarnost s naprednim društvenim snagama u svijetu.

2. U toku sljedeće četiri godine treba realizovati zaključke Rezolucije VIII Kongresa geografa Jugoslavije koji se odnose na položaj geografije u osnovnim i srednjim školama.

Broj časova geografije u pojedinim vrstama škola trebalo bi da bude:

a) osnovne škole	4 × 2
b) gimnazije	4 × 2
c) ekonomske škole	4 × 2
d) stručne škole	2 × 2

U nekim republikama broj časova geografije već je sada dovoljan, ali ga pred društvom treba pravdati kvalitetnijom nastavom.

3. U nastavi geografije održavaju se pravci i strujanja u geografskoj nauci. Kako postoji realna opasnost od dezintegracije naše nauke, neophodno je potrebno razvijati koncept jedinstvene geografije i raditi na definiranju njenog objekta proučavanja. Društveni ugled geografije kao nauke i kao nastavnog predmeta međusobno su uslovljeni, i zato se naučni radnici ne mogu izuzeti iz borbe za poboljšanje pozicija geografije u školi.

4. Potrebno je organizovati simpozijume o metodologiji geografske nauke i metodici nastave.

5. Metodici nastave treba dati značajnije mjesto u školovanju nastavnika. U tu svrhu trebalo bi organizovati katedre za metodiku nastave geografije pri odgovarajućim fakultetima.

6. Treba učiniti bitan zaokret u nastavno-metodskom radu u pravcu osavremenjivanja nastavne tehnologije na svim nivoima — od osnovne škole do fakulteta.

7. Potrebno je usavršavati frontalne, a istovremeno uvoditi grupne i seminarske oblike rada — sa upotrebom respondera, programiranom nastavom i dr.

8. Geografska društva treba da imaju značajniji uticaj na izradu nastavnih programa i udžbenika.

9. Potrebno je izraditi udžbenik ili priručnik iz metodologije geografske nauke, koji će korisno poslužiti ne samo naučnim radnicima nego i nastavnicima geografije, budući da postoje određene veze između naučne metodologije i metodike nastave.

10. Kongres predlaže odsjecima, odjeljenjima, zavodima i katedrama za geografiju na univerzitetima u Jugoslaviji — da od početka školske 1973/74.

godine uvedu predmet »Problemi geografske sredine« sa posebnim osvrtom na njenu zaštitu.

11. Mora i okeani predstavljaju dvije trećine Zemljine površine, a oni u sadašnjim uslovima univerzitetske nastave geografije ostaju bez sistematskog proučavanja. Kongres predlaže matičnim geografskim nastavnim institucijama na univerzitetima — uvođenje fakultativnog predmeta »Geografija okeana«, koji bi obuhvatao sistematsko geografsko upoznavanje svjetskog mora.

12. Organizovati opštejugoslavenski didaktički simpozijum naučnog karaktera o stanju, problemima i zadacima unapređivanja nastave geografije u osnovnim, srednjim, višim i visokim školama, a zatim diferencijalnog i specijalističkog geografskog obrazovanja na univerzitetima u našoj zemlji.

13. Izvršiti recenziju kongresnih referata sa stanovišta objekta i problematike geografske nauke i izvući odgovarajuće zaključke koji će pomoći naučnim radnicima i nastavnicima da se u tom pogledu pravilno orijentiraju.

II

Geografska nauka

1. Geografe Jugoslavije treba aktivno uključiti u sistematska naučna istraživanja »O problemima geografske životne sredine«, koja predstavlja jedno od centralnih pitanja sadašnjeg načina života i geografske nauke. Ne radi se samo o zaštiti postojeće sredine nego o aktivnom uređenju i transformaciji sredine za stvaranje povoljnijih uslova života cijele društvene zajednice. Zagađenost geografske sredine predstavlja aktuelni problem geografije i drugih naučnih disciplina, i zaslužuje opšti interes jugoslavenske javnosti i posebnu naučnu aktivnost fizičkih geografa. Kongres predlaže sistematski pristup izučavanju ove problematike.

Komisija za naučni rad Saveza obavezuje se da pripremi širi sastanak ili naučni simpozijum, koji bi tretirao problematiku geografske i životne sredine. U ovu aktivnost treba uključiti srodne naučne discipline i specijaliste drugh nauka, u formi interdisciplinarnog rada.

2. U cilju sistematskog proučavanja transformacije naselja i kretanja stanovništva naše zemlje na relacijama selo — grad i grad — okolina; zatim migriranja radne snage u međuopštinskim, međurepubličkim i međunarodnim razmjerama organizovati »Simpozijum o kretanjima jugoslavenskog stanovništva«. Rezultate ovog simpozijuma treba prezentirati nadležnim organima.

3. Obavezuju se organi Saveza geografskih institucija Jugoslavije da pripreme »Simpozijum o geografskoj regionalizaciji Jugoslavije«.

4. Radi daljih regionalno-geografskih proučavanja Jugoslavije, naglašavamo potrebu usaglašavanja značenja naziva u taksonomskom sistemu jedinica. Predlaže se Komisiji za naučni rad Saveza da organizuje savjetovnje o ovom problemu. Rezultate ovog rada treba prezentirati na X-om Kongresu geografa Jugoslavije.

5. Analiziranje geografskih elemenata i faktora u urbanističkim i regionalnim prostornim planovima postaje svakodnevna praktična potreba naših

gradova. U tom smislu treba organizovano pristupati proučavanju odnosa između geografije i prostornog planiranja i organizovati aktivnu saradnju geografa sa urbanistima i zavodima za planiranje opština, pokrajina i republika.

6. Do kraja 1976. godine organizovati »Simpozijum o stanju u jugoslavenskoj geografiji«, sa naročitim osvrtom na perspektivu razvoja geografskih naučnih disciplina i njihovu ulogu u obrazovanju i praktičnoj primjeni u privrednom razvoju Jugoslavije.

7. Pokloniti sistematsku pažnju daljoj obradi i primjeni savremene naučne metodologije u tekućim naučnim istraživanjima.

8. Nastaviti, preko Nacionalnog komiteta za geografiju Saveza geografskih institucija Jugoslavije, proširivanje međunarodnih i međudržavnih naučnih veza kroz ustaljene forme.

9. Do kraja 1976. godine organizovati u Jugoslaviji međunarodni simpozijum pod naslovom »Hidrologija kraških terena« i izvršiti međunarodnu obavezu Saveza geografskih institucija Jugoslavije prihvaćenu na XXII-om Međunarodnom geografskom kongresu u Montrealu 1972. g. u okviru Komisije MGU za Međunarodnu hidrološku deceniju.

10. Nastaviti sistematsku izradu nacionalnih atlasa po republikama i pristupiti organizaciji priprema za izradu Nacionalnog atlasa Jugoslavije.

Realizovati izradu Geomorfološke karte Jugoslavije i Agrarnogeografske karte Jugoslavije.

11. Na sljedećem i ostalim našim kongresima izlagati referate naučno-metodološkog i nastavno-metodskog karaktera na plenarnim sjednicama, zbog njihovog posebnog značaja.

12. Pripremiti organizacione i materijalne uslove za izradu Geografske bibliografije Jugoslavije i geografske bibliografije po republikama.

13. Predlaže se uvođenje rubrike, u svim centralnim časopisima geografskih društava republika i pokrajina, koja bi u formi bibliografsko-informativnih podataka unosila imena diplomiranih studenata sa nazivom tema diplomskog rada, a zatim imena specijalista, magistara i doktora nauka sa naslovom odbranjenih specijalističkih radova, magisterijuma i doktorskih disertacija.

14. Preporučuje se ubuduće da se rad kongresnih sekcija prenosi u radne sadržaje jugoslavenskih simpozijuma.

15. Zajedničke aktivnosti treba objediniti u okvirima tekućeg rada Saveza geografskih institucija Jugoslavije.

16. Kongres obavezuje Predsjedništvo i ostale organe Saveza geografskih institucija Jugoslavije da na sljedećem kongresu geografa Jugoslavije — podnesu izvještaj o rezultatima svoga rada na bazi prihvaćenih zadataka i obaveza.

IZVJEŠTAJ O RADU UPRAVNOG ODBORA GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE IZMEĐU XX I XXI SKUPŠTINE

(od 24. juna 1970. do 25. novembra 1972)

Usvojen na sjednici Upravnog odbora dana 23. novembra 1972.)

IBRAHIM BUŠATLIJA

XX skupština Geografskog društva BiH, održana 24. juna 1970. godine, izabrala je novi Upravni odbor od devet članova, koji je nakon konstituisanja ovako predstavljen:

1. Bušatlija dr Ibrahim, predsjednik
2. Bakaršić dr Sulejman, potpredsjednik
3. Mišković dr Miloš, sekretar
4. Zubić mr. Novak, blagajnik
5. Gašparević dr. Ratomir, član
6. Kulenović Smail, član
7. Čehajić Jasmina, član
8. Teufik Hodžić, član
9. Đuričić Jovan, član

U Nadzorni odbor izabrani su sljedeći drugovi:
1. Đuričić Jovanka
2. Milosavljević Radmilo
3. Mujagić Ševala

U Sud časti izabrani su:
1. Bronzić Branka
3. Gaon David
4. Milidrag Bosa

Upravni odbor u proteklom periodu, koji je trajao dvije godine i pet mjeseci, sastao se devet puta. Na dnevnom redu bila su sljedeća pitanja: Organizacija zimskog i ljetnjeg seminara, organizacija Kongresa geografa Jugoslavije, koji je kao deveti po redu izveden na teritoriji naše republike; zatim je bilo riječi o radu podružnica, zastupljenosti geografije u školama za radnička zanimanja, pitanje izlaženja časopisa »Pregled«, pitanje pokretanja naučno-popularnog časopisa iz geografije i pokretanje časopisa za metodsko-pedagoška pitanja.

Najznačajnije je, ipak, bilo organizovanje IX Kongresa za koji je bilo najviše odgovorno naše Društvo. Zahvaljujući izuzetnom zalaganju svih članova Upravnog odbora i drugih članova našeg Društva, a naročito zahvaljujući velikom zalaganju Sekretara Društva profesora Miloša Miškovića, koji je bio i generalni sekretar kongresa, bilo je moguće izvesti takvu naučno-stručnu manifestaciju. Treba napomenuti da smo za ovaj kongres dobili sredstva u mjesecu martu 1972. godine, a Kongres izveli u mjesecu septembru iste godine.

U periodu od polovine 1970. g. do IX Kongresa geografa Jugoslavije septembra 1972. g. u Sarajevu, nekoliko članova Geografskog društva i članova Upravnog odbora GD BiH bili su i članovi Saveznih institucija. Tako je dr Mi-

loš Bjelovitić bio predsjednik Saveza geografskih institucija u mandatnom razdoblju između VIII i IX Kongresa (1968—1972), a dr Sulejman Bakaršić, potpredsjednika Saveza geografskih institucija, bio je zadužen za rad u nastavnoj problematici. Dr Ibrahim Bušatlija je kao predsjednik Geografskog društva BiH u periodu 1970—1972. g. bio član Plenuma Saveza geografskih institucija SFRJ. Tako isto i sekretar Društva dr Miloš Mišković.

Svi članovi saveznih (ili kako je to danas adekvatnije govoriti međurepubličkih) organa radili su permanentno na redovnim poslovima Saveza, na redovnim i vanrednim sjednicama i, što treba naročito istaći, na organizovanju IX Kongresa geografa Jugoslavije u Sarajevu (24—30. 9. 1972. g.). Posebno je velika odgovornost pala na predsjednika i potpredsjednika Saveza od 1970. godine, kada je sekretarijat u Beogradu oslabio, a zatim i sasvim prestao sa radom. Isto tako velik teret pao je na Geografsko društvo BiH, tačnije na sekretara i predsjednika Društva, koji su snosili svu odgovornost za uspješno organizovanje i tok IX Kongresa. Sada, kad je ova velika manifestacija iza nas, možemo sa sigurnošću reći (kako na bazi vlastitih ocjena, tako i na bazi izjava mnogobrojnih učesnika ove manifestacije) — da je Geografsko društvo BiH i njegovi članovi u Saveznim organima u potpunosti ispunilo svoje obaveze i reprezentovalo našu republiku pred učesnicima iz cijele Jugoslavije. Predsjednik Geografskog društvo BiH učestvovao je na nekoliko sastanaka Republičke konferencije Socijalističkog saveza, na kojima se raspravljalo o ulozi stručnih društava i organizacijama građana. Nekim sastancima o tim pitanjima prisustvovao je i sekretar Dr Miloš Mišković. Naši stavovi o važnosti ovih organizacija i njihovim materijalnim pitanjima sa pažnjom su saslušani i pružene su garancije za pomoć takvim organizacijama. Posebno se raspravljalo o mjestu i ulozi stručnih časopisa i problemima koji stoje pred njima. Mi smo na tim sastancima insistirali — da se povećaju dotacije za naš časopis, koji se tokom našeg mandatnog perioda permanentno nalazi u finansijskoj krizi. Ona je nastupila otuda što su zvanični faktori stali na stanovište da se naš časopis ne može finansirati iz oblasti kulture, nego iz oblasti nauke. U Republičkom sekretarijatu za nauku rekli su da će oni učestvovati samo u finansiranju saveznih časopisa, a ne republičkih. Na taj način smo dospjeli u finansijsku krizu i morali tražiti izlaz na drugoj strani. (O ovom pitanju ćemo posebno kasnije govoriti). Članovi Upravnog odbora društva i drugi aktivisti, posebno drug Miloš Bjelovitić i drugarica Natalija Mastilo, aktivirali su se u periodu kad se raspravljalo o položaju geografije u školama za radnička zanimanja i srednjim stručnim školama. Pozitivan uticaj ove aktivnosti osjetio se veoma brzo. Članovi Upravnog odbora, na čelu sa predsjednikom, stalno su pratili politiku izdavanja časopisa u Republičkom fondu za unapređivanje izdavačke djelatnosti i Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu. I pored najvećih i upornih zalaganja, ove dvije institucije nisu — po našem mišljenju — imale razumjevanje za naš časopis. Tako smo za 1972. godinu dobili od Republičkog fonda za unapređivanje izdavačke djelatnosti 10.000 dinara za štampanje časopisa »Pregled«, a Godišnjak društva istoričara BiH, npr., dobio je 50.000 dinara. (Informacija Republičke zajednice za nauku Sarajevo, 6. novembra 1972. godine akt poslat od Inicijativnog odbora za sazivanje prve skupštine Republičke zajednice kulture.)

Upravni odbor je uz pomoć ostalih aktivnih članova Društva, tokom proteklog perioda organizovao dva stručna seminara. Tako je krajem januara

1971. godine organizovan dvodnevni zimski seminar nastavnika geografije — koji predaju u osnovnim i srednjim školama na području PPZ Sarajevo. Bez obzira na nepodesan rok održavanja ovog seminara, odziv nastavnika je bio dobar. Sadržaj seminara je, po mišljenju svih prisutnih nastavnika, bio vrlo aktuelan i dobro organizovan. Na njemu je obrađena jedna stručno-geografska tema (Geografska sredina u savremenoj geografskoj metodologiji) i jedna didaktička tema (Etape u organizaciji nastavnog procesa u nastavi geografije). Konkretnost obrađenih sadržaja i njihova interpretacija potpuno odgovaraju neposrednim potrebama nastavnika, te je predloženo da se slična naučno-nastavna problematika i ubuduće obavezno uključuje u programe stručnih aktiva i seminara nastavnika geografije. Drugog dana seminara nastavnicima je pokazana bogata zbirka nastavnih sredstava, čiju su upotrebu demonstrirali tri predavača sa Odsjeka za geografiju i jedan iskusan nastavnik koji radi u osnovnoj školi. Tom prilikom je nastavnicima pokazano oko 120 nastavnih sredstava koja se koriste i primjenjuju u nastavi geografije. Ovaj seminar potvrdio je da postoje široke mogućnosti stručne i nastavne saradnje između Odsjeka za geografiju, Geografskog društva BiH, PPZ-a Sarajevo i nastavnika geografije, koji se okupljaju na sastancima svojih stručnih aktiva i seminara.

Ljetni seminar je organizovan kao XV jubilarni na teritoriji Bosanske Krajine i Korduna. Trajao je pet dana i izveden je na trasi: Banja Luka—Sanski Most—Lušci Palanka—Bosanska Krupa—Bihać—Cazin—Velika Kladuša—Petrova Gora—Plitvička jezera—Bihać—Bosanski Petrovac—Ključ—Mrkonjić Grad—Jajce—Sarajevo. Na seminaru je, poredstručnih interpretacija terena kroz koji se prolazilo, bilo riječi i o nastavnim pitanjima u osnovnim i srednjim školama.

Upravni odbor našeg Društva sarađivao je sa Odsjekom za geografiju i Geografskim institutom u pitanju reforme obrazovanja na drugom stupnju u SR BiH. Tako je krajem januara 1971. godine Republički zavod za unapređivanje školstva SR BiH izradio prijedlog zajedničkih osnova opšteg obrazovanja na II stupnju, koji čini polaznu osnovu pristupa reformi opšteg obrazovanja na drugom stupnju. U prikazu strukture opšteg obrazovanja u srednjoj školi geografija kao nastavni predmet nije bila uvrštena ni u jednu oblast obrazovanja: ni u humanističku, ni u prirodno-matematičku niti u proizvodno-tehničku. Pošto smo se upoznali sa ovim dokumentima i ovakvim tretmanom geografije kao opšteobrazovnog predmeta, Upravni odbor GD BiH u zajednici sa Odsjekom za geografiju i Geografskim institutom PMF, uložio je pismeni protest na ovakvu ideju Republičkog zavoda za unapređivanje školstva. Naše primjedbe sadrže tri i po kucane stranice mašinom a uputili smo ih Republičkom zavodu za unapređivanje školstva, Republičkom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu i Prosvjetno-kulturnom vijeću Skupštine Socijalističke Republike BiH.

U Republičkom zavodu za unapređivanje školstva dobili smo uvjeravanja da će se izvršiti korekcija njihovog predloga i da će geografija zauzeti svoje mjesto u strukturi opšteg obrazovanja u srednjoj školi.

O seminarima i o ovoj akciji obavjestili smo članstvo putem biltena br. 55, maja 1971. godine.

Akcija da se izvede jedna ekskurzija u inostranstvo nije uspjela, jer se nije prijavio potreban broj učesnika. Upravni odbor je predložio da se izvede ekskurzija pod nazivom »seminar u inostranstvu« u Rumuniju ili u Saveznu

Republiku Njemačku — Belgiju — Nizozemsku i Francusku. Bile su poduzete i organizacione pripreme. Interesovanje za ovakve oblike rada postoji, ali finansiski razlozi članstva onemogućili su izvođenje ovih akcija.

Tokom 1972. godine nismo bili u mogućnosti da izvedemo ljetni seminar, jer smo sve snage uložili za organizovanje IX kongresa geografa Jugoslavije.

Od posebnog je značaja rad podružnica Geografskog društva. Zbog prostornih uslova nismo bili u stanju da jače aktiviramo rad Sarajevske podružnice. Dogovorili smo se u Upravnom odboru da drug Teofik Hodžić u radu geografskih aktiva — realizuje i program naše podružnice. O tome bi trebalo da se nešto više kaže u diskusiji o radu podružnica. Osim toga, u Sarajevu bi trebalo da se osnuje i naučna sekcija pri Podružnici, koja bi najuže saradivala sa nastavom. O tome imamo različita mišljenja, ali prijedlozi o tom pitanju često dolaze.

U našem mandatnom periodu imali smo vrlo malo gostovanja. Predavanje o geografskim problemima Australije i o civilizaciji domorodaca u njoj održao je dr Jozef Brinke, profesor ekonomske geografije na Praškom univerzitetu.

Posebno je pitanje aktiviranje Društva u naučno-istraživačkom radu i radu za privredu. Na prošloj skupštini odbačena je ideja o saradnji sa privredom i društvenim službama i aktiviranje društva u rješavanju naučnih zadataka koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Po članu 2. Novog teksta pravila GD BiH, glava II, Zadaci i sredstva društva stoji: »Zadatak društva je da njeguje i unapređuje geografsku nauku u svim njenim granama, da organizuje i potpomaže geografska ispitivanja BiH, da radi na usavršavanju geografske nastave i na popularizaciji geografske nauke. Društvo će se starati da se tekovine geografske nauke što bolje iskoriste u izgradnji zemlje. U tom cilju društvo će saradivati sa privrednim i drugim organizacijama.« I član 4 glave II glasi: »Za izvršenje ovih zadataka Društvu se stavljaju na raspolaganje ova materijalna sredstva: ulozi članova društva, prihodi od izdanja, pomoć društveno-političkih organizacija i ustanova, doprinosi od izvedenih istraživačkih radova i legati.«

Iz ovih članova jasno se vidi gdje mi zaostajemo. Mi smo do sada ostvarivali nastavno-naučne zadatke kroz društvo, ali smo imali rijetke veze sa naučnim ustanovama, privrednim organizacijama i društvenim službama — kojima su potrebne geografske interpretacije i saznanja. Smatramo da se u narednom periodu ovome mora posvetiti veća pažnja.

IZVJEŠTAJ O STANJU EDICIJE GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BiH »GEOGRAFSKI PREGLED«

Od osnivanja edicije Geografskog društva — »Geografski pregled« do danas štampano je 13 svezaka, a pretposljednja sveska (za 1967—1968. g.) bila je dvobroj XI i XII. Posljednja sveska Geografskog pregleda izašla je za godinu 1969, pa prema tome Geografsko društvo BiH kasni tri godine u izdanjima svoje redovne edicije. Za 1972. g. trebalo je da izađe sveska broj 16. Osnovni razlog ovako velikom zakašnjenju svakako je finansijske prirode, jer bi sveska koja je trebalo da izađe u 1971. god., uz uobičajen broj autorskih tabaka (oko 15), iziskivala sredstva od najmanje 35.000 din, odnosno za 1972, uz isti broj tabaka, oko 40.000 din.

Da bi saniralo taj osnovni problem oko izdavanja svoje edicije, Geografsko društvo se obraćalo mjerodavnim faktorima i institucijama za dodjelu potrebnih finansijskih sredstava, ali ih nije dobilo, odnosno dobilo ih je u tako malom iznosu — da bi to jedva moglo pokriti troškove štampanja četvrtine obima samo jedne sveske.

Da se što prije nađe izlaz iz ovakve teške situacije, Geografsko društvo se obratilo Odsjeku za geografiju i Geografskom institutu sa prijedlogom — da obje organizacije preuzmu na sebe srazmjeran dio finansiranja edicije. Usvajanjem ovakvog prijedloga Geografskog društva, »Geografski pregled« bi postao glasilo ne samo društva nego i Odsjeka za geografiju i Geografskog instituta, koji momentalno nemaju vlastitih edicija, pa bi radove svojih članova mogli objavljivati u zajedničkoj ediciji. Uviđajući opravdanost ovakve inicijative, Odsjek za geografiju odlučio je da bude sufinansijer u izdanju edicije, s tim da ona u podnaslovu sadrži i formulaciju iz koje će biti vidljivo da je Geografski pregled glasilo i Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu.

Sličnu odluku donio je i Geografski institut, što praktično znači da je osnovni problem oko izdavanja edicije — finansijski riješen, tako da će sve tri pomenute institucije podjednako finansijski učestvovati u izdanju pojedinih svezaka »Geografskog pregleda«.

Već ima dovoljno dobrog materijala za sljedeći broj (14) geografskog pregleda za 1970. g., a ukoliko u međuvremenu pristigne još materijala, može se izdati dvobroj, tj. sv. 14 i 15 za 1970—71. g., i to do kraja 1972. g. Zatim bi se sredinom 1973. god. mogao također izdati dvobroj 16 i 17 za 1972. i 1973. g., čime bi se izlaženje Geografskog pregleda u potpunosti ažuriralo. Za ova dva dvobroja trebalo bi obezbijediti sredstva u ukupnom iznosu od 80.000 din., s tim što bi na svakog sufinansijera otpala suma od 26.000 din za jednu godinu. Sadašnje uredništvo Geografskog pregleda ima sljedeće članove: Ratimir Gašparović kao glavni i tehnički urednik Geografskog pregleda. Uređivački odbor se sastoji od sljedećih članova: Miloš Bjelovitić, Ibrahim Bušatlija, Ratimir Gašparović i Mehmed Ramović.

Cijena prodaje posljednjeg broja Geografskog pregleda za 1969. g. iznosila je za članove 15 a za nečlanove 25 dinara. I ovo pitanje ostaje otvoreno, s obzirom na novu strukturu članova koji učestvuju u kreiranju časopisa, i s obzirom na opće povećanje usluga i materijala.

Ostaje još da se riješi pitanje vlasništva knjiga i časopisa koji se dobijaju u zamjenu za Geografski pregled. U tom smislu već postoje korisni prijedlozi — da takvi časopisi postanu vlasništvo Odsjeka za geografiju, jer na Odsjeku postoji ustaljena biblioteka, sa bibliotekarom, dok Institut i Društvo nemaju posebne biblioteke ni bibliotekare. Nadalje ostaje otvoreno i pitanje finansiranja posebnih i ostalih izdanja koja su do sada ostvarivana u okviru Geografskog društva BiH, a za koja i dalje postoji interesovanje. Rješenje ovog pitanja također zavisi od finansijskih mogućnosti Geografskog društva, a te mogućnosti treba ostvariti novim oblicima i načinima rada Geografskog društva, u skladu sa novim statutarnim odredbama.

Osim »Geografskog pregleda«, naše društvo izdaje i redovan interni informativni »Bilten«, koji već ima 56 brojeva. Izdavanje biltena je također postao problem, zbog malih finansijskih sredstava za izdavačku djelatnost. Mi smo tokom mandatnog perioda izdali tri broja u kojima smo obavještavali

članstvo o svim aktuelnim pitanjima nastave geografije i aktivnosti Društva i njegovog Upravnog odbora.

Postoji mogućnost da pokrenemo i metodsko-pedagoški časopis koji bi finansirale Republička zajednica za obrazovanje, koja će ubuduće finansirati obrazovna i pedagoška glasila. Isto tako postoji mogućnost da izdajemo i naučno-popularni časopis. Ova dva časopisa, zatim mogućnost uključivanja u naučno-istraživački rad prijavljivanjem tema Republičkom sekretarijatu za finansiranje naučnih djelatnosti i saradnja sa privrednim organizacijama i društvenim službama — znatno bi oživili rad društva. Ove akcije, naravno, treba ostvarivati uz zadržavanje dosadašnjih formi rada.

Mi imamo svega 187 članova koji redovno plaćaju članarinu i primaju naše glasilo, iako je u Društvo učlanjeno 904 člana. Jedan od narednih zadataka bio bi da se u rad uključi i ostalo članstvo, koje stoji po strani od svoje stručne organizacije.

Upravni odbor je dao inicijativu da se preko Republičkog prosvjetno-pedagoškog zavoda organizuje seminar iz geografije za nastavnike osnovnih i srednjih škola u Dubrovniku, u vremenu od 22. do 28. januara 1973. godine. Ovakav oblik saradnje je apsolutno koristan i mi ga mislimo svake godine održavati, tako bismo — pored tradicionalnog ljetnog — imali i zimski seminar.

Geografsko društvo raspolaže sa svojim izdanjima i bibliotekom koja nema svoje prostorije niti knjižničara. Nadamo se da će u novoj zgradi biti uslova za rad biblioteke i Geografskog društva u cjelini.

U posljednjem biltenu dali smo spisak svih izdanja našeg društva i na ovom mjestu ne bismo to posebno obrađivali.

Članovi Geografskog društva koji se bave određenom problematikom — bili su angažovani u radu simpozijumâ koje je organizovao Savez geografskih institucija Jugoslavije. Tako je jedan simpozijum o kraškoj terminologiji i tipologiji kraških terena — održan oktobra 1971. u Ljubljani, a drugi — o problemu seoskih naselja — održan je maja 1972. u Ohridu. Posebno je održano savjetovanje za kartografiju u novembru 1971. godine u Beogradu.

I, na kraju, Upravni odbor vjeruje da će se u diskusiji razmotriti i druga pitanja vezana za rad našeg Društva.

2. Izvještaj o stanju blagajne Društva podnio je blagajnik Mr. Novak Zubić:

IZVJEŠTAJ

O blagajničkom poslovanju Geografskog društva Bosne i Hercegovine od 15. 6. 1970. do 18. 11. 1972. godine

PRIHODI:

	Dinara
1. Uplate članarine	5.319,50
2. Uplate za seminare	7.250,00
3. Uplata za matem. geografiju	985,00
4. Uplata za kartu raz. stan. SFRJ	2.837,00
5. Uplata za Geografski Pregled i dr. čas.	2.135,50
6. Republička zajednica obrazovanja	30.580,00
7. Uplate za IX kongres geog. SFRJ	178.8650,00

8. Kreditna banka — kamate	968,00
9. Povraćene sume	9.876,95
10. Ostali prihodi	47.579,56
UKUPNI prihodi od 15. VI 1970. do 18. XI 1972. godine	286.395,66

RASHODI:

1. Autorski honorari	12.018,95
2. Putni troškovi i dnevnice	23.904,28
3. Doprinos iz LD od autorskih prava	2.790,70
4. Doprinos za zdravstveno osiguranje od autorskih prava	443,95
5. Doprinos za Bosansku Krajinu	1.192,75
6. Usluge raznih organizacija	119.857,85
7. Za kupljene knjige	2.201,00
8. SDK filijala 101 Sarajevo	368,50
9. Kurirske i tehničke usluge	13.459,10
10. Akontacija za putovanja	500,00
11. Troškovi XV seminara GD BiH	3.500,00
12. Povratak uplate za seminare	2.780,00
13. Bankovne usluge	480,38
14. Poštanske usluge	1.210,00
15. Kancelarijski materijal	16.945,55
16. Posuđe za usluge gostiju	1.782,40
17. Članarina za Savez geografskih institucija Jugoslavije	2.000,00
18. Porez za povremeno vršenje intelektualnih usluga	1.604,15
Ukupni rashodi od 15. 6. 1970. do 18. 11. 1972.	207.039,56
SALDO na dan 18. 11. 1972. godine	79.356,10

3. Izvještaj Nadzornog odbora podnijela je drugarica Ševala Mujagić:

»Nadzorni odbor se sastajao i pregledao blagajničko poslovanje, te konstatovao da je blagajničko poslovanje vođeno pravilno i da postoji potrebna dokumentacija«.

5. DISKUSIJA O IZVJEŠTAJIMA I OSTALI VIDOVI DISKUSIJE (o radu, unapređenju, donošenju zaključaka).

Doc. dr R. Gašparević pita: koliko ostaje sredstava za štampanje Edicije IX Kongresa?

Drug Omer Hajrić govori o tome da treba izdavati časopis za učenike osnovnih škola poput »Biološkog lista«, da bi se učenicima što više približila geografska nauka.

Doc. dr M. Mišković kaže da se razmišljalo o tome i ranije, da se konsultovalo sa ljudima izvana, koji bi bili urednici, a za to bi se zainteresovale i neke izdavačke kuće. Članke za taj časopis slali bi i ljudi iz Poljske i Čehoslovačke. Potvrđuje mišljenje druga Hajrića, jer »Geografski pregled« je naučni časopis i nije prikladan za nastavu.

Doc. dr M. Bjelovitić podržava prethodne diskusije, ali je skeptik u pogledu mogućnosti izlaženja novih listova i publikacija. Obrazlaže to time — da smo suočeni s problemima izlaženja našeg jedinog časopisa. Napominje da nemamo dovoljno ljudi na Odsjeku, osobito mladih, tj. asistenata. On naglašava da treba odrediti ljude koji će stvoriti plan i program u budućoj djelatnosti.

U Upravni odbor su izabrani:

1. Miloš Bjelović
2. Ratomir Gašparević
3. Sulejman Bakaršić
4. Krešimir Papić
5. Smail Kulenović
6. Ante Markotić
7. Novak Zubić
8. Teufik Hodžić
9. Jovan Đuričić

U Nadzorni odbor jednoglasno su izabrani sljedeći članovi:

1. Hajrić Omer
2. Čehajić Jasminka
3. Bronzić Branka

U Sud časti jednoglasno su izabrani:

1. Đuričić Jovanka
2. David Gaon
3. Natalija Mastilo

Ovim je XXI Redovna godišnja Skupština Geografskog društva Bosne i Hercegovine bila završena.

O RADU GEOGRAFSKOG INSTITUTA U 1972. I 1973. GODINI

Geografski institut Prirodno-matematičkog fakulteta osnovan je Odlukom Fakultetskog savjeta Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu broj: 01-605/1 od 17. aprila 1962. godine. Registrovan je kod Okružnog privrednog suda u Sarajevu i pri Republičkom savjetu za naučni rad SR Bosne i Hercegovine.

Osnivač i prvi direktor Geografskog instituta bio je prof. dr Tvrtko Kanaet. Drugi direktor u dvostrukom vremenskom mandatu bio je docent dr Orhan Zubčević. Predsjednik Radne zajednice u periodu 1970—1972. g. bio je prof dr Ratimir Gašparović. U 1972. g. za direktora Geografskog instituta izabran je docent dr Miloš Bjelovitić, a za predsjednika Radne zajednice — asistent Vojislav Mudrenović.

Kao osnovni zadaci Geografskog instituta označeni su: istraživanja iz fundamentalnih i primijenjenih oblasti geografskih nauka i unapređivanje geografske nauke. U periodu do 1972. godine u okviru Geografskog instituta urađeno je desetak naučnih projekata iz oblasti geografskih i geoloških nauka.

U toku 1972. godine dovršena je studija: Promjene u prostornom rasporedu stanovništva Bosne i Hercegovine — na primjeru Srednjebosanskog regiona«, čiji je nosioc dr Miloš Bjelovitić. Studija sadrži 168 stranica teksta i brojne kartografske priloge. Dio ove studije objavljen je u Geografskom pregledu XIV—XV (1970—1971. g.), Sarajevo, 1973. g. Takođe tokom 1972. g. izrađen je kraći rad: »Geološka studija okoline pećine Krupa kod Gornjeg Vakufa« čiji je nosioc prof. dr Mehmed Ranović, a u 1973. g. sličan rad: »Kompleksna speleološka istraživanja pećinskog sistema Krupa — Vranica na području Gornjeg Vakufa« čiji je autor prof. dr Ratimir Gašparović.

Juna 1972. g. ugovorena je izrada teme: »Hidrografski, geomorfološki morfološki procesi u dolini Vrbasa, problemi urbanizacije i erozije u vezi sa tim«. Njen je nosilac dr Orhan Zubčević.

Tokom 1972. godine najviše vremena u pogledu organizacije i plana naučno-istraživačkog rada utrošeno je na izbor i odbranu sljedećih tema, koje su krajem iste godine definitivno usvojili Geografski institut i Republički fond za naučni rad SR Bosne i Hercegovine:

1. Geografija Bosne i Hercegovine

2. Geomorfološka karta SR Bosne i Hercegovine sa tumačem u razmjeru 1:100.000

3. Metalogenetska studija mezozojskih dolomita u SR Bosni i Hercegovini.

Nosilac teme: »Geografija Bosne i Hercegovine« je dr Miloš Bjelovitić sa nizom saradnika: Predviđa se studija circa 1.000 stranica teksta u dva toma: Prirodnogeografska sredina i Društveno-geografska sredina. Ukupna sredstva za izradu ove studije iznose 1,390.000 dinara, od čega je učešće Geografskog instituta 150.000 dinara. Rok izrade studije i predaje naručiocu, Republičkom fondu za naučni rad, jeste 1. decembar 1975. godine. Ovo je, inače, prvi slučaj da Geografski institut radi na ovako krupnoj i kompleksnoj temi sa velikim timom istraživača i do sada najvećim sredstvima.

Nosilac teme: Geomorfološka karta SR BiH jeste dr Ibrahim Bušatlija. Odobrena su sredstva od 100.000 dinara, a radi će se na listovima: Trebinje, Nevesinje, Mostar i Imotski. Rok izrade je 1. decembar 1975. godine.

Nosilac teme: »Metalogenetska studija« jeste prof. dr Mehmed Ramović sa timom saradnika. Odobrena su početna sredstva od 350.000 dinara, koja su kasnije ulozima privrednih organizacija (Energoinvesta, rudnika Srebrenice i SO Olovo) znatno povećana. Ovaj tim istraživača je pronašao znatne rezerve obojenih metala i time izazvao veliko interesovanje privrednih i društvenih krugova. Rok predaje studije je 1. decembar 1975. godine.

Nije prihvaćena tema: »Karta starih rudnika, topionica i rudarskih naselja u Bosni i Hercegovini« nosioca prof. dr Ratimira Gašparovića, ali ona će se raditi u okviru Prirodno-matematičkog fakulteta.

Usvojen je projekat rada za 1976—1980. godinu sa temama:

1. Geografske regije Bosne i Hercegovine
2. Krš Bosne i Hercegovine — kompleksna studija
3. Fosilna flora i fauna Bosne i Hercegovine.

Ostalo je otvoreno pitanje izrade Geografskog atlasa Bosne i Hercegovine, čiji bi nosioc bio dr Miloš Mišković.

Geografski institut je odobrio materijalna sredstva u visini od polovine troškova (19.245 dinara) — kao svoju pomoć za štampanje dvobroja Geografskog pregleda XIV—XV za 1970—1971, godinu, koji je štampan krajem 1973. godine. Sredstva su odobrena na osnovu molbe UO Geografskog društva Bosne i Hercegovine i izražene volje svih članova Radne zajednice Geografskog instituta te pravila Statuta, koja govore o izdavačkoj djelatnosti. Istovremeno je odlučeno da se ubuduće pomoć ne odobrava, nego da Geografski pregled postane zajedničko glasilo Geografskog društva Bosne i Hercegovine i Geografskog instituta Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu. Ova odluka će se provesti u život već od narednog dvobroja Geografskog pregleda XVI—XVII

za 1972—1973. godinu. Već ranije dala je saglasnost za ovo Godišnja skupština Geografskog društva Bosne i Hercegovine. Izabrana je i nova redakcija Geografskog pregleda. U vezi s tim zaključeno je da Geografski institut ne stvara svoju biblioteku, već da se sav knjižni fond preda biblioteci Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta. Treba i dalje raditi na ideji da Geografski pregled postane glasilo i Odsjeka za geografiju, kako bi time sve tri geografske institucije imale zajedničko naučno glasilo, koje bi time materijalno sigurnije stajalo. Geografski institut Prirodno-matematičkog fakulteta je također, na molbu Geografskog društva Bosne i Hercegovine, a uz saglasnost Radne zajednice i pravila Statuta, odobrio pružanje materijalne pomoći u visini do polovine troškova štampanja Zbornika IX Kongresa geografa Jugoslavije. Naime, IX Kongres geografa Jugoslavije održan je septembra 1972. g. u Sarajevu, a materijalna sredstva za štampanje Zbornika nisu bila dovoljna.

I, na kraju, treba istaći da je krajem 1973. g. Geografski institut Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu organizovan i registrovan kao samostalna Organizacija Udruženog Rada. Zbog teških smještaja prilika, Geografski institut do sada nije imao stalno zaposlenih lica.

M. Bjelovitić

VIJESTI SA ODSJEKA ZA GEOGRAFIJU

Na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, odbranio je 16. jula 1973. godine doktorsku disertaciju mr Krešimir Papić, docent Ekonomskog fakulteta u Sarajevu. Doktorska disertacija nosi naslov: »Travnik — grad i regija«, a komisiju su činili: prof. dr Sulejman Bakaršić (Sarajevo), prof. dr Miloš Bjelovitić (Sarajevo) i prof. dr Veljko Rogić (Zagreb).

Poslije prekida od osam godina, ovo je prva odbrana doktorske disertacije sa područja geografije na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu.

Komisija je visoko ocijenila doktorsku disertaciju »Travnik — grad i regija« mr Krešimira Papića i preporučila je za što hitnije objavljivanje. Rukopis disertacije sadrži 392 stranice teksta, 56 tabela, 25 crteža i 388 citiranih izvora.

Sadržaj disertacije može se vidjeti iz sljedećeg rezimea: O Travniku i travničkom kraju postoji relativno mnogo arheoloških i historijskih radova, dok je geografska problematika ovog važnog prostora i njegovog centralnog naselja — gotovo potpuno neobrađena. Disertacijom se obuhvaća upravo ta problematika Travnika i njegove regije i istovremeno se udovoljava općoj potrebi za geografskim studijama naših gradova.

U obradi te složene teme autor je polazio od svih geografskih aspekata, što mu je omogućilo maksimalno sagledavanje kompleksne geografske stvarnosti grada i regije, odnosno geografskih elemenata i faktora, pojava i odnosa. Autor se pri tom služio brojnim raspoloživim izvorima: domaćom i stranom geografskom i srodnom literaturom od interesa za geografsku interpretaciju prostora koji obrađuje, raznovrsnom građom i statističkim podacima te — što je za geografska istraživanja bitno — u velikoj mjeri vlastitim promatranjem.

Pored opširnog osvrta na opću problematiku geografije gradskih naselja, autor je najprije izvršio detaljnu analizu geografskog položaja i smještaja

Travnika, posebno i u međusobnom odnosu tokom vremena, te utvrdio njihovu ulogu u prošlosti i ocijenio njihovo značenje za sadašnji i budući razvoj grada. Na osnovi literature, građe i vlastitih promatranja — uspio je da predoči realnu sliku prirodno-geografskih osobina i odnosa travničkog kraja, i da ocijeni značenje pojedinih elemenata prirodne sredine u formiranju sadašnje fizionomije kraja.

Kompleksnim istraživanjem historijsko-geografskog razvoja i društveno-ekonomske valorizacije travničkog kraja — autor je došao do vrlo vrijednih rezultata i zaključaka o kontinuitetu naseljenosti, o stanovništvu, naseljima i privrednoj evoluciji i transformaciji cijelog kraja, a posebno o razvoju i ulozi Travnika kao centralnog naselja. Težište rada je, sasvim opravdano, usmjereno na analizu suvremenog razvoja Travnika, njegovih funkcija, stanovništva i gradske regije, u uvjetima poslijeratnog socijalističkog razvitka sa značajnim socijalnim, ekonomskim i fizionomskim posljedicama za čitav proučavani prostor.

Geografska analiza Travnika i regije obuhvatila je gotovo svu problematiku jednog gradskog naselja, počev od položaja i smještaja, funkcija i stanovništva, pa do razmatranja urbane strukture i funkcionalnih odnosa grada s okolinom. Originalni kartografski prilozi daju još veću vrijednost ovoj moderno koncipiranoj geografskoj studiji. Disertacija je u cjelini zrelo naučno djelo, ona predstavlja vrijedan doprinos geografskoj nauci, te značajan prilog urbanoj geografiji Bosne i Hercegovine.

M. Bjelovitić

JUGOSLOVENSKI SIMPOZIJUM ZA PROBLEMITE NA SELSKITE NASELBI I ZEMJODELSKOTO PROIZVODSTVO U OHRIDU OD 11—13. MAJA 1972. G.

Geografsko društvo Makedonije organizovalo je veoma uspješno svoj prvi jugoslovenski seminar pod gornjim naslovom. U divnom ambijentu Ohrida, na dobrom organizovanom simpozijumu okupilo se stotinjak učesnika iz svih dijelova naše zemlje (izuzev Crne Gore i Vojvodine). Oni su izložili tridesetak referata. Najveći je broj učesnika i referata bio iz Makedonije, od kojih je polovina mladih, koji su ovom prilikom stekli šansu za istupanje. Iz Bosne i Hercegovine bila su četiri učesnika sa tri referata.

Prvog dana istupili su ovi referenti sa referatima: P. Kiroski: »Erozijata na individualnite zemjodelski stopanstva i migracionite dviženje na selskoto naselenie vo Ovčepolieto«; K. Džonov: »Raslojuvanje na seloti i negovite socijalno-ekonomski implikacii«; V. Rogić: »Primjer geografske analize strukturne naseljenosti gorsko-planinskih regija — Ličko-goranski prostor«; I. Baučić: »Vanjske migracije radne snage u procesu deagrarizacije Jugoslavije«; M. Sić: »Suvremeni populacijski razvoj i problemi seoskih naselja u Istočnoj Hrvatskoj«; M. Natek: »Uticaj stupnja deagrarizacije na prirodno i migracijsko kretanje stanovništva u SR Sloveniji u periodu 1961—1971. godine«.

Drugog dana referisali su: V. Kosevski: »Selskite naselbi vo meliorativnite područja na SRM stepenovani vo novi prostorni sistemi«; M. Bjelovitić: »Stare Plavnice. Primjer trasformacije seoskog naselja i stanovništva«; K. Ristić: »Tendencija razvoja seoskih naselja u Kosovskoj kotlini«; M. Pak: »Tran-

sformacija izvenmestnih naselj v gravitacijskem območju Maribora«; M. Panov: »Nekoi karakteristiki na teritorijalnata razmestenost na selskite naselbi vo SR Makedonija«; J. Medved: »Izraba zemlišča v Sloveniji leta 1969; T. Žabica: »Transformacija i problemi agrarnog pejsaža pod uticajem turizma na primjeru Župe Dubrovačke«; G. Mileski: »Akumulacionite ezera vo SR Makedonija kako faktor za razvoj na agrarnoto proizvodstvo«; V. Gramatnikovski: »Strukturalni promeni na agrarnite površini i procesi na deagrarizacijata vo SR Makedonija«; B. Belec: »Pejsažna i funkcijska transformacija vinogradskih regija Slovenije« i V. Jerić: »Neki problemi transhumantnog stočarstva u Bosni na primjeru Vlašić planine«.

Trećeg dana izloženi su ovi referati: T. Kondev: »Razmestenost i etnički sostav na selskoto naselenie vo SR Makedonija«; M. Mišković: Prilog problematici kartografskog predstavljanja prostornih i funkcionalnih karakteristika seoskih naselja«; I. Furlan: »Tendence socialno-geografskih promena kršne zemlje u Suhoj Krajini«; M. Daševski: »Osnovni karakteristiki na snabduvanjeto i snabdenosta na selskite naselbi so voda vo SR Makedonija«; V. Nedkov: »Prostorna razmestenost i karakteristiki na selskite naselbi vo opštinata Sveti Nikole«; M. Lalović: »Kontrola rađanja na području seoskih i gradskih naselja u SR Makedoniji«; E. Dukagjini: »PIK Progres-eksport kao nosilac transformacije i intenzifikacije poljoprivrede u Prizrenskom basenu«; D. Karanfilovski: »Prostorno ureduvanje i vlijanie na turističkata funkcija vrz selskite naselbi vo SFR Jugoslavija«; V. Točkovski: »Depopulacija na selskoto naselenie na Selečka planina« i T. Batev: »Materijalnata baza na individualnite zemjodelski proizvoditeli i nivni možnosti za zgolemuvanjeto na agrarnata produkcija vo SR Makedonija«.

Iz većine referata provijava zabrinutost geografskih stručnjaka za pretjeranu zapuštenost agrara i pretjerano iseljavanje nekih područja naše zemlje. Posebno za one krajeve i stanovništvo koje se nepovratno iseljava, čak u Australiju i Kanadu. Potrebno je da i geografija pruži svoj prilog savremenoj problematici deagrarizacije širokih prostora naše zemlje i da ukaže na moguće teške negativne posljedice sadašnjih procesa. Iako malena po prostoru, naša zemlja doživljava transformaciju agrara i sela u različitim vidovima. Zato su potrebna savjetovanja geografa iz cijele zemlje. Simpozijum u Ohridu trebao bi da bude jedan korak na tom putu.

M. Bjelovitić

SPISAK DIPLOMIRANIH STUDENATA I NJIHOVIH DIPLOMSKIH RADOVA KOJI SU DIPLOMIRALI NA ODSJEKU ZA GEOGRAFIJU PRIRODNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA U 1972. I 1973. GODINI

423. **Ruždić**, Džemke **Džemko**
Geomorfološke karakteristike sliva Miljacke — 16. 2. 1972.

424. **Hošo**, Nedžiba **Narcis**
Potamološke karakteristike rijeke Miljacke — 24. 2. 1972.

425. **Tepurić**, Novice **Mirjana**
Industrija Hrasnice i njen uticaj na razvoj naselja — 25. 2. 1972.

426. **Ašlama**, Ibrahima **Ismet**
Podlugovi — savremena transformacija stanovništva — 28. 2. 1972.

427. **Kujundžić**, Pante **Rada**
Goražde — privredne funkcije — 28. 2. 1972.

428. **Avdić**, Džemala **Muslija**
Stara Čaršija, stara i današnja poslovna četvrt Sarajeva — 16. 3. 1972.

429. **Radošević**, Radoslava **Borislav**
Speleološke karakteristike podzemnih horizonata sjeveroistočnog dijela Kamešnice — 13. 4. 1972.

430. **Logo**, Halila **Nedžad**
Banjalučki zemljotres i njegove posljedice — 25. 5. 1972.

431. **Leška**, Franje **Braco**
Geografski prikaz Grbavice — 15. 6. 1972.

432. **Celec**, Andrije **Darko**
Mursko Središte — geografski prikaz — 26. 6. 1972.

433. **Suljagić**, Hamdije **Sead**
Geografski prikaz naselja Koševo — 29. 6. 1972.

434. **Canić**, Gligorija **Miroljub**
Geografsko-kartografska ocjena generalizacije opštegeografskih elemenata dijelova Bačke i Srema prikazanih na kartama razmjera 1:50.000 do 1:500.000 — 3. 7. 1972.

435. **Vasić**, Nenada **Jasenka**
Potamološke karakteristike rijeke Željeznice — 11. 7. 1972.

436. **Suljagić**, Hamdije **Mensur**
Aerozagađenje Sarajeva — 11. 7. 1972.

437. **Subašić**, Saliha **Emina**
Zvornik — savremene funkcije — 20. 10. 1972.

438. **Špringer**, Antuna **Slavko**
Morfološke karakteristike Treskavice — 3. 11. 1972.

439. **Smailagić**, Avde **Adila**
Privreda Banja Luke poslije potresa — 16. 11. 1972.

440. **Lepara**, Ibre **Nail**
Uloga Sarajeva u autobuskom saobraćaju Bosne i Hercegovine — 23. 11. 1972.

441. **Korjenić**, Ibrahima **Sead**
Stanovništvo Tuzle — 23. 11. 1972.

442. **Lojanica**, Mitra **Jovo**
Privreda opštine Hadžići — geografski prikaz — 24. 11. 1972.

443. **Krunić**, Nedeljka **Snježana**
Vogošća — 15. 12. 1972.

444. **Jurković**, Marka **Jure**
Geografski prikaz Čabele — 25. 12. 1972.

445. **Biloš**, Ante **Zdenko**
Ekonomsko-geografski značaj podzemnih voda Sarajevskog polja — 26. 12. 1972.

446. **Muminagić**, Mehe **Zejneba**
Geografske osnove za razvoj turizma u Čapljini — 28. 12. 1972.

447. **Janković**, Marka **Mandalena**
Bar — lučka funkcija — 28. 12. 1972.

1973.

448. **Džamonja**, Nikole **Branimir**
Prilog turističkom vodiču SR Bosne i Hercegovine — 3. 1. 1973.

449. **Pejić**, Riste **Mile**
Bugojno — geografski prikaz 19. 1. 1973.
450. **Halilović**, Ivana **Stjepan**
Šumarstvo i prerada drveta u regiji G. Vrbasa 9. 2. 1973.
451. **Damjanović**, Mirka **Milutin**
Kalušići — geografska razmatranja 16. 2. 1973.
452. **Menzildžić**, Idriza **Husen**
Jajce — urbanistički razvoj 16. 2. 1973.
453. **Koprivica**, Krste **Dragomir**
Geografski prikaz Han-Pijeska 20. 2. 1973.
454. **Vidović**, Vase **Gojko**
Geografski aspekti turizma plivske regije 29. 3. 1973.
455. **Majkić**, Milana **Milka**
Bosanski Novi — geografski prikaz 25. 4. 1973.
456. **Čitaković**, Asifa **Asim**
Klima Brčkog 27. 4. 1973.
457. **Šupić**, Bože **Mijat**
Saobraćaj u Sarajevsko-zeničkoj regiji 24. 5. 1973.
458. **Duratbegović**, Malče **Mehmed**
Komuna Gornji Vakuf — geografski prikaz 28. 5. 1973.
459. **Radović**, Desimira **Nikola**
Ekonomsko-geološki značaj ležišta mrkog uglja banovićkog područja 8. 6. 1973.
460. **Vražalić**, Ibrahima **Bakir**
Ćatići — geografska razmatranja 21. 6. 1973.
461. **Ećo**, Deste **Zakir**
Bihor — geografski prikaz 7. 7. 1973.
462. **Višo**, Seida **Husnija**
Bilećko jezero na Trebišnjici 9. 7. 1973.
463. **Marić**, Mirka **Đuro**
Fizičko-geografske karakteristike Mrkonjić Grada i problemi vodosnabdijevanja 9. 7. 1973.
464. **Kasumović**, Smaje **Nasib**
Geografski prikaz Novog Pazara 13. 7. 1973.
465. **Jukić**, **Franje Stipe**
Transformacija agrara poslije II svjetskog rata na području općine Našice 16. 7. 1973.
466. **Abdagić**, Mehmeda **Tahir**
Donji Vakuf — geografski prikaz 26. 10. 1973.
467. **Jarić**, **Zdravka Žarko**
Geografske karakteristike Bjelajačke kotline 5. 11. 1973.
468. **Džafić**, Šabana **Nijaz**
Geografski prikaz Donje Moštre 9. 11. 1973.
469. **Međugorac**, Zdenka **Zrinka**
Turistička funkcija Pala 17. 12. 1973.
470. **Mandić**, Jagoša **Predrag**
Klima Sarajeva 18. 12. 1973.
471. **Sedlarević**, Hazema **Ešref**
Geografski prikaz sela Arnautovići 24. 12. 1973.

V. PARIJEZ

PRIKAZI

Vladimir Đurić: GEOGRAFIJA I NAUČNO-TEHNOLOŠKA REVOLUCIJA. Zbornik IX Kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo 1972. Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo rajevo 1974.

Na plenarnom radu IX Kongresa navedeni autor je dao zapažen prilog na temu savremena geografija i njeni zadaci.

Naučno-tehnološka revolucija treće četvrtine 20. vijeka ima posebne geografske posljedice — ubrzanje transformacije pejsaža cijele Zemlje. Naučno-tehnološka revolucija (izražena posredstvom tranzistora, atomske energije, hemije, kibernetike, svemirske tehnike i dr.) odražava se u izmjeni geografskog pejsaža kako u njegovoj strukturi tako i funkcionalnosti.

Strukturne promjene su najizrazitije u zemljama gdje su nauka i tehnika visoko razvijene, a ne u zemljama sa velikim brojem stanovništva. Prvu industrijalizaciju, utemeljenu na uglju i parnoj mašini, smjenjuje druga industrijalizacija — na nafti i elektroenergiji. Zato se sada pored starih rudarsko-industrijskih bazena razvijaju baseni na uvoznim sirovinama (obično pored velikih luka). Najrazvijenije zemlje sadašnjice već imaju preko polovine zaposlenog stanovništva u tercijarnim djelatnostima, što ukazuje na perspektivu razvoja i ostalih zemalja svijeta. Tako je npr. danas više hemijskih inženjera zaposlenih u privredama Rura i Saksonije nego radnika u rudnicima uglja i tekstilnim fabrikama! Okosnica novih proizvodnih snaga je kibernetika, a u geografskim istraživanjima dominira uloga kulturnog pejsaža i funkcija prostora u njemu.

Funkcionalna karakteristika i geneza savremenog prostora je veoma složena i jedna je od glavnih geografskih metoda savremenog istraživanja. Tako geografija od statičke i deskriptivne sve više postaje nauka o dinamici preobražaja Zemljine površine. Planiranje razvoja prostora na Zemlji postaje temelj moderne geografije.

U okviru savremenih promjena izuzetnu ulogu ima geografija u školama, koja se zajedno sa geografima, mora prilagođavati savremenim potrebama društva. Od brzine prilagođavanja ovisi i naše mjesto u savremenom društvu.

M. Bjelovitić

С ЛЕЩИЦКИЙ: **ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАУК. Известий академии наук СССР. Серия географическая, 3, 1973. Москва 1973. стр. 5-13.**

Kao predsjednički pozdrav ovaj je rad pročitan na XXII Međunarodnom kongresu geografa 1972. godine u Montrealu, a smatramo da veći dio autorovih ideja zavređuje pažnju naših geografa. Od vremena osnivanja naučne geografije, njen sadržaj i naučne metode stalno su pod kritikom, ali se ona — kao i druke nauke — ubrzano razvijala. Bit geografskih istraživanja sastoji se u prostornom prilazu i međuvezama i ovisnostima različitih procesa i pojava na zemljinoj površini. Geografija kao i druge nauke ide sve brže putem specijalizacije, prepliće se sa drugim naukama i nalazi se pred nizom kompleksnih problema, kao što su: odnosi čovjeka i sredine, racionalno iskorišćavanje prirodnih izvora, promje-

na u teritorijalnoj strukturi privrede, iskorišćavanje voda i dr. Funkcije geografskih istraživanja su: informativne, teoretske, prognozne i planerske. Od pravilne primjene geografskih metoda u izučavanju kompleksnih problema zavisi dalji razvitak geografske nauke, njen položaj u društvu i prestiž.

Dva kompleksna problema imaju izuzetno značenje za geografiju: odnos čovjeka i sredine u kojoj živi i promjene u teritorijalnoj strukturi privrede. Nagli razvoj privrede poslije II svjetskog rata doveo je do takvog poremećaja u odnosima prirode i ljudi, da se zagađenje geografske sredine više ne može samo po sebi ukloniti, već je zato nužna široka društvena intervencija. Geografsko izučavanje ovih odnosa može postati kopča između fizičke i društvene geografije. Za ovakva izučavanja nužna su poznavanja matematičkih modela i metoda.

Specijalizacija daje dobre rezultate, ali je ona dovela i do dezintegracije geografije, posebno u Evropi. Integracija geografije predlaže se tradicionalnim formama: jedinstvenim sistemom univerzitetskog obrazovanja, Geografskim društvima, zajedničkim publikacijama i regionalnom geografijom. Potrebna je međutim integracija struke u suštini, koja vodi od izučavanja sistema veza fizičke geografije sa naukama o zemlji i društvene geografije sa društvenim naukama. Nužno je preći od jednostavnih modela na složene modele dinamičkog programiranja i sistema kontrole.

Jedan od bitnih zadataka savremene geografije jeste njeno učešće u planiranju razvoja društva, koje joj donosi odgovarajući društveni prestiž.

Primjena egzaktnih metoda u geografskim istraživanjima od suštinskog je značenja za dalji razvoj geografije. Najvažnije su metode: statističko-matematička, kartografska i dešifrovanje aeromaterijala.

Statističko-matematički metodi ne služe više samo za obradu podataka nego i za izražavanje logičkih zaključaka — u vidu matematičkih formula i predstavljanja rezultata u količinskim pokazateljima. Danas je problem kako se koristiti podacima u geografskim istraživanjima. Karakteristika pojava, procesa i međusobnih odnosa i veza treba da bude predstavljena brojčanim izrazom. Primjena ovakvih metoda traži od geografa da ovladaju višom matematikom. Matematički metodi daju uprošćenu sliku procesa, i ako znamo suštinu uprošćavanja — možemo dati detaljne analize izbjegavajući subjektivnost. Uvođenje količinskih metoda dozvoljava ne samo izmjenu univerzitetskih programa nego i način predstavljanja rezultata geografskih istraživanja.

Kartografija dobija nove zadatke i mogućnosti predstavljanja pojava i procesa. Posebno se brzo razvija tematska kartografija. Aerofotogrametrija takođe pruža sve veće mogućnosti i za geografska istraživanja.

Istaknuti geograf današnjice zaključuje: budućnost geografije zavisi od izbora naučnih problema, primjene savremenih metoda i računske tehnike za istraživanje aktuelnih problema, odnosa i procesa i njihovih sistemskih veza s drugim strukturama na površini zemlje. Autor vidi dobru perspektivu geografije.

M. Bjelovitić

S. I. Bruk, V. I. Kozlov, V. V. Pokšiševskij: PREDSTOJEŠĆIJE IZMJENENIJA ČISLENOSTI I STRUKTURI NASELENIJA ZEMLJI, Izvjestija akademiji nauk SSSR, broj 3, 1973. Moskva 1973. Str. 14—25.

U prognozama razvoja odnosa društva i prirode izuzetno mjesto ima hipoteza o razvoju broja i strukture stanovništva svijeta. Na početku industrijske ere (1750. g.) svijet je imao oko 600 mil. ljudi, polovinom 19. v. već 1.100 mil., a 1950. g. 2.500 miilona. Svega 20. godina kasnije, 1970. g. svijet broji 3.600 miliona stanovnika. Porast stanovništva se jako ubrzao. Tako je u 19. v. porast bio 6‰, u prvoj polovini XX. v. 10‰, a u periodu 1950—1970. g. već 20‰! Demografska eksplozija (porast od oko 30‰) u nerazvijenim zemljama ugrožava ne samo njihov standard. Međutim, opšti razvoj društva dovodi do opadanja porasta stanovništva. Ovo dobro ilustruje primjer Indije, čiji je porast stanovništva za preko 2% manji (u 1971. g.) nego što se prognoziralo.

Prognoze svjetskog stanovništva u 2000. g. predviđaju 5.700 mil. stanovni-

ka kao minimum, 6.000 mil. kao srednjak i 6.600 mil. kao maksimalan broj. Demograf Urlanis prognozira polovinom XXI v. oko 9 milijardi stanovnika Zemlje, a krajem XXI v. 11—12 milijardi ljudi. Na tom nivou broj stanovnika naše planete će se vjerovatno stabilizirati — što je zaključak većine stručnjaka sovjetske škole.

Proces urbanizacije naglo napreduje i danas oko 1/3 sveg čovječanstva živi u gradovima (iznad 20.000 st.). Prognoze se i na ovom planu razilaze. Jedni smatraju da će 2000. g. urbanizacija doseći u svijetu 70%, a drugi samo do 50%. U svakom slučaju zadržaće se i sadašnje velike razlike u stepenu urbanizacije različitih zemalja.

Autori se zalažu za izradu modela prelaza od savremenog tipa čovječanstva (koje opasno ugrožava prirodnu sredinu), k racionalnom tipu čovječanstva. Taj model bi trebalo da sadržava većinu prognoza dinamike i struktura stanovništva. Za sada ovakva razmatranja imaju teoretsku, a sutra će imati i veliku praktičnu vrijednost.

M. Bjelovitić

W. Dorn — W. Jahn: FORMIRANJE PREDODŽBI I POJMOVA U NASTAVI GEOGRAFIJE, Školska knjiga Zagreb, 1973, str. 170.

U izdanju Izdavačkog poduzeća »Školska knjiga« potkraj 1973. godine pojavila se u štampi knjiga Wolfganga Dorna i Waltera Jahna »Formiranje predožbi i pojmova u nastavi geografije«. Knjiga je izišla u već renomiranoj »Pedagoškoj biblioteci«, u kojoj se objavljuju izvorni radovi domaćih pedagoških radnika i drugih znanstvenika, a isto tako i prevodi poznatih knjiga iz svjetske pedagoške književnosti.

Knjiga sadrži pet poglavlja. U prvom poglavlju se govori o stvaranju predodžbi i pojmova kao temeljnom problemu cjelokupne nastave zemljopisa. Ukazuje se na odgojnu zadaću nastave zemljopisa, način odgajanja znanstvenog mišljenja i zaključivanja, te na misaoni razvitak učenika u promatranju zemljopisnih pojava i činjenica. U drugom poglavlju se prikazuje zemljopis kao znanost, ističu se njegove specifičnosti i s tim u vezi — iznose se zakonitosti spoznajnog procesa u njegovom povijesnom razvitku. Naglašava se da nastava zemljopisa, zbog svoje složenosti, zahtijeva od nastavnika zemljopisa izvrsno poznavanje struke, široku kulturu i iskustvo, kako bi mogao što bolje udovoljiti potrebama suvremene nastave u općeobrazovnim školama. Treće poglavlje obrađuje metodiku stvaranja zemljopisnih predodžbi i pojmova. Zbog svoje praktične vrijednosti i primjenljivosti, posebno u nastavi zemljopisa, ono zaslužuje osobitu pažnju. Na većem broju primjera daju se metodska uputstva koja nastavnik može primijeniti u nastavi zemljopisa, s ciljem da kod učenika potakne zanimanje za promatranje, istraživanje, zaključivanje i uopćavanje, kako bi ih naviknuo na samostalan rad i formiranje vlastitog mišljenja. U četvrtom poglavlju govori se o načelima metodičkog rada, stvaranju predodžbi i pojmova u nastavi zemljopisa — zasnovanih na neposrednom promatranju, bez kojih učenici ne mogu steći čvrste pojmove niti shvatiti međusobne odnose u prostoru. Peto poglavlje donosi shematski pregled značajnijih zemljopisnih općih pojmova i njihova razvitka na temelju nastavnog plana.

Valja reći da je čitava građa u ovoj knjizi izložena jednostavno i pristupačno, što inače nije čest slučaj u djelima ovakvog karaktera. Tome je doprinio i dobar prevod sa njemačkog jezika Stanka Debota. Uvjereni smo da će ova knjiga svojim sadržajem zainteresirati nastavnike zemljopisa te im znatno pripomoći u savladavanju nastavnog programa zemljopisa u osnovnim i srednjim školama.

B. Pleše

Dr Branislav Piha: PROSTORNO PLANIRANJE, Novinska ustanova »Službeni list SFRJ«, Beograd 1973, str 1—267.

U relativno skromnoj teoriji jugoslovenskog prostornog planiranja niko se do sada nije prihvatio ozbiljnijeg zadatka od dr Branislava Pihe. Naime, nedostatak jednog cjelovitog pristupa

toj problematici u našim uslovima — znatno je otežavao praktični rad sve većeg broja stručnjaka u raznim institucijama. Konačno, pred nama je djelo koje po svom sadržaju, obimu i metodološkom pristupu predstavlja kamen-temeljac razvoja teorije i prakse prostornog planiranja, čime zaslužuje punu pažnju raznovrsnih stručnjaka, a naročito geografa.

Sadržaj knjige podijeljen je u tri dijela. U prvom dijelu — pod nazivom SISTEM PROSTORNOG PLANIRANJA — autor na vrlo jasan, dokumentovan i popularan način iznosi osnovne postavke o »sistematskoj problematici planiranja i institucionalnim karakteristikama«. Naglašavajući kompleksan i multidisciplinaran karakter prostornog planiranja, autor smatra da bi mu u našim uslovima više odgovarao naziv »planiranje sredine u kojoj čovjek živi i radi«. Čini nam se da ovako formulisan naziv neće biti prihvaćen, iz sasvim praktičnih razloga. Determinišući prostorno planiranje kao svjesnu aktivnost pomoću koje se vrši usmjeravanje organizacije i uređenje čovjekove sredine, B. Piha istovremeno podvlači razlike između tri grupe (ili podsistema) planiranja: ekonomskog, socijalnog i prostornog. U prvom dijelu knjige posebno je zanimljiv grafički prikaz organizacije radnog tima koji učestvuje u izradi prostornog plana. Jezgro tima sačinjavaju: geograf, arhitekta, ekonomista i saobraćajac — kao jedini »kompleksni prostorni planeri« na koje su neposredno upućeni brojni primarni i sekundarni saradnici shematski razvrstani u dva ciklička prstena. Zajedno sa spoljnim saradnicima (ekspertima za infrastrukturu, prirodu, privredu i neprivredu), učesnici radnog tima utvrđuju jedinstvene metodološke principe u izradi plana.

Drugi dio knjige posvećen je analizi ČINILACA RAZVOJA U PROSTORNOM PLANIRANJU: ljudi, prirode, društvenog bogatstva, infrastrukture i mreže naselja, odnosno objekata geografskih istraživanja.

U trećem dijelu se razmatra TERITORIJA kao predmet prostornog planiranja, što treba naročito da zainteresuje regionalne geografe. Brojne kriterije za određivanje regiona autor svrstava u četiri osnovne grupe, od kojih je geografski (iako najviše izučavan) »najmanje pogodan za prostorno planiranje, jer se pretežno zasniva na prirodnim karakteristikama prirodne celine«.

Jedini ozbiljni propust — koji nikako ne umanjuje vrijednost ove izuzetne knjige — napravljen je u popisu obimne literature (više od 200 bibliografskih jedinica), gdje su vrlo često izostavljeni podaci o izdavaču, mjestu ili godini izdavanja publikacija.

V. Jerić

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA.

Centar za demografska istraživanja.

KOLEKTIVNI AUTOR. MIGRACIJE STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE, Beograd 1971, str. 1—390.

Institut društvenih nauka, posredstvom svog Centra za demografska istraživanja, dao je jedno dugo očekivano i veoma vrijedno djelo »Migracije stanovništva Jugoslavije«. Kao i u brojnim dosadašnjim radovima, tako i u ovoj studiji učestvuje nekoliko poznatih stručnjaka — demografa (Breznik, Sentić, Ginić i dr.). Autori s pravom ukazuju na poteškoće u praćenju jedne takve dinamičke i masovne pojave — kao što su to migracije stanovništva, koje su odraz složenih procesa transformacije ljudskog društva u savremenim uslovima života. Popisi stanovništva su rijetki, a drugih izvora za sigurno praćenje migracija gotovo da nemamo (izuzev Slovenije i nekih gradova). Prava je šteta što ovako vrijedan rad izlazi sa velikim vremenskim zakašnjenjem i gotovo istovremeno sa rezultatima popisa stanovništva 1971. godine, koji će dati nove materijale za praćenje migracija stanovništva.

Rad se sastoji od 8 poglavlja, od kojih gotovo sva imaju materiju vrijednu i sa geografskog aspekta. Tako se u prvom poglavlju može vidjeti da su samo Srbija i Slovenija imale pozitivan migracioni bilans između popisa 1953. i 1961. godine. Prema mjestu rođenja, stanovništvo je u 1961. g. živjelo u mjestu stalnog boravka najmanje u Sloveniji (47%) i Vojvodini (59%), a najviše na Kosovu i Bosni i Hercegovini (72%), što je i dobar odraz stupnja privrednog i drugog razvoja. U glav-

nim gradovima naše zemlje od rođenja je živio ovaj udio ukupnog stanovništva u 1961. godini: Beograd 29%, Zagreb 36%, Skoplje 41%, Ljubljana 42%, Sarajevo 45% i Titograd 59%! Kao pravilo se može uzeti, što je grad veći, to je manji udio stanovništva koje u njemu živi od rođenja. Veoma je bilo intenzivno iseljavanje iz naše zemlje: u periodu 1960—1966. ono je iznosilo čak 73.000 lica. Od toga se više od 43.000 (ili 58%) iselilo u Tursku (iz Makedonije je tada iseljeno više od 46.000 lica!), u Australiju je iseljeno preko 11.000 lica, a u Zap. Njemačku više od 8.000 lica.

Poglavlje »Pravci i bilansi migracionih struja« ukazuje da je od republika jedino Srbija imala pozitivan međurepublički bilans migracija: od ukupno 282.000 lica u 1961. g. 38% doseljeno je iz Bosne i Hercegovine a 37% iz Hrvatske. Bosna i Hercegovina je dala najviše iseljenika od svih republika — više od 320.000 lica, od čega se 184.000 iselilo u Srbiju, a 117.000 u Hrvatsku. Posebno su vrijedni rezultati migracija po demografskim rejonima različitog stupnja, jer se iz njih najbolje vidi geografski aspekt migracija. Tako se vidi, npr., da je rejon Sarajeva u 1961. g. imao pozitivan bilans migracija od 53.000 lica, Zenica od 13.000 lica, a Majevica (Tuzla) od 10.000 lica, dok su najveći negativni bilans imali rejoni: Sutjeska sa manje 22.000 lica, Trebinje 21.000 lice i Livno za 7.000 lica.

Po prvi put mogu se pratiti migracije stanovništva po etničkim, polnim, starosnim i profesionalnim oznakama.

U poglavlju »Migracije i naselja« ukazuje se na to da sa veličinom naselja raste i udio migranata. Tako su u 1961. g. naselja ispod 100 stanovnika imala 34% migranata, a naselja sa preko 100.000 stanovnika imala su preko 65% migranata od ukupnoga stanovništva!

U poglavlju »Faktori migracionih kretanja« pokušavaju se na savremen način (matematičkim modelima) sagledati dosadašnji migracioni procesi i pokušava se dati njihova prognoza.

Uzeto u cjelini, knjiga »Migracije stanovništva Jugoslavije« predstavlja veoma vrijedno djelo i sa stanovišta geografije.

M. Bjelovitić

Kemal Kapetanović: CRNA METALURGIJA — DIMENZIJA DRUŠTVENOG RAZVOJA, Pregled, septembar 1972, Sarajevo 1972, str. 1197—1218.

Osnivač i direktor Metalurškog instituta u Zenici napisao je, povodom 10-godišnjice osnivanja ustanove, vrijedan pažnje rad o crnoj metalurgiji Bosne i Hercegovine.

Pošto je taj razvoj uglavnom vezan za Željezaru Zenica, danas Rudarsko Metalurški Kombinat Zenicu, to je s pravom dat pregled razvoja Željezare, odnosno RMK Zenica. Autor je odlično podijelio razvoj poslije II. svjetskog rata na tri faze: obnovu (1945—1950. g.) izgradnja (1951—1960. g.) i konsolidacija (1961—1970. g.). U ovom posljednjem periodu Željezara Zenica postala je kombinat i jezgro RMK, tog nosioca crne metalurgije u Bosni i Hercegovini, dominantno preduzeće svoje vrste u Jugoslaviji. U tom periodu proizvodnja čelika povećana je sa 80.000 t. na preko 900.000 t., odnosno oko 40% državne proizvodnje. Teška je bila izgradnja Željezare Zenice u kombinat, a nešto lakša u RMK. Istovremeno je trebalo graditi novu i raditi u staroj Željezari. To je hiljadama graditelja i uspjelo. U fazi konsolidacije (1961. g.) otvaraju se Metalurški fakultet i Metalurški institut (kasnije dobio naziv revolucionara Hasana Brkića), koji su gradu Zenici dali karakter grada srednje veličine i prve ustanove visokoškolskog i naučnog karaktera. Metalurški institut, najviše zalaganjem direktora i razumijevanjem zajednice, po svojim dimenzijama, opremljenosti i kadru (više od 200 visokokvalifikovanih radnika) stao je u red tradicionalnih centara crne metalurgije (Leobena, Pšibrama, Lieža i dr.). Ovaj je Institut dao niz novih rješenja za rekonstrukciju Željezare Vareš, Ilijaš i program za novu Željezaru kapaciteta 4 mil. t. čelika pored Prijedora. Usvojena su brojna rješenja i inovacije Instituta u proizvodnji kvalitetnijih čelika i novih proizvoda, kao: rebrasti betonski čelik, upotreba slabe vareške željezne rude u zasipu, mogućnosti sniženja koksa u v. pećima i dr. Autor stoji čvrsto na stanovištu da mi, na bazi velikih ležišta željezne rude, tzv. unsko-sanskog paleozoika, možemo da gradimo velike domaće kapacitete crne metalurgije — ne trošeći

velika društvena sredstva u izgradnju skupih željezara na obali mora, koje će se temeljiti na uvozu sirovina i izvoru fabrikata. Prema nekim računicama UJŽ našoj zemlji će 1985. g. trebati oko 9 mil. t. čelika, od kojih bi sadašnje željezare proširenjem i modernizacijom mogle dati oko 6 mil. t. Ostatak može da ispuni nova željezara pored Prijedora, koja je ušla u planove izgradnje poslije 1975. godine.

Željezara Zenica postala je i ostala ono jezgro na kom je stvoren RMK, koji okuplja sve rudnike željezne rude u Bosni i Hercegovini, tri željezare (i četvrtu u projektovanju), rudnik krečnjaka u Doboju, te desetak fabrika prerađivača proizvoda željezare, počev od one u Alipašinom mostu do onih u Bihaću, Cazinu i Bijeljini. Time su udareni čvrsti temelji novom ekonomskom povezivanju i izgrađivanju naše republike (posebno njenih nerazvijenih područja) i snažnom razvoju ove osnovne privredne grane. Zemlja starih rudnika i rudarstva, kao što je to bila Bosna milenijumima, treba da to ostane i u budućnosti — i ne samo zemlja rudarstva nego i svih onih privrednih grana koje se temelje na rudarstvu.

Članak poznatog autora zaslužuje pažnju šire društvene javnosti, a posebno geografske.

M. Bjelovitić

Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić: ZENIČKI BRDARI, Radovi XI Savetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica 1970, str. 47—63.

Brdarski zanat je jedan od starih seoskih zanata, koji je još zastupljen u nekim selima u okolini Zenice. Međutim, ranije izradom brda bavili su se seljaci u drugim krajevima Jugoslavije.

Zbog toga današnji zenički brdari su veoma zanimljivi u vezi sa proučavanjem tog zanata. U okolini Zenice, na jednom širokom području, izradom brda bave se muškarci, pa čak i žene i odrasla deca. Osim toga, zenički brdari svojim proizvodima podmiruju potrebe veoma širokog tržišta; ono obuhvata gotovo celu teritoriju naše države.

Dalja izlaganja Lj. Beljkašić-Hadžidedić posvećena su opštem prikazu naselja i privrede zeničkih sela u kojima je razvijen brdarski zanat. Zatim se dosta detaljno govori o izradi brda, materijalu potrebnom za njih, pa o vrstama brda, količini proizvedenih brda, o tome — kako se brda prodaju, o savremenim tendencijama opadanja tog zanata i drugo.

U ovom veoma interesantom radu gotovo ništa nije zanemareno ili propušteno. Ima mnogo lepih podataka i pojedinih zaključaka. Stoga će rad poslužiti kao odličan prilog poznavanju starih seoskih zanata u našoj zemlji. Osim toga, poslužiće i kao podsticaj za slična proučavanja u drugim naseljima i krajevima.

Uz tekst priloženo je nekoliko uspelih skica i fotografija.

J. F. Trifunoski

Persida Tomić: VRAČANI, CRNOGORCI U OKOLINI SKADRA. Radovi XI Savetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica 1970, str. 121—144.

Imenom Vračani, kako ističe P. Tomić, naziva se grupa crnogorskog življa u Albaniji, 6 km severno od Skadra. Nastaljeni su među Malisorima, u plodnoj ravnici. U ovoj ravnici je nekoliko zaselaka sa stanovnicima istog porekla. Oni se predstavljaju kao Vračani, kada se nađu izvan svoga kraja.

Posle 1912. g. počela su progonstva Vračana. Veći njihov deo 1933. i 1934. g. preselio se u Jugoslaviju: ima ih u dvadesetak metohijskih sela, dok je mali deo u Zeti. Međutim, od 1960. g. oni se iseljavaju i iz Metohije, prelazeći na teritoriju uže Srbije. Sada su najkompaktniji malobrojni Vračani koji su se nekako još održali u Albaniji.

Dalja autorova izlaganja prikazuju istorijsku prošlost Vračana, potom su proučeni njihovo poreklo, život, kuća, čifčijski odnosi, zanimanja, nošnja, porodični odnosi i običaji. Sve što se nalazi u ovim odeljcima iscrpno je analizirano i doterano. Tomićeva, koliko joj je bilo moguće, nije dozvolila da ostane nezapaženo.

Zbog svega toga rad P. Tomić o skadarskom crnogorskom životu, poznatom pod lokalnim imenom Vračani, ima dvostruku vrednost: otklanja prazninu u njihovom naučnom poznavanju; sem toga to je odličan prilog koji pomaže

boljem poznavanju nepovoljne sudbine našeg stanovništva koje je posle 1912. g. moralo ostati na teritoriji današnje Albanije.

Radovi kao što je ovaj ne javljaju se često. On će se itekako koristiti kada se bude izrađivala konačna studija o našem životu na tlu okolnih susednih država.

J. F. Trifunoski

Jovan V. Jovanović: LESKOVAČKI CIGANI, »Leskovački zbornik«, knj. X, Leskovac 1970, str. 173—190.

Sve veće interesovanje za naučno poznavanje Cigana kod nas iziskuje objavljivanje što većeg broja radova ove vrste. Taj nedostatak za Leskovac otklonio je J. Jovanović.

U uvodnom delu rada autor ističe da u Leskovcu postoje dva potpuno odvojena ciganska naselja (predgrađa): jedno se nalazi na zapadnoj periferiji grada, pod Hisarom; drugo cigansko naselje leži na južnoj periferiji grada — oko jedne močvare. Prvo naselje, sa 145 domaćinstava, zove se S a t - m a a l a; drugo sa 352 domaćinstva, zove se P o d v o r c e.

J. Jovanović, rođeni Leskovčanin i odličan poznavalac svoga grada, prikupljao je o Ciganima tokom nekoliko godina različitu antropogeografsku i etnografsku građu. Nju je obradio po odeljcima: poreklo Cigana, zanimanje Cigana, Cigani i prosveta, socijalno stanje Cigana, odevanje Cigana, vera leskovačkih Cigana, Fizički i psihički tip Cigana, stradanje Cigana u Leskovcu itd.

Cigani, sa svojih približno 500 domaćinstava, čine znatnu grupu stanovništva Leskovca. Ovim radom J. Jovanovića oni su prvi put postali poznati i za naš naučni svet. Pomenuti rad predstavlja solidnu monografiju. Kao takav zaslužuje pažnju stručne javnosti.

Oni koji se razumeju u ispitivanja ove vrste znaće kakve su teškoće savladane da bi se rad uspešno završio. Jovanović je sve to savladao sa očiglednom toplinom prema ljudima svoga grada. Ilustracije dopunjuju izlaganja.

J. F. Trifunoski

Radmila Stojanović: KAZANDŽIJSKI ZANAT U LESKOVCU, »Leskovački zbornik«, knj. X, Leskovac 1970, str. 159—172.

U svom široko zasnovanom i plodnom radu Narodni muzej u Leskovcu nije zanemario ni proučavanje starih zanata. Vredni saradnik Muzeja R. Stojanović ovom prilikom dala nam je rad o leskovačkom kazandžijskom zanatu. Rad je uopšte nabijen građom, iako nije velik obimom.

Izlaganja u radu R. Stojanović grupisana su u posebne odeljke. Imaju sledeće naslove: 1. Bakar kao sirovina kazandžija; 2. Postanak i istorijski razvoj zanata; 3. Radionica i alat; 4. Nabavka sirovina i cene; 5. Izučavanje zanata; 6. Izrada pojedinih kazandžijskih predmeta; 7. Prodaja kazandžijskih proizvoda; 8. Torbarenje kao oblik zanata; i 9. Kazandžijska slava.

U kratkom prikazu ne možemo se zadržavati na sadržini iznetih odeljaka. Možemo uglavnom reći sledeće: pisac ima naročito osećanje za tačnost detalja; u sažimanju materijala i njegovom logičnom redu oseća se sigurna ruka autora. Zbog svega toga za svakog onog ko se bude upuštao u proučavanja ove vrste — ovaj rad biće od znatne koristi.

R. Stojanović je pisac koji sa znatnim uspehom vrši proučavanja i drugih starih zanata u Leskovcu. O tome je ranije objavila posebne radove.

J. F. Trifunoski

Branislav Bukurov: GEOGRAFSKE OSNOVE ŽELEZNIČKOG SAOBRAĆAJA U BAČKOJ, Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta, knj. 2. Novi Sad 1972, str. 211—247.

Kada se pročita gornja studija, odmah se vidi da autor odlično poznaje geografske osnove i probleme železničkog saobraćaja u Bačkoj. Inače, proučavanje pomenute vrste saobraćaja je redak slučaj kod drugih naših geogra-

fa. Sem toga, B. Bukurov je na jasan i metodičan način, sažeto izložio svu složenu materiju.

U radu najpre se govori o geografskim osnovama železničkog saobraćaja, sa naročitim osvrtom na privredne interese i prirodne uslove u Bačkoj. Iza toga sleduju izlaganja: o izgradnji železničkih linija, gustini železničke mreže, železničkim stanicama, putničkom saobraćaju, prometu robe na železničkim stanicama i železničkim linijama; na kraju je zaključnio deo.

Gornjim radom autor je nastojao da istakne i neke svoje poglede i mišljenja, koja se tiču železničkog saobraćaja u Bačkoj. Ova naša oblast za vreme Austro-Ugarske Monarhije tim saobraćajem bila je u celini vezana za Budimpeštu, glavni grad Ugarske, i za Segedin, po veličini drugi grad u državi.

Međutim, posle prvog svetskog rata ceo železnički saobraćaj Bačke usmerio se prema jugu, prema Novom Sadu. A preko ovog grada i prema Beogradu; dalje prema jugozapadu na Vinkovce. Stoga železničke pruge oko Novog Sada pokazuju najveći promet putnika i robe, što je jasna potvrda orijentaciji koja je nastupila posle prvog svetskog rata.

Pošto naša zemlja stoji pred velikim problemima saobraćaja, posebno železničkog, to studija B. Bukurova ima nesumnjivo i praktičnu vrednost. U vezi s tim treba poželeti da naučni radnici prouče geografske osnove železničkog saobraćaja u drugim krajevima Jugoslavije i u čitavoj zemlji kao celini.

J. F. Trifunoski

Ivan Crkvenčić: PRILOG POZNAVANJU FUNKCIONALNOG OBILJEŽJA NASELJA SREDIŠNJE HRVATSKE, Geografski glasnik br. 33—34, Zagreb 1972. g., str. 61—78.

Središnja Hrvatska je jedna od četiri makroregije SR Hrvatske. Zbog funkcije Zagreba ona zauzima vodeće mjesto u republici i u ovom dijelu države. Regija ima površinu od 20.000 km² i više od 2 mil. st., to jest 35% teritorije i 48% stanovništva republike. Regija se proteže od Novske i Virovitice na istoku do republičke granice na sjeveru i zapadu, te Duge Rese i Slunja na jugu

Unutar same regije postoje znatne razlike — uslovljene istorijskim i prirodnim činiocima, tako da je prostor južno od Kupe i istočno od Lonje slabije naseljen i manje vrijedan (60 st/km² prema 130 st/km² u sjeverozapadnom dijelu regije). Dominiraju seoska naselja, i to mala, dok je gotovo 40% svega stanovništva gradsko. Funkcionalna klasifikacija naselja temelji se na stepenu razvoja uslužnih funkcija, od lokalnih do regionalnih centara. U makroregiji se izdvaja šest mezoregija sa ovim centrima: Bilogorsko-podravska sa Bjelovarom, Varaždinska Podravina sa Međimurjem i Varaždinom, Zagorje — bez centra, ali zato uvučeno u gravitaciju Zagreba i Varaždina, Sisačka Posavina i Banija sa Siskom, Kordun, Pokuplje i Žumberak sa Karlovcem i Zagrebačka regija sa Zagrebom. Bjelovar je najslabiji mezoregijski centar, ali je zato u njegovoj regiji razvijena mreža mikrocentara. Središnja Hrvatska ima samo jedan veliki grad i 4 grada sa preko 20.000 st., dok je 15 gradova sa manje od 20.000 st., što znači da regija ima mali broj centralnih naselja.

Seosko stanovništvo je u stalnom opadanju, a u posljednjoj deceniji na većini regije opalo je i za 10%. Treba očekivati i dalju koncentraciju stanovništva u zagrebačkoj regiji, ali po našem mišljenju i u trouglu: Zagreb—Karlovac—Sisak. Dominirajući agrarni karakter u nekoliko regija izgubiće se u narednom razdoblju.

Rad je vrijedan sa praktičnog i teoretskog gledišta, pa zaslužuje pažnju stručne javnosti.

M. Bjelovitić

V. Klemenčić: SODOBNI SOCIJALNO-GEOGRAFSKI PROBLEMI SLOVENCEV NA KOROŠKEM, Geografski obzornik XX, št. 3—4, Ljubljana 1973, str. 2—14.

Ugledni jugoslovenski geograf uredio je dvobroj Geografskog obzornika koji je u cijelosti posvećen Slovencima koji žive izvan Slovenije.

Ovo zaslužuje posebnu pažnju ne samo geografske javnosti naše zemlje i može da posluži kao primjer — kako treba voditi računa i o našim narodima izvan njihove republike.

Kao što se iz predgovora i cijelog rada može vidjeti, slovenački geografi i društvena zajednica vode stalnu brigu o Slovencima izvan Slovenije.

U navedenom članku Klemenčič ističe — da su se poslije raspada Austro-ugarske (1918. g.) Slovenci izvan Jugoslavije našli na periferiji novih država (Italije, Austrije i Mađarske). Njihovi krajevi su bili agrarni i zaostali, podložni iseljavanju i denacionalizaciji. U doba fašizma pritisak na nacionalnu svijest Slovenaca još je pojačan. Sadašnje stanje Slovenaca također zabrinjava. Tako npr. ne mogu se dobiti ni detaljni rezultati popisa stanovništva za 1951, 1961. i 1971. g., dok je 1910. g. u Koruškoj bilo 78.000 Slovenaca i 128.000 Nijemaca. Poslije II svjetskog rata razbija se etnička pripadnost Slovenaca na tri govorne grupe jezika: slovenačko-njemački, njemačko-slovenački i slovenačko-vindiški, ili se općine sa većinom Slovenaca pripajaju općinama sa većinom Nijemaca (primjer Plajberka), gase se slovenačke škole, dvojezični natpisi su gotovo onemogućeni i Austrija ne poštuje član 7. državnog ugovora, kojim su garantovana prava nacionalnim manjinama u toj zemlji.

Pomoć održavanju Slovenaca u Koruškoj mogao bi pružiti novi univerzitet u Celovcu i briga cijele naše zajednice.

L. Olas piše o Slovencima u Porabju (Mađarska), kojih je 1890. g. bilo preko 4.000 (92%) stanovništva kraja. Ova grupa se dobro održava do naših dana, uprkos nedovoljnom broju škola i štampe.

F. Mljač piše o Slovencima u Kanalskoj dolini (Italija) kojih ima oko 11.000 i nalaze se u depopulaciji: »Samo ustrajna pomoć ostalog slovenačkog naroda može pomoći očuvanju slovenačkog stanovništva na ovom prelijepom komadiću zemlje«.

V. Birtič piše o ulozi duhovnika u odbrani Slovenaca u Beneškoj Sloveniji.

I. Predan piše o gospodarskom i kulturno-prosvjetnom položaju u Beneškoj Sloveniji, koja je najzapadniji dio slovenačkog naroda. Ovdje je 1911. g. bilo 52.000 Slovenaca, a već 1931. g. — samo 34.000 Slovenaca, dok je današnji broj nemoguće ustanoviti, ali je on sigurno znatno manji, usljed sve jačeg iseljavanja. Ovi Slovenci izdaju svoje časopise i očekuju bratsku pomoć Slovenaca iz Slovenije.

R. Bednarik tretira iseljavanje iz slovenačkih primorskih krajeva prije I. i između dva rata i poslije II svjetskog rata — u SAD i u najnovije doba — u evropske zemlje. On konstatuje sve jače useljavanje Italijana u isključivo slovenačka naselja i krajeve (primjer Devina i Nabrežine, koja su izgubila slovenačku etničku većinu).

S. Pahor piše o Slovencima u Trstu, kojih je 1910. godine bilo 70.000, 1953. godine 39.000, a 1961. godine samo 26.000 lica. U samom gradu Trstu živjelo je tada, prema italijanskoj statistici, manje od 16.000 Slovenaca ili samo 6% stanovnika ovog grada.

Uzeto u cjelini, Slovenci izvan Slovenije nalaze se u dosta teškim prilikama, zahvaljujući mjerama odnarođavanja ali i procesom industrijalizacije i iseljavanja. Zato su na nekim dijelovima njihovog vjekovnog etničkog teritorija oni praktično nestali ili se nalaze u gašenju.

M. Bjelovitić

Milan Natek: DELOVNA SILA IZ DRUGIH REPUBLIK JUGOSLAVIJE V SLOVENIJI IN POSEBEJ V LJUBLJANI, Geografski zbornik SAZU XI, Ljubljana 1969, str. 407—503.

Kretanje stanovništva, i posebno radne snage, u našoj zemlji posljedica je dinamičkog privrednog razvoja poslije II svjetskog rata i raznog stepena privredne i društvene razvijenosti pojedinih dijelova naše zemlje. Kretanje radne snage i stanovništva unose duboke promjene u već tradicionalne strukture stanovništva, kako u onima iz kojih se vrši iseljavanje tako i u onima u koje se vrši useljavanje. Izučavanje pravaca, toka i procesa migracija stanovništva je jedna od prvorazrednih geografskih disciplina, koje u našoj literaturi imaju i tradiciju. Na žalost, može se reći da smo tu tradiciju prekinuli i tek se sada ponovno

uključujemo u istraživanja ovakvih migracija. One su sticajem prilika poprimile u našoj zemlji ogromne dimenzije — sa onima izvan zemlje milionske.

Autor nas u monografiji upoznaje sa geografskom problematikom radne snage u Sloveniji, i posebno u Ljubljani, u toku nekoliko godina (1962—1967) i na osnovu ovih istraživanja donosi vrijedna zapažanja i zaključke, od kojih se dobar broj ostvario tokom proteklih godina. Saznajemo da Slovenija, jedina osim Srbije, ima pozitivan migracijski saldo (od 32.476 st. u 1966. g.) poslije II svjetskog rata. Broj sezonskih radnika doseljenih u Sloveniju u periodu 1962—1967. g. iznosi 72.000 lica (jedino ova Republika u našoj zemlji prati migracije stanovništva), od čega oko 33.000 lica iz Bosne i Hercegovine. Sezonski radnici radili su najvećim dijelom u građevinarstvu (38%) i poljoprivredi čak 23% svih radnika, što iznenađuje samo na prvi pogled. Zaposlenje u industriji je tek na četvrtom mjestu. Autor se s pravom pita: koliko će polupismena radna snaga biti u stanju da intenzivira proces proizvodnje? Nama se pak čini da je naša radna snaga u međuvremenu pokazala izvanredna svojstva adaptacije u složenim i dosta teškim uslovima života i rada u Sloveniji i u inostranstvu, pa je postala veoma tražena i cijenjena. Autor posebno istražuje sezonsku radnu snagu na radu u Ljubljani. Godine 1966. nje je bilo preko 20.000 lica, od čega preko 60% zaposlene u građevinarstvu i 23% u industriji. Od ukupno zaposlenih u Ljubljani 1966. g. — iz Bosne i Hercegovine je bilo gotovo 9.000 lica ili 44% svih radnika doseljenika iz Jugoslavije. Od ovih radnika 9/10 otpada na one iz B. Krajine (Cazin i V. Kladuša), ali je znatan broj i onih sjeverno od željezničke pruge B. Novi—Doboj, na što smo mi svojevremeno ukazivali. Većina doseljenika u Ljubljani došla je poslije 1960. g., a samo 10% prije te godine. Migracije iz Bosne i Hercegovine još su u porastu, i danas ove migracije čine više od polovine svih radnika iz cijele zemlje u Ljubljani. Autor dalje razmatra radnu snagu iz ostalih republika, od koje je samo još brojno veća ona iz Hrvatske.

Doseljenici u Ljubljani žive u lošijim uslovima od domaće radne snage, u tzv. divljim naseljima tipa baraka, ali je njihova brojnost imala za posljedicu, npr., uvođenje dnevnih autobuskih linija za krajeve odakle je doseljena radna snaga najbrojnija (Krapina, Čakovec, Cazin, Bihać i Banjaluka). Autor je također zapazio neke patrijarhalne institucije, npr. izabiranje poglavara doseljenika koji ih zastupa kao i kolektivan život u ishrani i dr.

Složene geografske i socijalne probleme sve brojnijeg migriratornog stanovništva iz zaostalijih krajeva u prostore Slovenije (i inostranstva) trebalo bi se daleko dublje i svestranije istraživati. Ovaj rad dao je vrijedan prilog u tom pravcu. I na kraju, geografi iz Bosne i Hercegovine bili bi najpozvaniji da rade na ovakvim istraživanjima.

M. Bjelovitić

SADRŽAJ — SOMMAIRE

Strana

OD REDAKCIJE

ČLANCI — ARTICLES

Ibrahim Bušatlija: Kras Bosne i Hercegovine — osnovne odlike . . . 5
Les caracteristiques morphostructurales et morphosculpturales des regions calcaires de la Bosnie-Herzegovine 8

Radenko Lazarević: Intenzitet vodne erozije 9
Intensity of water erosion 24

Krešimir Papić: Gradska regija Travnika. Prilog poznavanju odnosa grada i okoline 25
The town region of Travnik 56

Bajo Krivokapić: Regionalni razvoj vanpoljoprivrednih djelatnosti BiH kao indikator društveno-geografskog preobražaja u poratnom periodu 59
Региональное развитие внесельскохозяйственных видов деятельности Боснии и Герцеговины как показатель общественно-географических перемен в послевоенный период 67

Ante Markotić: Stanovništvo zapadne Hercegovine. Prilog poznavanju demogeografije ekonomski nerazvijenog područja . 69
Population of west Herzegovina between 1948. and 1971. 104

Sulejman Bakaršić i Novak Zubić: Radnici iz SR Bosne i Hercegovine u SR Njemačkoj u razdoblju 1965—1968. godine 105
Die Arbeitnehmer aus Bosnien und Herzegovina in Br Deutschland von 1965—1968. 107

Jasmina Čehajić: Bivši i današnji posjedi zemalja Zapadne Evrope i Pirinejskog poluotoka 109
Les Possessions anciennes et actuelles des pays de l'Europe occidentale et de la peninsule iberique . . 129

Miloš Bjelovitić: O sezonskim kretanjima bosanskih ovčara u Hrvatsku 131
About seasonal movements of bosnian shepherds to Croatia 135

RASPRAVE — DISCUSSIONS

Miloš Bjelovitić: Povodom napisa »Još jednom o procesu urbanizacije za turskog doba u Bosni i Hercegovini« 137

PREVODI — TRADUCTION

S. V. Kaljesnik I. Bušatlija Opšte geografske zakonomjernosti zemlje 139
Kratkij svod obščih geografičeskih zakonomjernostjej zemlji 141

PRILOZI — COMMUNICATION

Miloš Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1972—1973. godini 143

OCJENE —

Ratimir Gašparović: M. Peterca, N. Radošević, S. Milisavljević, F. Racetin: Kartografija 147

Pero Pavić: Dr Alica Werthajmer-Baletić: Demografija . . . 153

VIJESTI — CHRONIQUE

Miloš Bjelovitić: IX Kongres geografa Jugoslavije 157
Rezolucija IX Kongresa 159

Ibrahim Bušatlija: Izvještaj o radu UO Geografskog društva 163

Miloš Bjelovitić: O radu Geografskog instituta u 1972. i 1973. godini . 170

Miloš Bjelovitić: Vijesti sa Odsjeka za geografiju 172

Miloš Bjelovitić: Jugoslovenski simpozijum za problemite na selskite naselbi itd. 173

Vera Parijez: Spisak diplomiranih studenata i njihovih diplomskih radova koji su diplomirali na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u 1972. i 1973. godini 175

PRIKAZI — COMPTES RENDUS

M. Bjelovitić: Vladimir Đurić: Geografija i naučno-tehnološka revolucija 177

M. Bjelovitić: S. Leščickij: Perspektivi razvitija geografičeskih nauk 177

M. Bjelovitić: S. I. Bruk, V. I. Kozlov, V. V. Pokšiševskij — Predstoješćije izmjenenija čislenosti i strukturi naselenija zemlji 178

B. Pleše: W. Dorn — W. Jahn — Formiranje predodžbi i pojmova u nastavi geografije 179

V. Jerić: Dr Branislav Piha — Prostorno planiranje . . . 179

M. Bjelovitić: Kolektivni autor: Migracije stanovništva Jugoslavije 180

M. Bjelovitić: K. Kapetanović — Crna metalurgija — dimenzija društvenog razvoja 181

J. F. Trifunoski: Lj. Beljkašić-Hadžidedić: — Zenički brdari 182

J. F. Trifunoski: Persida Tomić: — Vračani, Crnogorci u okolini Skadra 182

J. F. Trifunoski: J. V. Jovanović: — Leskovački cigani 183

J. F. Trifunoski: R. Stojanović: — Kazandžijski zanat u Leskovcu . . 183

J. F. Trifunoski: B. Bukurov: — Geografske osnove železničkog saobraćaja u Bačkoj 183

M. Bjelovitić: I. Crkvenčić: — Prilog poznavanju funkcionalnog obilježja naselja središnje Hrvatske 184

M. Bjelovitić: V. Klemenčič: — Sodobni socijalnogeografski problemi Slovencev na Koroškem 184

M. Bjelovitić: M. Natek — Delovna sila iz drugih republik Jugoslavije v Sloveniji in posebej v Ljubljani 185